

५६८

ना खंत ना खेद.

म. ग्रं. सं. ठाणे
चरित्र
सं. न. ५६८

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. ५६८		
संग्रहालय/वाचनालय शाखा.		
अनुक्रम नं.	विभाग	क्रमांक
पुस्तकाचे नांव		
लक्षक		
मूचना - पुस्तक आठ दिवसांचे टंचे नका पुस्तकाची स्वामी वृद्ध मर्यादा		

म. ग्रं. सं. ठाणे

कवी. गे. ३

 REF BK-0019260

किंमत ५ रुपये

ना खं त ना खे द

कृ णा हा थी सि ग

REFBK-0019260

अ नु वा द क :
सा ने गु रु जी

प्रकाशक व व्यवस्थापक :

रा. ज. देशमुख,
देशमुख आणि कंपनी,
१९१, शनिवार पेठ, पुणे २

संचालक :

भ. व्यं. देशमुख,
बी. ए., एल्.एल्.बी.

१ सर्व हक्क सुरक्षित.

२ आंतील फोटोचे ब्लॉक पन्ना पब्लिकेशनच्या कृपेने.

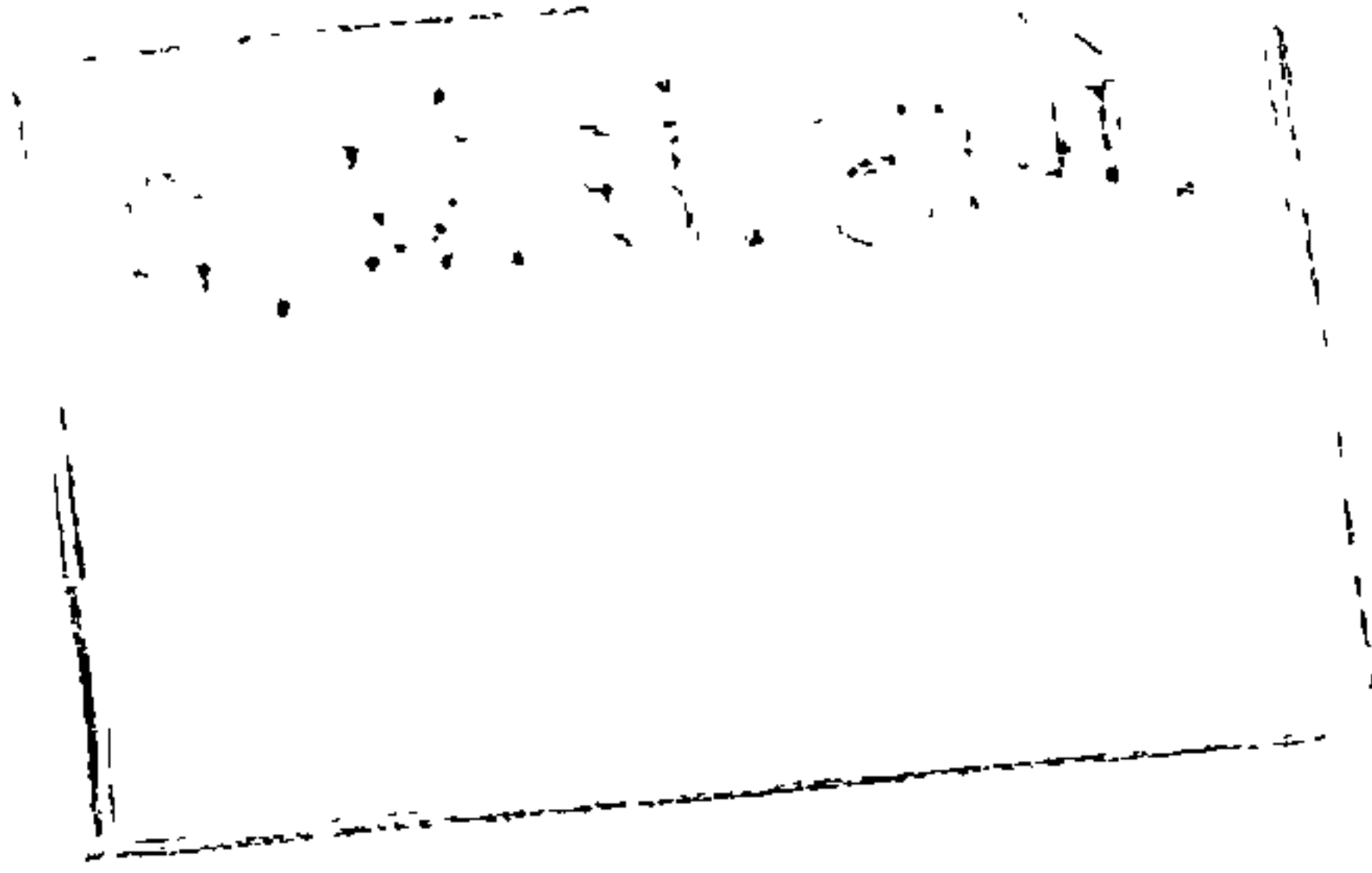
मुद्रक :

रा. का. तटणीस,
श्रीलक्ष्मी-नारायण प्रेस,
३६४, ठाकुरद्वार, मुंबई नं. २

रा जा

मा झे प ति

त्यां ना अ र्प ण

प्रकाशक व व्यवस्थापक :

रा. ज. देशमुख,
देशमुख आणि कंपनी,
१९१, शनिवार पेठ, पुणे २

संचालक :

भ. व्यं. देशमुख,
बी. ए., एल्एल्. बी.

१ सर्व हक्क सुरक्षित.

२ आंतील फोटोचे ब्लॉक पद्मा पब्लिकेशनच्या कृपेने.

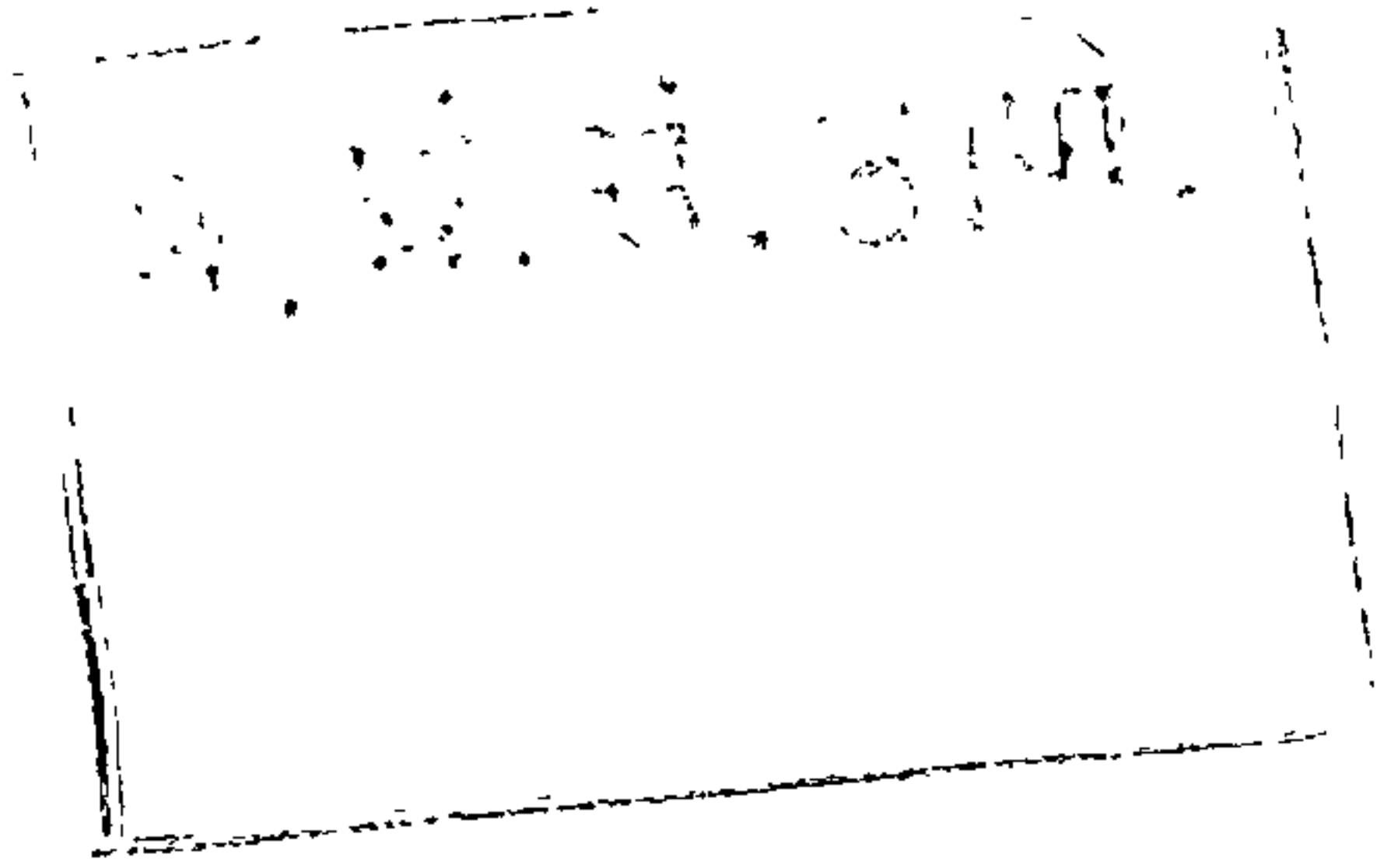
मुद्रक :

रा. का. तटणीस,
श्रीलक्ष्मी-नारायण प्रेस,
३६४, ठाकुरद्वार, मुंबई नं. २

रा जा

मा झे प ति

त्यां ना अ र्प ण

देशमुख आणि कंपनीचीं प्रकाशनें

वि. स. खांडेकर

१ फुलें आणि दगड (आ. दु.)	३
२ घरट्याबाहेर (")	३
३ पहिली लाट (")	३
४ स्त्री आणि पुरुष (")	२
५ सूर्यकमळें (")	२॥
६ कालचीं स्वप्नें	३
७ आजचीं स्वप्नें	३
८ कलिका	२॥
९ मृगजळांतील कळ्या	२॥
१० मंजिऱ्या	२॥
११ सायंकाल (आ. दु.)	२॥
१२ अविनाश	१॥॥
१३ मंदाकिनी	१॥॥
१४ कल्पलता	३
१५ सुवर्णकण	२॥
१६ आगरकर व्यक्ति आणि विचार	३॥
१७ सहा भाषणें	२
१८ फुलें आणि कांटे	२॥
१९ मराठीचा नाट्यसंसार	३
२० हिरवा चांफा (आ. तिसरी)	५
२१ दोन ध्रुव (")	५
२२ पहिलें प्रेम (आ. दुसरी)	३
२३ कौंचवध (")	५
२४ पांढरे दग (")	४॥
२५ जळलेला मोहर	३

साने गुरुजी

१ पुनर्जन्म (आ. दुसरी)	३
२ आस्तिक (")	३
३ संध्या	५
४ ना खंत ना खेद	५

(कृष्णा हाथीसिंग)

५ सोन्या मारुति ? (दु. आवृत्ति)	२
६ निळा पक्षी (आवृत्ति दुसरी)	२॥
७ गोड निबंध (भाग पहिला)	३
८ गोड निबंध (भाग दुसरा)	३
९ गोड निबंध (भाग तिसरा)	३

ग. ड्यं. माडखोलकर

१ अवशेष	२
---------	---

२ व्यक्तिरेखा	२॥७
३ माझी नभोवाणी	२.
४ नवे संसार (जप्त)	४
५ चंदनवाडी	६॥॥
६ नागकन्या	२
७ दोन तपें	५.

ना. धों. ताह्यनकर

१ तात्या भा. १ ला (आ. दुसरी)	४.
२ तात्या भा. २ रा	३
३ निवाडे भा. १ ला	२॥॥
४ निवाडे भा. २ रा	४
५ चकमकी	१॥॥
६ बच्चा नवरा	१॥॥
७ अनेक आशीर्वाद	३॥
८ दाजी भा. १ ला (आ. ति.)	३॥
९ बहीणभाऊ	-॥॥-

वा. म. जोशी

१ स्मृति-लहरी	२.
२ विचार-लहरी	२॥
३ विचार-विहार	४॥

चिं. वि. जोशी

१ आणखी चिमणराव (आ. २री)	४
२ वायफळाचा मळ (")	५
३ नवें भारूड	२.
४ स्टेशनमास्तर	२.
५ नटश्रेष्ठ	-॥॥-

दत्त बांदेकर

१ सख्या हरि (आ. दुसरी)	२.
२ नवी आघाडी	१॥॥
३ तूं आणि मी	२॥
४ नजरबंदी	२॥

प्र. के. अत्रे

१ साखरपुडा	२.
२ ललित वाङ्मय	३॥॥
३ दूर्वा आणि फुलें	२॥

ना. म. पटवर्धन

१ हितपत्रें	३
२ वा. म. जोशीचरित्र	४॥॥

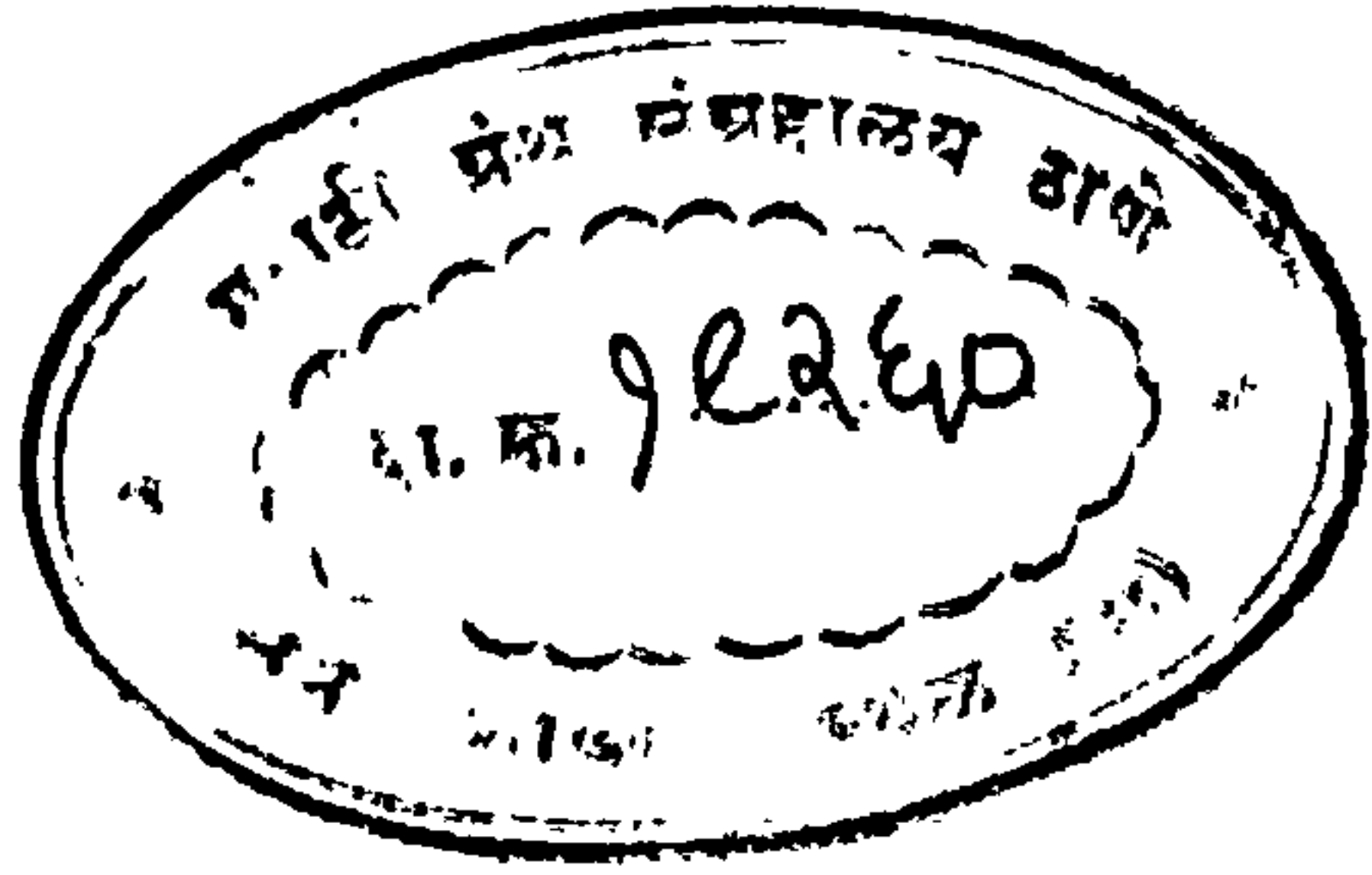

देशमुख आणि कंपनीची प्रकाशने

द. र. कवठेकर			
१ अपुरा डाव	३		
२ रेशमाच्या गांठी	३		
३ आभाळची सांवली	८		
अनंत काणेकर			
१ धुक्यांतून लाल ताऱ्याकडे (आ. दुसरी)	३		
२ पिकलीं पानें (आ. दुसरी)	१॥		
३ उघड्या खिडक्या	१॥		
काकासाहेब कालेलकर			
१ ब्रह्मदेशचा प्रवास	१॥		
२ भक्ति-कुसुम	३		
य. दि. पेण्डरकर			
१ प्रापंचिक पत्रें	३		
२ घायाळ	२		
ना. ह. आपटे			
१ फसगत	१॥		
२ साजणी	५		
पु. य. देशपांडे			
१ नवें जग ?-	२॥		
भाई बेके			
१ रॉयचरित्र-	१		
वि. स. खांडेकर (परिचय लेखक)			
१ काव्यज्योति (आ. दुसरी)	१		
आनंदीबाई जयवंत			
१ पारंब्या	२		
रा. वि. फडतरे			
१ मृगया	४		
लक्ष्मणराव सरदेसाई			
१ ढांसळलेले वुरुज	२		
प्रो. वि. ह. कुळकर्णी			
१ व्यक्तिचित्रें	२॥		
शकुंतलाबाई परांजपे			
१ भिल्लिणीचीं बोरें	३		
कृष्णाबाई मोटे			
१ मीनाक्षीचें जीवन	२॥		
र. गो. सरदेसाई			
१ चलतीं नाणीं	२		
		संपादक आचार्य भागवत	
१ वर्धा शिक्षण योजना	४॥		
रा. श्री. जोग			
१ सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध	८		
वि. वि. बोकील			
१ बेबीची वहीण	३		
सत्यग्राही			
१ ग्रह आणि तारे-	४॥		
वि. म. भुस्कुटे			
१ स्टॅलिन-	३॥		
२ आई (मॅक्सिम गॉर्की)	७		
कमलाबाई टिळक			
१ आकाशगगा	२॥		
रामतनय			
१ साखरगोटी	५		
ह. रा. महाजनी			
१ आपलें आर्थिक नियोजन	५		
पं. क्षमा राव			
१ देणगी	२॥		
गोपीनाथ तळवळकर			
१ मंगल धाम	३		
श्री. किनरे			
१ प्रकृति दर्शन	५		
प्रो. हेरॉल्ड लास्की			
१ राज्यशास्त्र प्रवेश	२		
बाबुराव गोखले			
१ वारा फोफावला	२		
प्रो. एम्. एल्. दांतवाला			
१ आपली राहणी	१॥॥		
बापू गोखले			
१ निवड	३		
अरविंद गोखले			
१ उन्मेष	२॥		
रमातनय			
१ समाजशास्त्र	५		
बिचलकर			
१ नाना पाटील चरित्र	१		
एस. एल. आग्रवाल			
१ विद्यार्थ्यांसाठीं विधायक कार्यक्रम १			

ना खं त ना खे द

“ गतकाळाची स्मृति
विस्मृत दुःखाची प्राप्ति ”

पुरस्कार

पुरस्कार लिहावयास मी क्वचितच तयार असते. परंतु कृष्णा हाथीसिंग लहान होती, तेव्हांपामून मी तिला ओळखते. तिला नाहीं कसे म्हणूं? तिनें हीं जीं स्मृतिचित्रें लिहिलीं आहेत, त्यांना तिनें आशीर्वाद मागितला. तिचा तो हक्क होता आणि मी तत्काळ तो मान्यही केला.

१९४२ मधील ९ ऑगस्टचा तो दिवस ! तो अशुभ रविवार कोण विसरेल ? आणि त्या दिवसानंतरचे ते महिने ! कृष्णा घरीं एकटी होती. घरांतील सारीं माणसें कारागृहांत. अशा प्रसंगीं एकान्तांत विरंगुळा म्हणून कृष्णानें हीं स्मृतिचित्रें लिहिलीं.

कृष्णा अद्याप तरुणच आहे. आणि तिनें आपल्या तरुणपणची सारी कथा किती प्रांजळपणानें व मोकळेपणानें सांगितली आहे ! येथें आडपडदा नाहीं. सारें सरळ निवेदन ! असा प्रांजळपणा अन्यत्र दिसावयाचा नाहीं. तसेंच बाळपणच्या अल्लुड व स्वछंदी जीवनाचें,

त्या सुखी जीवनाचें कसें सुंदर चित्र रेखाटण्यांत आलें आहे ! मोतीलालजींचें घर म्हणजे सुखाचें, संपत्तीचें, सौंदर्याचें माहेर ! अशा आनंदधामांत ती वाढली. लहानपणीं कृष्णा हट्टी होती. तिची समजूत घालणें कधीं कधीं फार कठिण होऊन वसे. ती बंडखोर होती परंतु हळुहळू घरचें सारें वातावरण बदललें ! महान् चमत्कार ! ती शांत सौम्य मूर्ति ! परंतु अपार सामर्थ्याची ! महात्माजी ! हो, त्यांनीं चमत्कार केला. जेथें सुखोत्सव सुरू असावयाचे, तेथें महान् त्याग आला. सुखसदनाला समरभूमीचें स्वरूप आलें. प्रखर असा आंतरिक झगडा तेथें सुरू झाला. या सर्वांचें सुंदर वर्णन येथें पाहायला मिळेल. आणि स्वित्झर्लंडमधील तें राहणें ! कमला आजारी ! त्यावेळचें भावनादर्शन ! तसेंच पित्यासह व भावासह फ्रान्स नि इंग्लंड, जर्मनी नि रशिया या देशांतील हिंडणें फिरणें ! प्रख्यात क्रान्तिकारकांबरोबर झालेलीं भाषणें, संभाषणें, झालेल्या भेटीगांठी ! सारें येथें आहे आणि स्त्रियांच्या तुरुंगांत सत्याग्रही या नात्यानें राहत असतांचे ते अनुभव ! आणि ज्याच्याजवळ पुढें जन्माचें नातें जडलें, त्याच्यावर प्रेम कसें जडलें, तें कसें वाढलें, त्याचें लग्नांत परिणयन कसें झालें, यांची सरळ सुंदर प्रांजळ कहाणी ! अपरिचित वातावरणांत, नवीन नवीन शहरांत वागतांना मनावर कसे परिणाम होत, कशा प्रतिक्रिया होत, त्यांचेहि दिग्दर्शन येथें आहे. आणि कृष्णाचे दोन लाडके मुलगे ! हर्ष नि अजित ! अद्याप कोंवळे, वयानें लहान ! ज्यांच्यासाठीं ती मोठ्या कष्टानें राजकीय आंदोलनापासून दूर राहायला तयार झाली ! मोठ्या मिनतवारीनें या लहानग्यांसाठीं तूं आगींत उडी घेऊं नकोस असें तिला सांगण्यांत आलें. आणि शेवटीं तिनें दुःखानें ऐकलें ! अशीं तीं बालें ! या स्मृतिचित्रांमध्ये हें सारें आहे. मधुमधून हीं चित्रे अश्रूंनीं ओलीं झालीं आहेत. प्रियजनांचे चिर वियोग ! पित्याचें, मातेचें देवाघरीं जाणें ! तसेंच इतर अनेक प्रिय व्यक्तींचें !

कृष्णाची ही जरी स्वतःची जीवनकथा असली, तरी नेहरू घराण्याच्या इतिहासाशीं ती मिसळलेली आहे. नेहरू घराण्याच्या इतिहासाचें जें दिव्य सणंग त्यांतच ही जीवनकथाही विणली गेली

आहे. म्हणून तर बहुजनसमाजाला ही जीवनकथा अधिकच आवडेल, अधिक मोलाची वाटेल, त्यांच्या हृदयाला जाऊन मिळेल आणि नेहरू घराण्याचा इतिहास म्हणजे तरी काय ? गेलीं २५ वर्षे नेहरू घराण्याचा इतिहास म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याच्या इतिहासाच नव्हे का ? भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यांतून नेहरू घराण्याचा इतिहास वेगळा करतां येणार नाही. त्या लढ्याचा एक प्राणमय भाग म्हणजे या कुटुंबाचा इतिहास होय. भारतीय स्वातंत्र्य-संग्रामाचें जिवंत प्रतीक म्हणजे नेहरू घराण्याचा इतिहास.

ही जीवनकथा साधी आहे. सारे पडदे उघडे आहेत. वाचकाला जवळ घेणाऱ्या अशा या जीवनकथेंत आपणांस त्या मोतीलालजींच्या व्यक्तिमत्त्वाचें दर्शन होतें ! मोतीलालजींसारखा दुसरा मोहरा कोठें शोधावा ? मोतीलालजी कुटुंबांचे आधार, कुटुंबावर सत्ता गाजवणारे; परंतु किती प्रेमळ नि उदार ! त्यांचें तें चरित्र किती हृदयंगम व गोड वाटतें ! कुटुंबीयांची मोतीलालजींवर किती भक्ति आणि मोतीलालजींची कुटुंबांतील मंडळींवर किती प्रीति ! मोतीलालजींमध्ये अनेक थोर गुण होते. परंतु कुटुंबावरची मोतीलालजींची अपार प्रीति हिनें महात्माजींना मोहिनी पडली.

या जीवनकथेंत जवाहरलालांचें निराळेंच चित्र दिसतें ! जगाच्या कल्याणाकरितां आवेशानें आणि त्वेषानें लढणारा हा महावीर ! परंतु येथें हातांत तरवार नाही, अंगावर चिलखत नाही. लहान मुलांचे खेळगडी जवाहरलाल येथें दिसतात. आदर्श पुत्र, आदर्श बंधु, आदर्श पति, आदर्श पिता, आदर्श मित्र अशा अनेक-विध संबंधांत सुंदर रीतीनें वागणारे जवाहरलाल त्यांचें दर्शन येथें घडतें.

आणि लावण्यामयी शौर्यशालिनी कमला ! किती हळुवार हातानें तिचें चित्र येथें रेखाटण्यांत आलें आहे ! तिच्या अकाली निधनाची हृदयाला घरें पाडणारी ती कथा ! तें जीवन म्हणजे भारताचें भावगीत झालें आहे ! तें जीवन म्हणजे भारतीय इतिहासांतील एक पुण्यपुराण झालें आहे !

त्या सुखी जीवनाचें कसें सुंदर चित्र रेखाटण्यांत आलें आहे ! मोतीलालजींचें घर म्हणजे सुखाचें, संपत्तीचें, सौंदर्याचें माहेर ! अशा आनंदधामांत ती वाढली. लहानपणीं कृष्णा हट्टी होती. तिची समजूत घालणें कधीं कधीं फार कठिण होऊन वसे. ती बंडखोर होती परंतु हळुहळू घरचें सारें वातावरण बदललें ! महान् चमत्कार ! ती शांत सौम्य मूर्ति ! परंतु अपार सामर्थ्याची ! महात्माजी ! हो, त्यांनीं चमत्कार केला. जेथें सुखोत्सव सुरू असावयाचे, तेथें महान् त्याग आला. सुखसदनाला समरभूमीचें स्वरूप आलें. प्रखर असा आंतरिक झगडा तेथें सुरू झाला. या सर्वांचें सुंदर वर्णन येथें पाहायला मिळेल. आणि स्वित्झर्लंडमधील तें राहणें ! कमला आजारी ! त्या-वेळचें भावनादर्शन ! तसेंच पित्यासह व भावासह फ्रान्स नि इंग्लंड, जर्मनी नि रशिया या देशांतील हिंडणें फिरणें ! प्रख्यात क्रान्ति-कारकांबरोबर झालेलीं भाषणें, संभाषणें, झालेल्या भेटीगांठी ! सारें येथें आहे आणि स्त्रियांच्या तुरुंगांत सत्याग्रही या नात्यानें राहत असतांचे ते अनुभव ! आणि ज्याच्याजवळ पुढें जन्माचें नातें जडलें, त्याच्यावर प्रेम कसें जडलें, तें कसें वाढलें, त्याचें लग्नांत परिणयन कसें झालें, यांची सरळ सुंदर प्रांजळ कहाणी ! अपरिचित वातावरणांत, नवीन नवीन शहरांत वागतांना मनावर कसे परिणाम होत, कशा प्रतिक्रिया होत, त्यांचेंहि दिग्दर्शन येथें आहे. आणि कृष्णाचे दोन लाडके मुलगे ! हर्ष नि अजित ! अद्याप कोंवळे, वयानें लहान ! ज्यांच्यासाठीं ती मोठ्या कष्टानें राजकीय आंदोलनापासून दूर राहायला तयार झाली ! मोठ्या मिनतवारीनें या लहानग्यांसाठीं तूं आगींत उडी घेऊं नकोस असें तिला सांगण्यांत आलें. आणि शेवटीं तिनें दुःखानें ऐकलें ! अशीं तीं बालें ! या स्मृतिचित्रांमध्ये हें सारें आहे. मधुमधून हीं चित्रें अश्रूंनीं ओलीं झालीं आहेत. प्रियजनांचे चिर वियोग ! पित्याचें, मातेचें देवाघरीं जाणें ! तसेंच इतर अनेक प्रिय व्यक्तींचें !

कृष्णाची ही जरी स्वतःची जीवनकथा असली, तरी नेहरू घराण्याच्या इतिहासाशीं ती मिसळलेली आहे. नेहरू घराण्याच्या इतिहासाचें जें दिव्य सणंग त्यांतच ही जीवनकथाही विणली गेली

आहे. म्हणून तर बहुजनसमाजाला ही जीवनकथा अधिकच आवडेल, अधिक मोलाची वाटेल, त्यांच्या हृदयाला जाऊन मिळेल आणि नेहरू घराण्याचा इतिहास म्हणजे तरी काय ? गेलीं २५ वर्षे नेहरू घराण्याचा इतिहास म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याच्या इतिहासाच नव्हे का ? भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यांतून नेहरू घराण्याचा इतिहास वेगळा करतां येणार नाही. त्या लढ्याचा एक प्राणमय भाग म्हणजे या कुटुंबाचा इतिहास होय. भारतीय स्वातंत्र्य-संग्रामाचें जिवंत प्रतीक म्हणजे नेहरू घराण्याचा इतिहास.

ही जीवनकथा साधी आहे. सारे पडदे उघडे आहेत. वाचकाला जवळ घेणाऱ्या अशा या जीवनकथेत आपणांस त्या मोतीलालजींच्या व्यक्तिमत्त्वाचें दर्शन होतें ! मोतीलालजींसारखा दुसरा मोहरा कोठें शोधावा ? मोतीलालजी कुटुंबांचे आधार, कुटुंबावर सत्ता गाजवणारे; परंतु किती प्रेमळ नि उदार ! त्यांचें तें चरित्र किती हृदयंगम व गोड वाटतें ! कुटुंबीयांची मोतीलालजींवर किती भक्ति आणि मोतीलालजींची कुटुंबांतील मंडळींवर किती प्रीति ! मोतीलालजींमध्ये अनेक थोर गुण होते. परंतु कुटुंबावरची मोतीलालजींची अपार प्रीति हिनें महात्माजींना मोहिनी पडली.

या जीवनकथेत जवाहरलालांचें निराळेंच चित्र दिसतें ! जगाच्या कल्याणाकरितां आवेशानें आणि त्वेषानें लढणारा हा महावीर ! परंतु येथें हातांत तरवार नाही, अंगावर चिलखत नाही. लहान मुलांचे खेळगडी जवाहरलाल येथें दिसतात. आदर्श पुत्र, आदर्श बंधु, आदर्श पति, आदर्श पिता, आदर्श मित्र अशा अनेक-विध संबंधांत सुंदर रीतीनें वागणारे जवाहरलाल त्यांचें दर्शन येथें घडतें.

आणि लावण्यमयी शौर्यशालिनी कमला ! किती हळुवार हातानें तिचें चित्र येथें रेखाटण्यांत आलें आहे ! तिच्या अकाली निधनाची हृदयाला घरें पाडणारी ती कथा ! तें जीवन म्हणजे भारताचें भावगीत झालें आहे ! तें जीवन म्हणजे भारतीय इतिहासांतील एक पुण्यपुराण झालें आहे !

आणि बहीण स्वरूप ! जिखा आपण विजयालक्ष्मी म्हणून ओळखतो. कृष्णाच्या जीवनकथेच्या या भरजरी वस्त्रांत रुप्याच्या तंतू-प्रमाणें विजयालक्ष्मीचें जीवन विणलें गेलें आहे. आणि प्रियदर्शनी इंदिरा ! विवाहमंगल वेषांत शोभणाऱ्या इंदिरेचें सुग्धमधुर सुकुमार दर्शन !

परंतु हीं जीं अनेक चित्रें येथें आहेत, त्या सर्वांत मला जर कोणाचें चित्र चटका लावीत असेल, तर तें मोतीलालजींच्या पत्नीचें ! जवाहरलालांची ती माता—तिचें चित्र मला मोलाचें वाटतें. प्रेम आणि श्रद्धा यांनीं तिच्या जीवनांत धैर्य नि सहनशीलता यांचा मधुर चमत्कार निर्माण केला. एखाद्या हस्तिदंताच्या मंजुषेत मोलाचें रत्न जतन करून ठेवावें, त्याप्रमाणें जिची काळजी घेण्यांत येत असे, जिच्यावर प्रेम केलें जात असे, तरुणपणांत जी अशक्त व नाजुक होती, आणि पुढेहि जी तशीच दुबळी राहिली; अशी ही अबला ! परंतु तिच्या जीवनांत केवढी क्रान्ति ! वृद्धदशा आलेली, प्रकृति अशक्त ! परंतु अखंड रत्नज्योतीप्रमाणें स्वातंत्र्याच्या संकटमय पर्वतावर चढून जाणाऱ्यांना, त्या सरळ सोट पडाहावर पावलें रोवीत स्वातंत्र्याकडे जाणाऱ्यांना जवाहरलालांची ती वृद्ध दुबळी माता स्फूर्तीचा सदैव प्रकाश देणारी ज्योति बनली !

आणि मातेच्या बहिणीचें, मावशीचें तें अखेरचें ओझरतें दर्शन ! किती दिव्य नि महनीय ! ती बालविधवा मावशी ! परंतु तिनें आपलें सारें आयुष्य नेहरू घराण्यासाठीं अविश्रांतपणें दिलें ! बहीण देवाघरीं गेली असें पाहून, शेवटचें कर्तव्य करून या मावशीनें आपला देह खालीं ठेवला. २४ तासहि झाले नव्हते; तों बहिणीमागून ही बहीणहि देवाघरीं गेली ! जीवनांत वा मरणांत कोठेहि वियोग नको.

मानवी जीवनांत छयाप्रकाशांचा खेळ असायचाच. कधीं प्रसन्न स्वच्छ प्रकाश, कधीं अर्धवट प्रकाश; कधीं अंधुक प्रकाश तर कधीं कृष्णवर्ण गंभीर छया. या प्रस्तुत जीवनकथेच्या चित्रांत, हृदय हलवणाऱ्या या कौटुंबिक इतिहासांत हे सारे रंग आहेत.

छापलेला शब्द येथें संपेल; परंतु नेहरू घराण्याचा जिवंत इतिहास पुढें जातच राहिल. देशभक्तीची दिव्य परंपरा प्रख्यात पिता-पुत्रांनीं निर्माण केली आहे. त्यांच्या पाठीमागून येणाऱ्या नवीन पिढ्या ही थोर परंपरा आदरानें हृदयाशीं धरतील आणि तें योग्यच होय.

—सरोजिनी नायड,

आणि बहीण स्वरूप ! जिळा आपण विजयालक्ष्मी म्हणून ओळखतो. कृष्णाच्या जीवनकथेच्या या भरजरी वस्त्रांत रुप्याच्या तंतू-प्रमाणें विजयालक्ष्मीचें जीवन विणलें गेलें आहे. आणि प्रियदर्शनी इंदिरा ! विवाहमंगल वेषांत शोभणाऱ्या इंदिरेचें मुग्धमधुर सुकुमार दर्शन !

परंतु हीं जीं अनेक चित्रें येथें आहेत, त्या सर्वांत मला जर कोणाचें चित्र चटका लावीत असेल, तर तें मोतीलालजींच्या पत्नीचें ! जवाहरलालांची ती माता—तिचें चित्र मला मोलाचें वाटतें. प्रेम आणि श्रद्धा यांनीं तिच्या जीवनांत धैर्य नि सहनशीलता यांचा मधुर चमत्कार निर्माण केला. एखाद्या हस्तिदंताच्या मंजुषेत मोलाचें रत्न जतन करून ठेवावें, त्याप्रमाणें जिची काळजी घेण्यांत येत असे, जिच्यावर प्रेम केले जात असे, तरुणपणांत जी अशक्त व नाजुक होती, आणि पुढेंहि जी तशीच दुबळी राहिली; अशी ही अबला ! परंतु तिच्या जीवनांत केवढी क्रान्ति ! वृद्धदशा आलेली, प्रकृति अशक्त ! परंतु अखंड रत्नज्योतीप्रमाणें स्वातंत्र्याच्या संकटमय पर्वतावर चढून जाणाऱ्यांना, त्या सरळ सोट पडाहावर पावलें रोवीत स्वातंत्र्याकडे जाणाऱ्यांना जवाहरलालांची ती वृद्ध दुबळी माता स्फूर्तीचा सदैव प्रकाश देणारी ज्योति बनली !

आणि मातेच्या बहिणीचें, मावशीचें तें अखेरचें ओझरतें दर्शन ! किती दिव्य नि महनीय ! ती बालविधवा मावशी ! परंतु तिनें आपलें सारें आयुष्य नेहरू घराण्यासाठीं अविश्रांतपणें दिलें ! बहीण देवाघरीं गेली असें पाहून, शेवटचें कर्तव्य करून या मावशीनें आपला देह खालीं ठेवला. २४ तासहि झाले नव्हते; तों बहिणीमागून ही बहीणहि देवाघरीं गेली ! जीवनांत वा मरणांत कोठेंहि वियोग नको.

मानवी जीवनांत छायाप्रकाशांचा खेळ असायचाच. कधीं प्रसन्न स्वच्छ प्रकाश, कधीं अर्धवट प्रकाश; कधीं अंधुक प्रकाश तर कधीं कृष्णवर्ण गंभीर छाया. या प्रस्तुत जीवनकथेच्या चित्रांत, हृदय हलवणाऱ्या या कौटुंबिक इतिहासांत हे सारे रंग आहेत.

छापलेला शब्द येथें संपेल; परंतु नेहरू घराण्याचा जिवंत इतिहास पुढें जातच राहिल. देशभक्तीची दिव्य परंपरा प्रख्यात पिता-पुत्रांनीं निर्माण केली आहे. त्यांच्या पाठीमागून येणाऱ्या नवीन पिढ्या ही थोर परंपरा आदरानें हृदयाशीं धरतील आणि तें योग्यच होय.

—सरोजिनी नाथड,

आणि बहीण स्वरूप ! जिला आपण विजयालक्ष्मी म्हणून ओळखतो. कृष्णाच्या जीवनकथेच्या या भरजरी वस्त्रांत रुप्याच्या तंतू-प्रमाणे विजयालक्ष्मीचे जीवन विणले गेले आहे. आणि प्रियदर्शनी इंदिरा ! विवाहमंगल वेषांत शोभणाऱ्या इंदिरेचे सुग्धमधुर सुकुमार दर्शन !

परंतु हीं जीं अनेक चित्रे येथे आहेत, त्या सर्वांत मला जर कोणाचे चित्र चटका लावीत असेल, तर ते मोतीलालजींच्या पत्नीचे ! जवाहरलालांची ती माता—तिचे चित्र मला मोलाचे वाटते. प्रेम आणि श्रद्धा यांनी तिच्या जीवनांत धैर्य नि सहनशीलता यांचा मधुर चमत्कार निर्माण केला. एखाद्या हस्तिदंताच्या मंजुषेत मोलाचे रत्न जतन करून ठेवावे, त्याप्रमाणे जिची काळजी घेण्यांत येत असे, जिच्यावर प्रेम केले जात असे, तरुणपणांत जी अशक्त व नाजुक होती, आणि पुढेहि जी तशीच दुवळी राहिली; अशी ही अवला ! परंतु तिच्या जीवनांत केवढी क्रान्ति ! वृद्धदशा आलेली, प्रकृति अशक्त ! परंतु अखंड रत्नज्योतीप्रमाणे स्वातंत्र्याच्या संकटमय पर्वतावर चढून जाणाऱ्यांना, त्या सरळ सोट पडाहावर पावले रोवीत स्वातंत्र्याकडे जाणाऱ्यांना जवाहरलालांची ती वृद्ध दुवळी माता स्फूर्तीचा सदैव प्रकाश देणारी ज्योति बनली !

आणि मातेच्या बहिणीचे, मावशीचे ते अखेरचे ओझरते दर्शन ! किती दिव्य नि महनीय ! ती बालविधवा मावशी ! परंतु तिने आपले सारे आयुष्य नेहरू घराण्यासाठीं अविश्रांतपणे दिले ! बहीण देवाघरी गेली असे पाहून, शेवटचे कर्तव्य करून या मावशीने आपला देह खाली ठेवला. २४ तासहि झाले नव्हते; ती बहिणीमागून ही बहीणहि देवाघरी गेली ! जीवनांत वा मरणांत कोठेहि वियोग नको.

मानवी जीवनांत छायाप्रकाशांचा खेळ असायचाच. कधीं प्रसन्न स्वच्छ प्रकाश, कधीं अर्धवट प्रकाश; कधीं अंधुक प्रकाश तर कधीं कृष्णवर्ण गंभीर छाया. या प्रस्तुत जीवनकथेच्या चित्रांत, हृदय हलवणाऱ्या या कौटुंबिक इतिहासांत हे सारे रंग आहेत.

छापलेला शब्द येथें संपेल; परंतु नेहरू घराण्याचा जिवंत इतिहास पुढें जातच राहिल. देशभक्तीची दिव्य परंपरा प्रख्यात पिता-पुत्रांनीं निर्माण केली आहे. त्यांच्या पाठीमागून येणाऱ्या नवीन पिढ्या ही थोर परंपरा आदरानें हृदयाशीं धरतील आणि तें योग्यच होय.

—सरोजिनी नायड,

प्रस्तावना

थोर चित्रांना चौकट बेताची असावी. चौकट ब्रताची असण्यांतच गोडी आहे, सौंदर्य आहे. कारण भडक नसणारी साधी सुंदर चौकट स्वतःकडेच प्रेक्षकाच्या दृष्टीला ओढून न घेतां चित्रांतील सौंदर्याकडे तिला वळवीत असते. कृष्णा हाथीसिंग जीवनकथा सांगत जाते आहे. अगदीं जरूर तेथेंच तिनें थोडें भाष्य केलें आहे. समासांत बाजूला थोडें लिहून ठेवावें तसें हें भाष्य आहे. जीवनकथा स्वतःचा अर्थ स्वतःच सांगत आहे. हा चित्रपट आपोआप उलगडत आहे. ही जीवनकथा म्हणजे एका मोठ्या घराण्याची जणूं महान् नाट्यकथा आहे. या नाटकांत ज्या व्यक्ति आहेत, जीं पात्रें आहेत, तीं इतिहासांत सामील झालीं आहेत. या इतिहासांत आपण हिंदुस्थान बघतो. हा इतिहास भारताला आकार देत आहे. आनंदभवन-कोट्यवधि-लोकांच्या हृदयाचें तें प्रतीक आहे, कोट्यवधींच्या आशांचें व आनंदाचें स्थान आहे. भारतवर्षभर घोंघावत जाणाऱ्या महान् चळवळी, त्या सर्वांचे उगम या आनंदभवनांत आहेत. येथून स्फूर्ति, येथून प्रकाश हें महान् विद्युत्केन्द्र, नवनिामतीचा हा जो महान्

ज्ञोत, महान् प्रवाह, तो जागृत होऊं पाहणाऱ्या राष्ट्राच्या सर्व दुःखांना, सर्व हालअपेष्टांना, सर्व वेदनांना विसरवून उसळतच राहतो ! या नवनिर्मितीच्या प्रकाशांत हें जागृत राष्ट्र सर्व दुःखांना विसरतें. अशी एक महान् सृजनात्मक शक्ति आनंदभवनांतून राष्ट्राला मिळत आली आहे. येथें उद्यानांचीं, हंसण्याखेळण्याचीं चित्रें आहेत; प्रभातकाळच्या प्रसन्न राम-प्रहरचीं वर्णनें आहेत; आणि या रमणीय आनंदभवनावर, गजबजलेल्या या गोकुळावर, राष्ट्राच्या पुंजीभूत अशा इच्छाशक्तीची मध्यान्हकाळची प्रखर ज्योति प्रकाश पाडोत येते, हें आनंदभवन प्रदीप्त होतें; राष्ट्राच्या भवितव्यांतील महान् घटना, दुःखवेदनांनीं भरलेल्या घटना; त्यांच्या छाया येथें येतात. हें आनंदभवन खडबडून जागें होतें. महान चमत्कार, थोर आश्चर्य ! या जीवनकथेंत शांतप्रशांत अशींहि चित्रें आहेत. तेथें गडबड नाही. धांवपळ नाही. एक प्रकारची गंभीर शांति ! ते प्रियजनांचे चिरवियोग; ज्या वियोगांत सारें राष्ट्र भागीदार होतें. अशा वियोगांचीं तीं चित्रें ! खिडक्यांवर पडदे सोडले आहेत ! मूक गंभीर चित्रें ! कृष्णा-नेहरू घराण्यांतील ही मुलगी-ती आपल्या या माहेराला भक्तिपूजा अर्पण करीत आहे. आणि ही भक्तिमय पूजा अर्पण करतांना ती आपणांस सर्वत्र नेते. सज्जांतून नेते, दिवाणखान्यांतून नेते; सर्व खोल्यांतून ती आणांस हिंडविते. त्या खोल्यांतून काय दिसतें ? तेथें आत्मसंशोधन चाललेलें दिसेल; धैर्यानें नवीन उद्योगांचे सुरू होणारे आरंभ दिसतील. या जीवनकथेंत साधें घरगुती वातावरण आहे. परंतु त्यांत विचाराचें, बुद्धिवादाचेंहि मधुर मिश्रण आहे. अशी संयमी व प्रमाणशील कला येथें आहे. आणि आपण घराच्या दरवाजांतून जरी शेवटीं बाहेर पडलों, तरी ह्या पुस्तकामुळें जी जागा आपल्याला अत्यंत आवडूं लागलेली असते, त्या जागेपासून आपण मनानें दूर जाऊं शकत नाहीं. त्या प्रिय भवनाभोंवतीं, आनंदभवनाभोंवतींच आपण घुटमळत राहतों, मनानें प्रदक्षिणा घालीत राहतों.

पितापुत्रांचीं येथें जीं चित्रें काढण्यांत आलीं आहेत, तीं संपूर्ण आहेत. पितापुत्र आधींच विश्वविख्यात आहेत. परंतु कृष्णानें घरचा, जवळचा प्रकाश या दोन थोर व्यक्तींवर टाकला आहे. त्यामुळें हे पितापुत्र डोळ्यांत कसे भरतात ! त्यांच्यांतील मानवता कशी दिसून येते ! खरेखुरे असे ते आपणांला वाटूं लागतात. कृष्णानें आपला विषय सुंदर रीतीनें रंगविला

आहे. असें करतांना कोणती कला तिच्याजवळ होती ? वर्ण्य वस्तूविषयींची खोल सहानुभूति, वर्ण्य विषयाशीं एकरूप होणे, त्याविषयीं आपलेपणा वाटणे, वर्ण्य वस्तूचें सम्यक् ज्ञान असणें याहून अधिक काय पाहिजे ? हें ज्याच्याजवळ आहे, त्याला आणखी कोणती कला मदतीस हवी ? कृष्णा हाथीसिंगजवळ ही पुंजी आहे. आठवलेले संवाद, हृदयंगम अशीं अपूर्व पत्रें, घटनांचीं भरभर झरझर केलेलीं वर्णनें, अशा रीतीनें पंडित मोतीलाल व जवाहरलाल यांचीं चित्रें ती रंगवीत जाते. आणि अखेर आजच्या घटकेपर्यंत जीवनकथा आणून सोडते. आणि आजची घटका अशी आहे की ज्या वेळेस त्यांच्याविषयीं पूर्वीचें जें सांगतां आलें, जें सांगणें शक्य झालें, त्यापेक्षांहि फारच कमी सांगतां येई ! जवाहरलालांविषयीं येथें हें जें संयमी वर्णन आहे, हा जो झटपट प्रकाश त्यांच्यावर टाकलेला आहे, त्यामुळें वाचक जरा चिडतो. वाटतें, अधिक कां नाहीं लिहिलें ? परंतु यामुळेंच जें कांहीं लिहिलें आहे, त्याला एक प्रकारचें अवर्णनीय असें तेज आलें आहे. जवाहरलालांच्या अलीकडील पत्रांतील येथें उतारे आहेत. त्यांतील उदात्तता अतुलनीय आहे; त्यांतील क्षमावृत्ति अनुपमेय आहे; केवळ कला या दृष्टीनें पाहिलें, तरीहि हे उतारे अपूर्व वाटतील; त्यांतील उतारे वाचतांना एक प्रकारचा दुःखमय आनंद होत असतो.

या पुस्तकांत अविस्मरणीय अशीं शब्दचित्रें, व्यक्तिचित्रें आहेत. विशेषतः आईचें व मावशीचें चित्र दोघांवर लेखिकेचें अपार प्रेम नि भक्ति. त्यांचीं चित्रें रेखाटतांना किती कोमलता दाखविली आहे. त्या महान् आनंदधामांत हीं चित्रें सदैव राहतील. आणि आपल्या कल्पनेच्या मंदिरांतहि तीं पूजिलीं जातील. कुटुंबांतील मंडळीव्यतिरिक्त इतर व्यक्तींचींहि शब्दचित्रें त्या त्या वेळच्या अर्थपूर्ण अशा अनुभवांच्या संदर्भांत येथें सुंदर रेखाटलेलीं आहेत.

एका अर्थानें हें पुस्तक जरी राजकीयच म्हटलें पाहिजे; तरी पण गंमत ही कीं याला राजकीय असें म्हणतां येणार नाहीं; याचें कारण हें कीं ज्या वेळीं राजकारण आपल्या या सृजनशील जीवनाशीं, नवीन नवीन निर्माण करूं पाहणाऱ्या जीवनाशीं एकरूप होतें, त्या वेळीं राजकारण केवळ राजकारण राहत नाहीं. मग राजकारण म्हणजेच महत्त्वाची घटना असें आपण म्हणूं शकत नाहीं. या पुस्तकांत नाना घटना आहेत, अनेक

घडामोडी आहेत. आपल्या राष्ट्राच्या सांस्कृतिक रंगभूमीवर राष्ट्रचें भवितव्य जसजसें घडत जातें, तसतसे नानाविध प्रसंग, नाना महान् कर्मे, उद्योग आपणास भराभरा येथें दिसूं लागतात. परंतु या सान्या गोष्टी मुद्दाम ओढून ताणून येथें आणल्या आहेत असें दिसणार नाहीं. सर्व राष्ट्रांला हेलावणारे प्रसंग, परंतु या जीवनकथेच्या इतिहासांत अपरिहार्य म्हणून सहजपणें ते येतात व वर्णिले जातात. ज्या वेळीं लाखों लोक नवीन रामायण महाभारत निर्मित असतात, महान् घटनांत भाग घेत असतात, शौर्यधैर्याच्या गोष्टी ठायींठायीं प्रतिदिनीं घडत असतात, अशा वेळीं केवळ राजकीय कल्पनांचें महत्त्व मानीत बसणें, या केवळ राजकीय धमक्या आहेत असें मानणें लज्जास्पद होत असतें. आणि ज्या कुटुंबांतील माणसांनीं आपापलीं जीवनें ध्येयार्थ वाहिलेलीं आहेत, ज्या कुटुंबांतील माणसें अग्निदिव्यांतून जात आहेत, वैयक्तिक नि राष्ट्रीय अशा मोठाल्या जबाबदाऱ्या शिरावर घेत आहेत, असें जीवन म्हणजेच रोजचें जगणें, रोजचें स्वधर्मकर्म, असें ज्यांचें झालें आहे, अशा कुटुंबांकडे तर केवळ राजकीय दृष्ट्या बघणें, केवळ सरकारला या धमक्या आहेत, वगैरेंच्या दृष्टीनें बघणें हें तर अधिकच लज्जास्पद होय. अति महत्त्वाच्या घटनांविषयीं लिहितांनाहि कृष्णा हाथीसिंग निर्मळ सरळ दृष्टीनें लिहित आहे. तिची एक प्रकारची अनासक्त, अनाग्रही वृत्ति आहे. देशाच्या विशाल ध्येयांशीं एकरूप झाल्यानेंच अशी अनासक्त वृत्ति येऊं शकेल. जणूं या साध्या सामान्य घटना आहेत, अशा रीतीनें ती हें सारें सांगते, लिहिते. व्यक्तींच्या नि राष्ट्राच्या बाबतींत झालेले अन्याय सांगतांना कृष्णाला सार्विक संताप चढतो. ती जें लिहिते, त्यांत एक प्रकारचा खोल आत्मविश्वास दिसतो. परंतु त्या त्या गोष्टींच्या आंतरिक भावनांशीं ती इतकी एकरूप झालेली असते, कीं या घटना या आत्मचरित्रांत कशाला असें कोणालाच वाटत नाहीं. वाचकहि त्या त्या घटनांशीं एकरूप होतात. त्यांचीं मनें ओढलीं जातात. बाह्य घटनांचें वर्णन करतांना त्यांत स्वतःचा जिव्हाळा ओतणें, त्या घटनांत स्वतःचें जीवन जणूं मिसळणें ही कला कृष्णाला साधली आहे, आणि या थोर शक्तीचें उदाहरण म्हणून लखनौच्या मध्यवर्ती तुरुंगांतील वर्णन वाचा. त्या तुरुंगांत दुसऱ्या पुष्कळ अभागिनी होत्या. देशावर प्रेम करण्याच्या अपराधासाठीं त्या आलेल्या नव्हत्या. निरपेक्षपणें व विशुद्धतम प्रेमानें आपल्या देशांतील बंधुभगि-

नीची सेवा करण्याच्या अपराधास्तव त्या तेथे आलेल्या नव्हत्या. त्या दुदैवी भगिनी तेथे भयंकर गुन्हांसाठी शिक्षा भोगित होत्या. आणि कृष्णा त्यांची कथा सांगते. कृष्णाने सांगितलेली ती कहाणी म्हणजे विशुद्ध वाणीचा परमोच्च विकास होय ! एक प्रकारची अति उदात्तता तेथे प्रतीत होते. कृष्णाने जे जे तेथे पाहिले, जे जे अनुभवले, आजच्या अर्धवट सुधारलेल्या काळातील नाना प्रकारच्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नांचे तिने केलेले बौद्धिक पृथक्करण, ते सारे येथे अशा कांही रीतीने सांगण्यांत आले आहे, की ते सुळांतच वाचावे. अनुपमेय असे ते आहे. त्याची नक्कल करतां येणार नाही. या कथेत राजकारण आहे, समाजशास्त्र आहे; सारे आहे; काय वाटेल ते म्हणा. परंतु एकंदरीत बचुलीची ती कथा गंभीर कथा वाचून काय वाटते ? आपण तत्त्वांची व उद्देशांची भ्रामक वर्गवारी करित असतो. समग्र मानवजातीचा विचार आपणाला शिवत नसतो. बचुलीची गोष्ट, तिची ती सत्यकथा आपणांस या कृत्रिम भेदांच्या पलीकडे नेते. कृत्रिम भेद निर्मून मानवजातीच्या विराट हृदयाच्या स्पंदनापासून आपण पळू पहात असतो. परंतु बचुलीची कथा आपणांस समग्र मानवजातीचा विचार करायला लावते. बचुली ! गरीब विचारी बचुली ! अंधारांत बुडालेली, चिरडलेली ! आणि वेजबाबदार नि निर्दय अशी आजची समाजव्यवस्था त्या अभागिनीला जन्मठेपीची शिक्षा देते ! बचुलीचा तो दुःखदग्ध आत्मा आपणांस पुकारतो. तिच्या पुकाराला आपण काय उत्तर देणार ? बचुलींत सुधारणा व्हावी म्हणून आपण निराळेच सुसंबद्ध असे उपाय योजू ; सड-बुद्धीने तिला तुझ्यांत पिचत ठेवणार नाही. ज्या समाजाला थोडीफार तरी माणुसकी आलेली आहे, असा समाज अशा भगिनीला निराळ्याच रीतीने वागवील आणि शेवटीं तुझ्याच्या उंच भिंतींचा त्या दृश्यावर पडदा पडतो. ग्रंथकर्त्री त्या लोखंडी दाराकडे शेवटचा दृष्टिक्षेप करते. त्या दाराआड त्या अंधुक आकृति आपलीं जीवनें कंठित राहतील; कृष्णाचे पाय बाहेरच्या रस्त्यावर येतात. ते पाय पुढे जाऊं इच्छित नसतात. तो रस्ता तिला स्वप्नवत् वाटतो. खरा रस्ता कोठे आहे ? कृष्णाने हे जे चित्र येथे रेखाटले आहे, ते जिवन्त वाटते, प्राणमय वाटते. तो अनुभव मूर्तिमंत होऊन आपल्या डोळ्यांसमोर उभा राहतो. कृष्णाचा वैवक्तिक अनुभव विश्वाचा होतो. या अशा कायद्यांत सुधारणा व्हावी, कैदी सुटल्यावर बाहेर

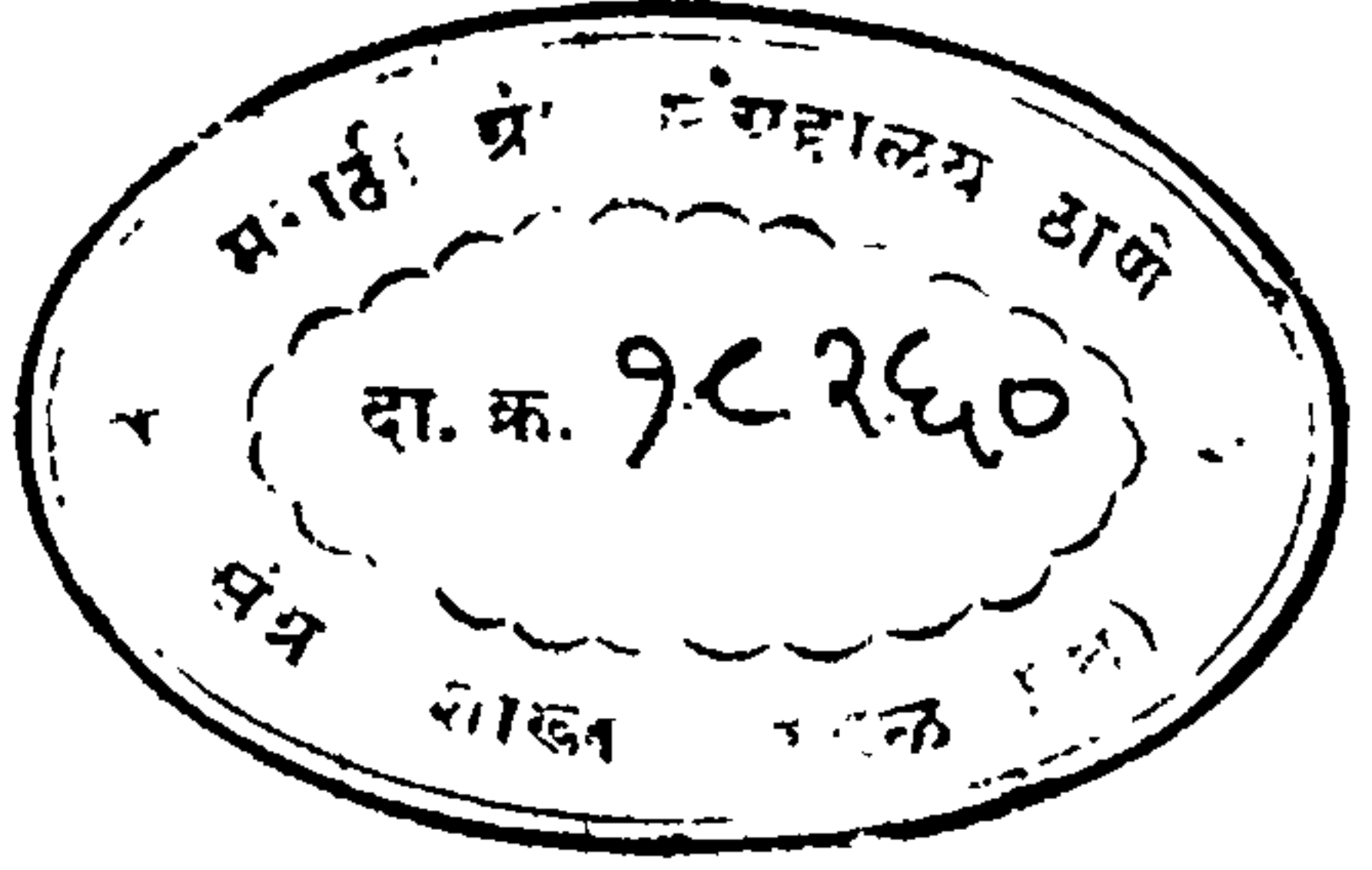
त्याला साहाय्य मिळावें, म्हणून कृष्णा प्रयत्न करते. तिच्या प्रयत्नांना पूर्ण यश येणें अशक्य आहे. परंतु कृष्णाच्या या प्रयत्नांमुळे आपणांसमोर केवढें मोठें कार्यक्षेत्र उभें राहतें, जबाबदारीचें केवढें क्षितिज डोळ्यांसमोर दिसूं लागतें !

या पुस्तकांतील ओळ न् ओळ जिवंत आहे. म्हणून वाचकाचें हृदय कृतज्ञतेनें भरून येईल. कलावंताचे रंगीत सजीव ठसे येथें आहेत. मनांतील सारें बाहेर पडावें, अशी येथें धडपड आहे. कुशलतेपेक्षां उत्कट उद्गारांची येथें धडपड आहे. पूर्वीची तयारी येथें नाही. भरलेलें हृदय येथें भराभर रितें होत आहे. म्हणून येथील लिखाणांत एक प्रकारची सहजस्फूर्ति आहे; तें एकदम स्फुरत्यासारखें वाटतें. सजीव वस्तूंपासून हें लिखाण दूर नाही करतां येणार. हें जिवंत लेखन आहे. येथें कांटेकोर मुद्दे नाहीत; ते असलेच तर ते सूचित केलेले आहेत. आणि मिळण्यासारखें सारें साहित्यहि गोळा केलेलें नाही, त्याची वर्गवारी केलेली नाही. आंतरिक धडपडीची, आंतरिक साहसाची तालबद्धता या लिखाणांत आहे. या पानावर हें दृश्य, तर दुसऱ्या पानावर दुसरें ! सारखे देखावे बदलत आहेत. जसजसें आठवत गेलें, तसतसें विचारानें तें उचललें. स्मृतीचा मागोवा घेत विमर्षिणीबुद्धि जात आहे. आणि त्यामुळे मोठी गंमत वाटते. आपण भरपूर आनंद लुटतो. आणि युरोपांतील तीं परिभ्रमणें ! किती हृदयंगम आहेत तीं ! युरोपांतील तिचें काम, निरनिराळ्या प्रसंगांतून निभावणें, आणि कलात्मक असे तिचे स्वच्छंद छंद ! आणि स्वतःच्या मुलांबाळांविषयीं लिहिणें; गृहजीवनाविषयीं लिहिणें; गाजावाजा न करतां सेवा करणाऱ्या पतीची थोडीशी ओळख; पतिपत्नीमध्येच संविभक्त अशा रहस्यांची कल्पना देणें हें सारें वाचतांना किती आनंद होतो ! कृष्णा हाथीसिंग आपणांस या गोष्टी आणि इतरहि पुष्कळशा गोष्टी देऊं शकली यासाठीं वाचक कृतज्ञता दाखविल्याशिवाय राहणार नाही.

प्रस्तुतची आत्मकथा म्हणजे साध्या चौकटींतील सुंदर चित्र असें आपण म्हणूं. ज्या हातानें हें प्रस्तुतचें रम्य चित्र रेखाटलें आहे, त्याच हाताकडून आणखी दुसरीं अशींच रमणीय चित्रें रेखाटलीं जाणें शक्य नाही असें नाही. हें पुस्तक वाचून तर अशी आशाअपेक्षा

अधिकच बळावते. कलेच्या दृष्टीने पाहू तर हे चित्र निर्दोष आहे; परंतु या पुस्तकांत जीं अनेक महनीय जीवनें आलीं आहेत, तीं जीवनें अद्याप पुढें जातच आहेत; नवीन नवीन भाग जोडीत आहेत. आणि हे नवीन भाग, जीवनकथांतील हे नवीन सर्ग साऱ्या राष्ट्रच्याच नव्हे, तर साऱ्या विश्वाच्या मालकीचे राहतील. या पुस्तकांत जेव्हां हे पुढील भाग लिहिले जातील, तेव्हां अतिपवित्र व्यक्तींचें थोर नांव कलंकित करण्यासाठीं जें भ्रामक तमोमय धुकें आज मुद्दाम निर्माण करण्यांत आलेलें आहे, तें नाहींसे झालेलें असेल, त्या वेळीं आकाश अधिक निर्मळ झालेलें असेल. कांहीं सत्यकथांचें स्वरूप अधिक स्वच्छपणें मांडणें त्या वेळीं शक्य होईल. यंत्रारूढ शक्तीना हे सत्य कायमचें कधीही दडपून ठेवतां येणार नाहीं. आपल्या हृदयमंदिरांत ज्या अनेक व्यक्ति आधींच सिंहासनारूढ झालेल्या आहेत, त्या व्यक्ति त्या वेळीं आपल्या घरीं परत आलेल्या असतील. आपण त्यांचें त्या वेळीं स्वागत करूं. थोर मानवी ध्येयासाठीं त्या व्यक्ति सारख्या अविश्रांतपणें धडपडत आहेत; प्रतिकूल शक्तीशीं सहकार करतां यावा म्हणून अपरिमित असा वैयक्तिक स्वार्थत्याग त्यांनीं केलेला आहे, आणि असें करून भविष्यकालीन संस्कृतीचा नि सुधारणेचा पंथ त्यांनीं उजळून ठेवला आहे. परंतु आज आपण हे पुस्तक दुःखानें वाचूं. मन उद्विग्न आहे. परंतु आध्यात्मिक जागृतिहि येत आहे, अशा अवस्थेंत हे पुस्तक आज आपण वाचूं. आणि वाचून धीर धरूं; जीवनाचें अमृत-पाथेय मिळवूं. आजच्या युगांतील जो महान् नवविधाता आहे, जो आपणां सर्वांसाठीं वेदना भोगीत आहे, त्याच्या दिव्य उदाहरणानें, आणि त्याच्या अविचलित अशा नैतिक ध्येयानें संस्फूर्त अशा दुसऱ्या थोर व्यक्तींच्या जीवनकथांनींहि हे अमृतपाथेय साऱ्या संतस्त मानवजातीलाच मिळालें आहे. जी श्रद्धा कर्तव्यकर्मापासून अविभक्त असते, ज्या श्रद्धेचें “प्रेमाचें परमोच्च धैर्य” असें रवीन्द्रनाथांनीं वर्णन केलें आहे, त्या श्रद्धेची ग्वाही प्रस्तुतचें आत्मकथात्मक पुस्तक देत आहे.

या पुस्तकांविषयी

किती तरी दिवस पुस्तक लिहात्रें असें माझ्या मनांत होतें. तीन वर्षांपूर्वी-माझ्या पतीनेंहि तें लिहिण्याविषयीं मला म्हटलें. परंतु त्या वेळीं मीं तो प्रयत्न केला नाहीं. १९४१ च्या नोव्हेंबरमध्ये राजाला अटक झाली. मी एकटीच बाहेर राहिलें आणि प्रयत्न करायचें ठरविलें. दोनचार प्रकरणें लिहिलींहि; परंतु माझा मोठा मुलगा विप्रमानें आजारी पडला. पुन्हां लिहिणें तसेंच थांबलें. कसें तेव्हां लिहिणार ? पुढें राजा सुटून आला. बाळ अत्य-वस्थ होता. किती तरी महिने काळजीचे असे गेले. पुढें बाळ बरा झाला. जरा हायसें वाटलें. परंतु पुस्तकाचें काम पुन्हां सुरू करण्याचें कांहीं नीट जमेना.

एक वर्ष असेंच गेलें. पुन्हां राजा तुरुंगांत गेला. या वेळीं ब्रेभुदत अटक होती. आणि घरांत पुन्हां मी एकटी. पहिले कांहीं महिने कठिण गेले; सारेंच अस्वस्थ व अशाश्वत होतें; कोणतेंहि काम करण्यासाठीं मनाची घडी बसेना. परंतु हळुहळू नवीन वस्तुस्थितीचीहि संवय झाली. हे कठिण दिव-सहि अंगवळणीं पडूं लागले. वेळ कसा दवडायचा तें समजत नसे. कांहीं तरी मनाला विरंगुळा म्हणून मीं हें पुस्तक पुन्हां लिहायला घेतलें. पुन्हां नव्यानेंच सुरू केलें. किती तरी विचार, किती तरी आठवणी हृदयांत

उचंबळत. त्या साऱ्या आठवणी नि ते विचार मी लिहून काढूं शकलें. आणि त्यामुळें माझें हे दीर्घ दुःखदायक दिवस, एकटीला काढावे लागलेले हे किती तरी महिने मला सुसह्य झाले. माझा एकटेपणा नाहीसा झाला. सर्व प्रिय मंडळी सभोंवतीं आहेत असें जणूं लिहितांना वाटे. हें पुस्तक लिहितांना पतीचें मार्गदर्शन नाही याची पदोपदीं आठवण होई आणि चुकल्यासारखें वाटे; तसेंच माझ्या भावाची कठोर टीकाहि ऐकायला मिळाली नाही. त्या कठोर टीकेचें मीं आनंदानें स्वागतच केलें असतें. परंतु हें सारें शक्य नव्हतें. तथापि आमचे एक स्नेही आहेत. ते नेहमीं मला मदत करीत. त्यांनीं बहुमोल सूचना दिल्या. पुस्तक पुन्हां सारें नीट तपासून पाहतांना त्यांचें मार्गदर्शन झालें. आणि म्हणूनच इतक्या लौकर हें पुस्तक मी पुरें करूं शकलें. कधीं कधीं तर मी फार विषण्ण असें; कल्पनातीत दुःखी असें; जणूं गळून गेलेली असें. अशा वेळीं हें पुस्तक पुरें करावें असें मनांत येत नसे; परंतु हा आमचा चिर-मित्र उत्साह देई; माझ्या पुस्तकाचें तो कौतुक करी; पुरें करा, खरेंच पुरें करा, असें म्हणे; सल्ला देई, साहाय्य देई. खरोखरच या मित्राची अपार मदत झाली !

डॉ. अमिय चक्रवर्ति यांचीहि मी अत्यंत ऋणी आहे. त्यांना मी “अमियदा” असें म्हणत असतें. अमियदा हे माझे ‘गुरु’ आहेत. किती तरी वर्षे ते मला सारखें सांगत होते कीं स्वतःच्या आठवणींचें पुस्तक लिही म्हणून; परंतु आपल्याला हें शक्य होणार नाही असें मला सदैव वाटे; परंतु अमियदांना मात्र वाटे कीं मी लिहूं शकेन. त्यांची माझ्या शक्ती-विपर्यांची ती अविचल श्रद्धा पाहून मला कसेंच वाटे. मी त्यांचें म्हणणें ऐकत नसें. तरीहि प्रत्येक पत्रांतून अमियदा ही गोष्ट लिहितच असत. आणि येरवडा तुरुंगाच्या भयाण भिंतीपलीकडून राजाहि उत्तेजन देत होता. शेवटीं हो-ना करतां करतां मी हें काम अंगीकारलें. आत्मविश्वास फारसा नव्हता, तरीहि मीं लिहिण्याचें ठरविलें.

माझ्या या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहून अमियदांनीं माझें अभिनंदन केलें आहे, माझा गौरव केला आहे. त्यासाठीं त्याप्रमाणेंच त्यांनीं जें प्रोत्साहन दिलें, मार्गदर्शन केलें, त्यासाठींहि मी त्यांची चिरऋणी आहे.

आणि देवी सरोजिनी प्रकृति बरी नसतां हि त्यांनीं दोन शब्द लिहिले, याबद्दल त्यांचीहि मी ऋणी आहे. कृतज्ञतापूर्वक त्यांचे आभार मानणें

माझे कर्तव्य आहे. सरोजिनीदेवींचा व माझा जुना परिचय आहे. आमच्या कुटुंबाविषयी त्यांना किती प्रेम व आत्मीयता वाटते, तें सर्व जगाला माहित आहे.

बचुलीची गोष्ट पुन्हां या पुस्तकांत प्रसिद्ध करायला परवानगी दिल्या-बद्दल स्टेट्समन पत्राचे, विश्वभारतींत प्रसिद्ध झालेला “ स्मृति ” हा लेख येथें पुन्हां छापायला परवानगी दिल्याबद्दल “ विश्वभारती ”चे नि “ दोन बहिणी ” हा लेख पुन्हां छापायला परवानगी दिल्याबद्दल “ हिंदु पत्रा ”चे आभार मानतें.

दुसऱ्या आवृत्तीविषयी

पहिली आवृत्ति कांहीं आठवड्यांतच संपली. दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध करायला विलंब लागला, यासाठी मी नि माझे प्रकाशक दिलगीर आहोंत.

परंतु जरा उशीर झाला हें एक परी बरेंच झालें. कारण अनेक परीक्षकांनी आपली परीक्षणे लिहिलीं; वाचकांनी आपलीं मते कळविलीं. त्यांच्या उत्साहवर्धक परीक्षणांनी आणि विधायक व साहाय्यक टीकेनें माझा फायदाच झाला आहे. त्यांची मी आभारी आहे. या दुसऱ्या आवृत्तींत त्यांच्या सूचनांचा मी फायदा करून घेतला आहे. परं सर्वाहून अधिक प्रोत्साहन व साहाय्य कोणाचें मिळालें असेल तर तें माझ्या भावाकडून. पुस्तकाची एक प्रत त्याला मी पाठवूं शकलें. कांहीं तारखा चुकीच्या आहेत असें त्यानें दाखविलें; कांहीं हकीगतींतील माझी स्मृति त्यानें अधिक ताजी केली. या पुस्तकाविषयींचे त्याचे विचार मी अन्यत्र दिले आहेत. माझ्या वाचकांना माझ्या भावाचे विचार कळावेत अशी मलाहि फार इच्छा आहे. परंतु तो स्वतःचे विचार जितक्या चांगल्या रीतीनें मांडतो, तितक्या चांगल्या रीतीनें ते मी मांडूं शकणार नाहीं. आणि या पुस्तकाविषयी त्याला तर किती तरी सांगायचें आहे. म्हणून तें मी अन्यत्र वाचकांसाठीं प्रसिद्ध केलें आहे.

नान्दी

“ नहंीं, अद्याप रात्र नहंीं
दोन तीन पहारेकरी अद्याप खडे आहेत;
परंतु अंधार तर फारच वाढत आहे, आणि
हे पहारेकरी, त्यांचीहि कदाचित कत्तल व्हायची,
प्रभात पाहण्यापूर्वीच कत्तल ”

—पिअरी व्हा पाँसे

१९४२ ऑगस्टची ९ तारीख.:पहांटेचे बरोबर पांच वाजले होते आणि अकस्मात् मुंबईचे पोलिस जवाहर आणि राजा यांची पकडवॉरंटें घेऊन आले. अखिल भारतीय काँग्रेस समितीच्या बैठकांमुळे कामाचा खूपच ताण पडलेला होता. आम्ही सारीं दमून गेलेलीं होतो; गळून गेलेलीं होतो; रात्री बराच वेळपर्यंत आम्ही सारीं बोलत बसलो होतो; नुकत्याच घडलेल्या घडामोडींची चर्चा करीत होतो; रात्रीचे बारा वाजले नि पाहुणे मंडळी निघून गेली; जवाहर, राजा नि मी त्यानंतरही तासभर बोलत बसलो. आणि नंतर आम्ही झोपीं गेलो.

इतक्या जागरणानंतर इतक्या लौकर कोणी येऊच उठवणें वरें नव्हतें. वाईटच तें. परंतु त्यांत पुन्हां दारांत पोलिस पाहणें म्हणजे अधिकच वाईट. दारांतील घंटा वाजली. मी गाढ झोंपेंत होतें, तरी मला एकदम जाग आली. पोलिस आले आहेत हें मला सांगावें लागलें नाहीं. पोलिसांशिवाय अशा अवेळीं दुसरें कोण येणार ? मी जवाहरच्या खोलीकडे धांवलें. मला वाटलें, वॉरंट फक्त त्याच्याचसाठीं असेल; तो फार थकला होता. डोळेही त्याचे नीट उघडत ना. त्याला काय भानगड आहे कळेना. निद्रामग्न इंद्रिये पटकन भानावर येत ना. क्षणांत सारें घर जागें झालें. अपरिहार्य तें झालें, याची सर्वांना जाणीव आली. जवाहरची आम्ही तयारी करूं लागलों. बांधाबांधीत त्याला मदत करूं लागलों. राजाही जवाहरसाठीं कांहीं पुस्तकें वगैरे काढूं लागला. परंतु इतक्यांत माझी पुतणी इंदिरा म्हणाली “ राजाभाई, तुम्हीहि आपली तयारी करा ना. तुम्हांलाही तयार राहिलें पाहिजे. ” मी विचारलें “ कसली तयारी ? ” “ राजाभाईवरहि वॉरंट आहे ” इंदिरा म्हणाली. काँग्रेस कार्यकारिणी समितीच्या सभासदांशिवाय इतरांनाहि या पहिल्या धरपकडींतच अटक होईल, अशी आम्हांला कल्पना नव्हती. परंतु आमची सम-जृत चुकीची ठरली.

राजानेंहि आपली बांधाबांध केली. सर्वांची झटपट तयारी झाली. आम्हीं त्यांचा निरोप घेतला. पोलिसांनीं त्यांना आणलेल्या मोटरीशीं नेलें. राजा पुण्याच्या येरवड्याच्या तुहंगांत गेला आणि जवाहर ? त्याला अज्ञात ठिकाणीं नेण्यांत आलें; निरोप घेऊन नि निरोप देऊन आम्ही पुन्हां घरांत आलों. या वेळेस भविष्यकालाच्या पोटांत आपल्या सर्वासाठीं काय काय वाढून ठेवलें आहे, त्याचा विचार करीत आम्ही बसलों.

त्या वेळीं घर पाहण्यांनीं भरून गेलें होतें. थोडीहि रिकामी जागा नव्हती. दोनच व्यक्ति भरलेल्या घरांतून गेल्या. परंतु तेवढ्यानें सारें बदलून गेलें. कांहीं तरी प्राणमय असें गेलें. जी जागा आतांपर्यंत जिवंत वाटत होती, चैतन्यमय वाटत होती, तीच जागा आतां उजाड ओसाड वाटूं लागली. कांहीं तरी येथे कमी आहे असें वाटूं लागलें: किती तरी दिवस घरांत लोकांची सारखी जा-ये सुरू होती. आणि आतां तर भेटाला येणाऱ्यांची गर्दी अधिकच वाढूं लागली सखेसोयरे, आप्तेष्ट, युद्धवातीहर मा यांची एकच झंभड झाली. अटकेची विगतवार, इत्थंभूत हकीगत मिळवी म्हणून सारे घिरव्या घालीत होते. परंतु आम्हांला मात्र जे गेले त्यांचीच आठवण येत होती. जिवाची ओढ सारखी त्यांच्याकडे, त्या दोघांकडे होती.

आजपर्यंत किती तरी वेळां असे प्रसंग येऊन गेले होते. तरीहि अद्याप त्यांची संवय झाली नव्हती. प्रत्येक वेळेस अशा प्रसंगीं जरा गोंधळल्यासारखें वाटतच असे, चुकल्याचुकल्यासारखें वाटतच असे आपण आतां एकाकी, असें क्षणभर तरी वाटल्या-शिवाय राहत नसे.

एक वर्ष होऊन गेलें. तरी प्रिय मंडळी, जवळची मंडळी अद्याप दूरच आहे. लोखंडी गजांआड भयाण भिंतींच्या आड सारीं आहेत. त्यांच्या दर्शनासहि नकार. परंतु त्यांच्या या त्रियोगानें जरी जीवनांत मला थोडें शून्य वाटत असलें, तरी मी निराश झालें आहे, कावरीवावरी झालें आहे, असें मुळींच नाही. ज्या ध्येयासाठी त्यांना बद्ध करून ठेवण्यांत आलें आहे, तें ध्येय न्याय्य आहे, महान् आहे अशी माझी निःशंक श्रद्धा आहे. आणि या प्रिय मंडळींना ध्येयार्थ हालअपेशा भोगाव्या लागणे अपरिहार्यच आहे.

व्यक्तीच्या जीवनांत एक वर्ष म्हणजे कांहीं फार मोठा काळ नव्हे. आणि राष्ट्राच्या जीवनांत तर एक वर्ष म्हणजे कांहींच नाही. परंतु कधीं कधीं तें एक वर्ष किती प्रदीर्घ वाटतें ! एकेक महिना जणू युगासारखा वाटतो. जातां जात गहीं. किती तरी मोठ्या चळवळींतून मी गेलें आहे. आणखी आणि अशा किती चळवळींतून जावें लागणार आहे तें प्रभूला माहित. राष्ट्रीय आंदोलनाचीं जीं अशीं वर्षे गेलीं, त्या काळांत माझ्याच मनांत नाना प्रकारच्या भावनांचा पूर उसळेल असें नव्हे, तर लाखों वंधुभगिनींच्या मनांतहि उसळेल. कधीं अपार उत्साह उसळवा, तर कधीं मन जरा निराश व्हावें. आशानिराशांचे असे क्षण आम्हीं अनेकदां अनुभवले. कधीं कधीं सभोवतीं इतका अंधार दाटे कीं मार्गहि दिसत नसे. परंतु अंधाराच्या भीषण छायांतून प्रकाशकिरणहि येत. आणि लढा पुढें चालवायला नवीन हुरूप येई; आशा नि उत्साह येई.

सध्यांचे हे जे एकाकीपणाचे नि प्रक्षोभाचे महिने गेले, त्या काळांत हजारों स्मृति मनांत गदीं करीत. आणि मनाला कांहीं तरी विरंगुळा म्हणून या येणाऱ्या आठवणी मी लिहून काढूं लागलें. हळूहळू या लिहिलेल्या आठवणींतूनच या प्रस्तुतच्या पुस्तकाचा जन्म झाला. हें पुस्तक लिहितांना बाळपणचे आणि नंतरचे किती तरी दिवस मी पुन्हां जगत आहे असें मला वाटलें. त्या गत जीवनांत मी पुन्हां गेलें. तें जीवन जणू पुन्हां अनुभवलें. गतकाळच्या या आठवणी संमिश्र होत्या. सुखाच्या होत्या, दुःखाच्या होत्या. किती तरी गोष्टी आठवून मी हंसले आणि किती तरी आठवून मी रडलेहि. या आठवणींनीं एकंदरीत मला आनंद दिला. मनाला बरीचशी शांति मिळाली. अर्थात् हृदयाला हुरहुराहि थोडी वाटे: मधून दुःखहि होई.

माझे बाळपण, शांतिप्रधान असें होतें. धीरगंभीर प्रसन्न असें तें बाळपण. आमचें बेताचें कुटुंब. आमच्या त्या लहान जगांत सारा प्रकाश होता. दुःखदैव्याचा, क्लेश-कष्टांचा तेंथें स्पर्शहि नव्हता. सुखी चिमुकलें जग. हळूहळू आमच्या जीवनांत फेरफार होत गेले. परंतु आम्ही सारीं एकत्र होतो. त्यामुळें कांहीं वाटत नसे. परंतु परिस्थितीच्या अनुरोधानें पुढें आम्हांला एकमेकांपासून दूर जावे लागलें. जीवन पुढें जातच होतें. नवीन रीतिभाति, नवीन पद्धति यांच्याशीं मिळतें घेऊन, जुळतें घेऊन आम्ही पुढें

जात होतो. मार्गात कांहींहि आलें तरी त्याला तोंड देण्यासाठीं मनानें नि शरीरानें आम्हो तयार होत होतो.

कांहीं महिन्यांपूर्वी “ हिंदुस्थानांत कोठें तरी ” असणाऱ्या जवाहरलालला गेल्या पंधरा वर्षांत आमच्या कुटुंबांत ज्या अनेक घडामोडी झाल्या, जीं स्थित्यंतरें झालीं, त्यासंबंधींचे माझे विचार मी लिहिले होते. त्यानेंहि उत्तर पाठविलें. त्या उत्तरांत त्यानें जें लिहिलें होतें, जें आज आहे व जें पुढें असेल त्याचें किती हुबेहुब वर्णन केले आहे ! जीवनाचा आपणांवर होणारा परिणाम त्यानें दाखविला आहे. आम्हांला अनेक आपत्तींशीं झगडावें लागलें. परंतु आम्हांला त्याचें दुःख नाहीं. “ ना खंत, ना खेद. ” जवाहर लिहितो :—

“ तूं १९२८ मधील वर्णन केले आहेस. त्या वेळीं आपण सारीं एकत्र होतो. परंतु आज त्यावेळचीं किती तरी प्रिय माणसे आपणामध्यें नाहींत. जीं आहेत तींही इकडे तिकडे विखुरलेलीं आहेत. त्यांना एकमेकांस भेटतांही येत नाहीं, पाहतांही येत नाहीं. प्रत्येक पिढीला तोच धडा ! प्रत्येक पिढीला स्वतःच्या अनुभवानें तोच धडा शिकणे भाग आहे. प्रत्येक विघटनेनंतर पुन्हां सु-घटना येते. परंतु येणारी प्रत्येक नवीन सुघटना पूर्वीपेक्षां अधिक वरच्या पातळीवरची असते. कारण गतकाळांतील जयापजयांच्या स्मृति कोठें तरी सुप्त रीतीनें तेथेंहि असतात. भूतकाळाचा वोजा आपल्याबरोबर असतोच. परंतु हा वोजा जड वाटत असला, तरी स्फूर्तिहि देत असतो. तो आपणांस मार्गें खेंचत असला, तरी त्याच वेळेस पुढेंहि ढकलीत असतो; खालीं ओढीत असला, तरी वरही नेत असतो. कधीं कधीं पुन्हां अपार उत्साह संचरतो. पुन्हां आपण तरुण आहोंत असें वाटतें. नव प्राण जणूं येतो. तर कधीं हजारों वर्षांचें ओझें आपल्या शिरावर आहे असें वाटतें. आपण आतां थकलो, वृद्ध झालो असें वाटतें. कधीं न संवणारी ही यात्रा ! किती लांब नि दीर्घ ! असें मनांत येतें. ही उभयविध भावना उत्साहाची नि अनुत्साहाची, तादृश्यांतील प्रेमार्चा नि वार्धक्यांतील पंगूपणाची आपणांमध्ये असते. या दोन्ही भावना म्हणजे आपलेंच स्वरूप. या उभयविध वृत्ति आपणांस बनवीत असतात, आपल्या जीवनास आकार देत असतात आणि या अनंत झगड्यांतून, अखंड समिश्रणांतून प्रत्येक वेळीं कांहीं तरी नवीन निर्माण होत असते; कांहीं तरी अभिनव वर येत असते. त्या प्राचीन संस्कृतींचीं आपण बाळें आहोंत. त्या शेकडों हजारों पिढ्या, त्यांचे विचारविकार, त्यांचे झगडे, त्यांचीं मुखसमाधानें, त्यांच्यांतील क्रान्तिकाल नि शान्तिकाल, त्यांच्यांतील वेग-आवेग, गतिमानता नि स्थिरता हीं सारीं आपण अनुभवतो. त्या सर्वांतून आपण वर आलों आहोंत. ज्या राष्ट्रांना, ज्या लोकांना असा प्राचीन इतिहास नाहीं, जीं राष्ट्रें अर्वाचीन आहेत, त्यांना हा असा अनंतविध भूतकाळ अनुभवावा लागत नाहीं. त्यांच्या पाठोपाठ असा हा जुना भूतकाळ येत नसतो.

परंतु आपली गोष्ट निराळी आहे. हजारों वर्षांच्या परंपरेचे आपण वारसदार. त्यामुळे आपण उलू होत नाही. एक प्रकारचा समतोलपणा, संयम आपणांत राहतो. आपले मन, आपला आत्मा यांच्यांत एक प्रकारची धीरगंभीरता असते. आपण उतावीळ होत नाही. जीवनाकडे शांतपणे पाहू शकतो. आपल्या जीवनाचा प्रवाह अखंड जातच आहे. परंतु क्षणोक्षणी होणाऱ्या फरकांनी हे जीवन गांगरून जात नसते; ते हुरळून जात नाही वा होरपळूनहि जात नाही. प्राचीन संस्कृतीचा हाच प्राणमय विशेष. महान् चीन देशांतहि हाच थोर विशेष भरपूर प्रमाणांत आहे. आणि मला वाटते की हिंदुस्थानजवळहि हा वारसा आहे. म्हणूनच मनाला वाटते की हिंदुस्थानचे शेवटी सारे मंगलच होईल.

मी जेव्हां लहान होतो, तेव्हां आपल्या एकत्र कुटुंबांत जवळजवळ वीस माणसे होती असे आठवते. त्या मोठ्या कुटुंबाचे विभाग पडलेलेहि मी पाहिले. आणि त्यांतील प्रत्येक विभाग आज पुन्हां नव्या मोठ्या कुटुंबाचा केन्द्र बनलेलाहि मी बघत आहे. परंतु हे भाग जरी असे लहान झाले, तरी प्रमाचे रेशमी धागे त्यांना एकत्र राखीतच होते. समाज हितसंबंध नि परस्पर प्रेम यांमुळे पृथक् असूनहि हे कौटुंबिक विभाग जणू एका महान् ऐक्यांत परिणत होत असत. अलग असूनहि एकता वाटे. अशी ही संसार-गति सुरूच आहे. आपल्या लक्षांतहि ती येत नसते. परंतु जेव्हां अनेक गोष्टींमुळे ही गति वेगाने सुरू होते, तेव्हां आपणांस एकदम धक्का बसतो. गेल्या पांच वर्षांत चीनमध्ये काय झाले त्याची कल्पना कर. कोट्यवधि कुटुंबांची काय दशा झाली असेल, त्यांना किती आपत्तीतून, वादळांतून जावे लागले असेल, त्याची कल्पना कर. परंतु तरीहि महान् चीन राष्ट्र जिवंतच आहे. पूर्वी कधीहि नसेल इतके ते आज प्राणमय आहे. तेथे व्यक्ति जन्मत आहेत, वाढत आहेत, आणि स्वतःच्या चिनी राष्ट्राची नि मानवजातीचीहि परंपरा त्या पुढे नेत आहेत. महायुद्धे येवोत, प्रचंड उत्पात होवोत, जीवनप्रवाह पुढे जातच आहे. चीनला ज्या महान् अनुभवांतून जावे लागत आहे, ज्या सर्वजनतास्पर्शां विराट दिव्यांतून जावे लागत आहे, तशा अनुभवांतून आपला हिंदुस्थानही जाईल तर बरे, असे कधी कधी मला वाटते; अशा दिव्यांतून गेल्यामुळे आपण हिंदी लोक अधिक चांगले होऊं. ते कांहीं असो. आपणहि आपल्या विशिष्ट अनुभवांतून जातच आहोत. आणि हळुहळू परंतु निश्चितपणे नव राष्ट्राची उभारणी करीत आहोत. ”

ना खंत ना खेद !

“ फुलें फुललेलीं असावींत, एखाद्या भ्रमराप्रमाणें आशा रसपीत असावीं. वाऱ्याची झुळुक येत असावी, काव्य स्फुरत असावं ! दोन्ही गोष्टी माझ्याजवळ होत्या, निसर्गाबरोबर जीवन रमत होतें, खेळत होतें. मी लहान होते तेव्हां आशा नि काव्य यांनीं जीवन सम्पन्न होतें. ”

—कोलरीज

१९०७ चा नोव्हेंबर महिना. सकाळची वेळ. कडाक्याची थंडी पडली होती. आणि अशा वेळीं त्या पवित्र प्रयाग शहरीं मी जन्माला आलें. प्रयाग, त्याला आपण हल्लीं अलाहाबाद म्हणून ओळखतो. आदली रात्र सारी धांदलीत गेली. सारें घर जागें होतें. धांवपळ सुरू होती. किती तरी रात्र झाली, तरी दिवे लखलखतच होते. गजबज सुरू होती. आईला बऱ्याच वेदना होत होत्या, नवबालकाच्या जन्माची चिंतातुर दृष्टीनें सारीं वाट पाहात होती आणि बऱ्याच प्रसूतिवेदनानंतर मी जन्मलें. जन्माला आलेलें बाळ गुबगुबीत होतें, लड्ढ नि मोठें होतें; परंतु आपण या जगांत येत असतां आपल्या कृश जन्मदात्रीला कदाचित् जगांतून जायलाहि लावले असतें, याची त्या बाळाला थोडीहि

कल्पना नसेल ! यानंतर किती तरी आठवडे आई आजारी होती. जगणार कीं मरणार अशा स्थितीत होती. सेविका नि इतर मंडळी आईची काळजी घेत होती. आणि मी मात्र सर्वमान्य सारीं मुलें वाढतात, त्याप्रमाणें हळुहळू वाळसें घेत वाढत होतें.

आस्ते आस्ते आईची प्रकृति सुधारली, तरीहि पुढें वरेच दिवस ती आजान्यासार-
खीच होती. माझी काळजी घेणें तिला शक्य नव्हतें. माझी मावशी नि दाया माझी
काळजी घेत. मी तीन वर्षांची झाल्यावर स्वरूपन्या संगोपनाकडे लक्ष देणारी इंग्रज
शासिका माझीहि शासिका बनली. जवाहर माझ्यापेक्षां अठरा वर्षांनीं मोठा आहे. बहीण
स्वरूप सात वर्षांनीं मोठी आहे. त्यामुळें मीं जणूं एकटीएकटीच वाढत होतें. बरोबरचें
असें कोणी नाहीं. भाऊ जवाहर तर त्यावेळेस इंग्लंडांत होता. त्याला मी पाहिलेंहि नव्हतें;
मी पांच वर्षांची झालें, तेव्हां मी प्रथम त्याला पाहिलें.

माझ्या जन्माचे वेळेस माझे वडील एक नामांकित वकील म्हणून प्रसिद्ध होते.
त्यांच्या वकिलींतील हुशारीची नि त्यांच्या संपत्तीची सर्वत्र कीर्ति पसरलेली होती. वडि-
लांनीं आनंदभवन विकत घेतलें त्यावेळेस जवाहर १० वर्षांचा होता. ज्या जागेवर
आनंदभवन प्रासाद उभा आहे, ती जागा अत्यंत पवित्र मानण्यांत येते. चौदा वर्षांच्या
वनवासानंतर परत आलेल्या रामाची नि भरताची भेट ज्या ठिकाणीं झाली, तीच ही
जागा असा समज आहे. जवळच भारद्वाज आश्रम आहे. तेथें प्राचीन काळीं मोठें विद्या-
पीठ होतें. अद्याप येथें यात्रा भरत असते. आमच्या घरीं नेहमीं पाहुण्यांची गर्दी असा-
वयाची. परंतु प्रति बारा वर्षांनीं प्रयागला जो कुंभमेळा भरतो, त्या वेळेस तर आमच्या
घरीं माणसांची रीघ असायची. कुंभमेळ्याच्या वेळेस प्रयागला लाखों यात्रा जमते पवित्र
संगमाचें स्नान करायला ही यात्रा येते. या यात्रेचे वेळेस आमच्या घरांत इतकी गर्दी
जमे, कीं त्यांची व्यवस्था ठेवणेंहि कठीण जाई. सारा गांवळ माजे. आनंदभवनाभोंवतीं
लोक वाटेल तेथें बसत, विश्रांति घेत. माघमेळा प्रतिवर्षीं असतो. त्या वेळेसहि आनंद-
भवन भरलेलें असे. परंतु कुंभमेळ्याइतकी गर्दी माघमेळ्यांत नसे होत. आमचें घर
पाहायला ही सारी यात्रा लोटत असे. आनंदभवन पाहिल्याशिवाय सहसा कोणी आपल्या
गांवीं परत जात नसे. आनंदभवनाची पवित्र जागा बघावी म्हणून, आणि हा राजवाडाहि
बघावा अशा दुहेरी हेतूनें लोक येत. तसेंच वडिलांविषयीं, जवाहरविषयीं त्यांनीं पुष्कळ
ऐकलेलें असे. त्यांचेंहि दर्शन व्हावें, इतर मंडळीहि दिसावी, या उत्सुकतेनें ते हजारों
लोक येत.

आनंदभवन राजवाडा प्रशस्त आहे. ऐसपैस पसरलेला आहे. भोंवतीं मोठमोठे
व्हारांडे आहेत. आणि प्रचंड बाग आहे. घराच्या एका बाजूला क्रीडाभूमि होती. पाठी-
मागच्या बाजूस फळबाग होती. घराच्या समोरहि विस्तृत अशी हरितश्यामल क्रीडाभूमि

होती. तेथे टेनिसकोर्ट होते. ग्रीष्मभवन होते. या ग्रीष्मभवनाच्या आंत शंकराची मूर्ति होती. एकावर एक दगड ठेवून तेथे कृत्रिम कैलासपर्वत जणू उभा केलेला होता. आणि त्याच्या शिरावर ती शिवाची मूर्ति होती. या शिवाच्या मस्तकांतून एक लहानसा प्रवाह वाहत असे. या कृत्रिम पर्वताच्या पायथ्याजवळच्या पुष्करिणीत ती शिरोगंगा पडत असे. सभोवतीं रमणीय फुले फुललेलीं असत. उन्हाळ्यांत ही जागा किती गार असे. तेथे मजा वाटायची. मला ही जागा फार आवडे. पुढे जेव्हां नवे घर बांधले गेले, तेव्हां हे ग्रीष्मभवन पाहून टाकण्यांत आले. कारण नव्या इमारतीला त्याचा अडथळा होत होता. वडिलांना शिकारीचा व घोड्यावर वसायचा फार शोक. किती तरी घोडे नि कुत्रे घरीं होते. घोड्याच्या गाड्या होत्या. मोटरी होत्या. तवेल्यांभोवतीं भटकायची मला हौस असे. मला घोडे वघायला फार आवडत. आणि माझाहि एक घोडा होता. अति सुंदर, वर्फा-प्रमाणें शुभ्र ! तो सुंदर घोडा विकत घेण्यासाठीं किती तरी लोक तयार होते; वाटेल ती किंमत द्यायला ते तयार होते. परंतु माझा हा घोडा फार दिवस जगला नाही. त्याला साप चावला. तवेल्यांतच तो एके दिवशीं मरण पावला. मला अत्यन्त दुःख झाले. ती भीषण अशी दुःखद घटना होती. त्या घोड्यावर माझे फार प्रेम होते. किती तरी दिवस मला त्याची आठवण येई नि वाईट वाटे.

माझ्या लहानपणीं आमच्याकडे पुष्कळसे नातलग राहत असत. कधीं कधीं पुष्कळ मुलेहि असायचीं. आणि मग मला खूप गंमत वाटायची. मी त्यांच्याबरोबर खेळें. घरांतील सर्वांची काळजी आई आपत्या रूग्णशय्येवरून कशी घेई याचें मला आश्चर्य वाटे. आणि घरांतील सारी लहानथोर मंडळी सुखी आहे ना, आनंदी आहे ना, हे पाहण्यासाठीं वडीलहि कसा कोटून वेळ काढीत त्याचा विस्मय वाटे. ते प्रत्येकाजवळ थोडे तरी बोलायचे. वास्तविक त्यांना किती तरी काम असे. परंतु ते वेळांत वेळ काढीत, चौकशी करीत. बाह्यतः आपले लक्ष नाही असें जरी ते दाखवीत असले, तरी घरांतील सर्वांकडे त्यांचें लक्ष असे. त्यांची कृपाळु संरक्षक दृष्टि सर्वांकडे असे. किती उत्कृष्टपणें ते सर्वांची काळजी घेत !

मी जन्मण्यापूर्वी आईला एक मुलगा झाला होता. परंतु तो लौकरच वारला. तें दुःख आई कधीं विसरली नाही. मी मुलगीच जन्मले म्हणून आईला फार वाईट वाटले. परंतु वडिलांना तसें कांहीं वाटले नाही. मला लहानपणीं खेळायला कोणी नसे. मी जणू एकाकी असें. विचित्र एकान्तमय बाळपण मला कंठावें लागले. आणि उठल्या-पासून तों झोपीं जाईपर्यंतचा सारा वेळ जसा आंखलेला. कडक शिस्त; कडक नियम; प्रत्येक क्षणाक्षणाला कांहीं तरी काम आहेच. ही शिस्त मला वॉचे. मला राग येई. मला माहित असलेल्या इतर मुलांना त्यांचे आईबाप किती तरी मोकळीक देत, स्वातंत्र्य देत त्या मुलांना कोणी शासिका नसे. त्यामुळे त्यांना कडक नियम नसत. ती शिस्त नसे.

त्यांचें तें स्वातंत्र्य पाहून मी अधिकच जळफळत असें. माझी शासिका माझ्यावर सत्ता गाजवी; मला संताप येई. त्या सत्तेविरुद्ध मी बंड करीत असें. मी ऐकत नसें. हट्ट करीं. मी हट्टीच होतें असें नव्हे, तर बंडखोरहि होतें. डोक्यांत राख घालून मी वसत असें. माझा स्वभाव एकदम प्रक्षुब्ध होण्याचा आहे. परंतु हा प्रक्षोभ टिकत नाही. माझा शत्रु क्रोधसंताप क्षणभर असतो; लहान मुलाच्या रागाप्रमाणें तो असतो. त्या रागांत द्वेषमत्सर नसतात. तरीहि या रागीट स्वभावामुळें उगीचच्या उगीच मला पुष्कळदां त्रास भोगावा लागतो, हें खरें.

आणि माझ्या बंडखोरीबद्दल मला शिक्षा होई. मला एकटें कोंडून ठेवण्यांत येई. रात्रीचें जेवण पुष्कळ वेळां देण्यांत येत नसे. माझ्या वडील वहिणीवर जेवण गमावण्याचे किंवा कोंडून घेण्याचे प्रसंग येत नसत. ती आज्ञाधारक होती, सौम्य होती. कारण आज्ञा मोडण्यापेक्षां आज्ञापालनांत कमी त्रास पडत होता. मी बंड करीत असें, आदळआपट करीत असें. तरीहि माझ्या त्या इंग्रज शासिकेवर माझे प्रेम होतें. आणि मीहि तिला आवडत असें. माझा तिला लळा होता.

मी लहान होतें, तेव्हां आईची, वडिलांची क्वचित्च भेट व्हायची. वडिलांना काम असे. सकाळीं थोडा वेळ नि सायंकाळीं थोडा वेळ त्यांची भेट होई. आई अधिक वेळां दिसे. परंतु आईशीं फारसें कांहीं करायचें नसे. वरें वाटत असलें म्हणजे आई कधीं स्वस्थ वसत नसे; घरांत किती तरी गडीमाणसें होती; आईनें सांगितलेलें बारीक सारीक काम करायलाहि तीं उत्सुक असत. तरीहि आई कांहीं ना कांहीं घरगुती काम स्वतः करायचीच. आईवर माझे फार प्रेम होतें; आणि आई दिसे किती सुंदर ! तिच्या लावण्याची मी पूजा करीत असें. परंतु आईनें आपल्यावर जितकें प्रेम करावें असें मला वाटे, माझी जितकी काळजी तिनें घ्यावी असें मला वाटे, तितकें प्रेम ती माझ्यावर करीत नाही, असें मनांत येऊन माझे चिमुकलें हृदय दुःखी होत असे.

माझा भाऊ जवाहर, तो आईचा प्राण होता. त्याच्यावर तिचें अपरंपार प्रेम. आणि तें ती लपवून ठेवीत नसे. वडिलांनाहि जवाहरविषयीं अभिमान वाटे. त्यांचेहि आईच्याइतकेच किंबहुना कांकणभर अधिकच जवाहरवर प्रेम होतें. परंतु त्या प्रेमाचें प्रदर्शन ते करीत नसत. ते तसें दाखवीत नसत. निःपक्षपातीपणा नि न्याय यांचे ते भोक्ते होते. सारीं आपलींच मुलें, कोणावर कमी अधिक प्रेम कसें दाखवायचें ? आपल्यापेक्षां दुसऱ्या भावंडावर आईबापांचें अधिक प्रेम आहे असें आमच्या मनांत येऊं नये, म्हणून वडील जपत आणि त्यांना त्यांत यशहि आलें. परंतु रोज उठून जवाहरचीं स्तुतिस्तोत्रें ऐकून त्याच्याविषयीं मला जरा मत्सर वाटूं लागला आणि तो तिकडे इंग्लंडांत दूर आहे, येथें घरीं नाही, याचे वाईट नसे वाटत.

माझी बहीण स्वरूप फार सुंदर होती. साऱ्यांची ती लाडकी. परंतु काय असेल तें असो. तिच्याविषीं मला कधीं मत्सर वाटला नाही. इतक्या सुंदर बहिणीचें सर्वांनीं कौतुक करणें स्वाभाविकपणें योग्यच असें जणूं मला वाटे. आणि मीहि स्वरूपवर खूप प्रेम करीं.

माझें बाल्य घड्याळाप्रमाणें नियमित होतें. सकाळीं उठल्यावर आधीं घोड्यावर बसून जायचें. घोड्यावर बसून रपेट करणें मला फार आवडे; आजहि ती आवड कायम आहे. वडील तर घोड्यावर बसण्यांत पटाईत होते. घरीं चांगले घोडे होते. जवाहर, स्वरूप आणि मी तिघेंहि अगदीं लहानपणींच घोड्यावर बसायला शिकलों. चालायला शिकलों, त्याच वेळेस घोड्यावर बसायलाहि शिकलों. आणि आम्ही तिघेंहि त्याचे शोकीं होतो. अलीकडे आम्हांला घोड्यावर बसायची संधि क्वचित्च मिळते. घोड्यावर बसून फिरून आल्यानंतर माझें शिकणें सुरू होई. आमच्या अवाढव्य वागेच्या एका कोपऱ्यांत मी नि माझी शासिका बसत असूं. माझा धडा सुरू होई. दुपारच्या जेवणापर्यंत हें शिकणें चाले. जेवल्यानंतर सक्तीची विश्रांति असे. तें जरा पडून राहणें. मला तें मुळींच आवडत नसे. विश्रांति संपल्यावर पियानो शिकणें. त्यानंतर आणखी कांहीं धडे आणि मग संध्याकाळ होई. संध्याकाळीं घोड्याच्या गाडींत बसून आम्ही फिरायला जात असूं. ब्रह्मी घोडे आमच्या गाडीला असत. या घोड्यांचा वडिलांना फार अभिमान वाटे. संध्याकाळचा इतर वेळ जरा कंटाळवाणाच जाई. आजच्याइतका त्या वेळेस सिनेमा फार बोकळाळला नव्हता. आणि तो पाहायची परवानगी भाग्यानेच मिळे. एखादे वेळेस सर्कस, एखादे वेळेस यात्रा पाहायला जाणें म्हणजे पुष्कळ झालें असें मानण्यांत येई. माझ्या दोन मुलगांना आज वयाच्या सातव्या आठव्या वर्षी हिंदी नि अमेरिकन बोलपटांची जितकी माहिती आहे, त्याच्याहून किती तरी कमी मला वाराव्या वर्षी होती ! कधीं कधीं खेळायला कोणी मित्र मिळत; परंतु नेहमीं नाही. म्हणून आमच्या विशाल घरांतच मी सर्वत्र भटकत असें. एकंदरीत जीवन कसें असेल, लोक कसे जगत असतील, जग म्हणजे काय, याचा विचार करीत मी ऐकरीच फिरत असें. परंतु माझे विचार माझ्याजवळच असत. कारण अगदीं लहानपणींच मला शिकवण्यांत आलें होतें कीं फार प्रश्न विचारणें, जास्त जिज्ञासा दाखविणें, हें चांगलें नाही. चांगत्या चालचलणुकीचें तें लक्षण नव्हे. “ तसेंच मुलांना प्रेमानें वधावें, जवळ ध्यावें, परंतु त्यांचें फार ऐकूं नये ” हा आमच्या बावतींतील दंडकहि मला पाठ होता. त्यामुळें मी कोणाजवळ मनांतलें बोलणार, कुणाजवळ सांगणार ? आणि प्रेमानें ऐकणार तरी कोण ? माझ्या डोक्यांत शेंकडों प्रश्न असत. ते प्रश्न विचारायला मी किती उत्सुक असें ! परंतु तसें करण्याची संधि कधीं मिळत नसे. सारें स्वतःशींच ठेवावें लागे.

स्वरूप पांच वर्षांची असतांनाच आई नि बावांवरोवर इंग्लंडला गेली होती. तेथे ही इंग्रज शासिका बावांनीं नेमली. तिचे नांव कु. हूपर. फार चांगल्या घराण्यांतील ती होती. दिसायलाहि बरी होती. ती चांगली शिकलेली होती. किती तरी विषयांतील प्रमाणपत्रें तिच्याजवळ होती. नाना गोष्टींत ती निष्णात होती परंतु ती जुन्या वळणाची होती, तात्यापंतोजी परंपरेची होती. कडक शिस्त, आज्ञाधारकपणा हीं तिचीं सूत्रें होती. स्वरूपला वागविणें सोपें असे. परंतु माझी गोष्ट निराळी होती. वडिलांचाच नव्हे, तर पिढ्यान् पिढ्या आमच्या घराण्यांत चालत आलेला हद्दी स्वभाव माझ्यांतहि आलेला होता. कितीहि कठोर शिक्षा करण्यांत आली, तरी मी दवत नसें, माघार घेत नसें, आपलें सोडीत नसें. असें असूनहि सौम्यपणें जर कोणी माझी जरा कानउघाडणी केली, तर लगेच मी लाजेनें खालीं मान घालीत असें नि सांगितल्याप्रमाणें वागायला तयार होत असें. परंतु असें सौम्य रीतीनें कानउघाडणी करून सांगणें क्वचितच कोणी करी. बहुधा कठोर शिक्षाच नेहमी व्हायची. अशा प्रकारें मी वाढत होतें. लहानपणापासून मला एकटें एकटें वाटे. आणि जसजशी मी वाढूं लागलें, तसतशी फार लाजाळू होत गेलें. माझी सर्वांनीं स्तुति करावी, माझे कोडकौतुक करावें, असे मला फार वाटे. ज्ञानाची, अनेक गोष्टी समजून घेण्याची मला भूक होती. परंतु सनातनी पद्धतीनेंच, तात्यापंतोजी रीतीनेंच ही ज्ञानपिपासा मला तृप्त करून घ्यावी लागे. आईवापहि मला अपरिचितासारखे होते. आणि भाऊ तर तिकडे दूर होता. त्याला मी पाहिलें सुद्धां नव्हतें. येऊन जाऊन स्वरूपशींच तेवढा रोज संबंध येई. आणि आमच्या त्या शासिकेशीं; तिच्यावर कधीं मी प्रेम करीं तर कधीं दांतओठ खाई.

१९१२ मध्यें माझा भाऊ इंग्लंडांतून परत घरीं आला. माझ्या आयुष्यांतील ही पहिली मोठी गोष्ट. आपला भाऊ येणार याचा मला फारसा आनंद होत नव्हता. कारण तो मला अगदीं परक्यासारखा होता. ओळख ना देख. तरीहि आपला भाऊ कसा आहे हें पाहण्याची मला जिज्ञासा होती, उत्सुकता होती; तो येण्यापूर्वी किती तरी दिवस घरांत त्याच्या स्वागताची तयारी होत होती. आईचा आनंद शब्दातीत होता. तिला जणूं कांहीं सुचत नव्हतें. अत्यंत आवडता मुलगा सातांसमुद्रापलीकडून घरीं येणार, घरांत सारें व्यवस्थित असावें, कोठें इवलेहि कमी नसावें, म्हणून ती जपत होती. इकडे तिकडे हिंङ्गून जातीनें ती सारें बघत होती. तिची कोण धांवपळ, तिच्या मुखावर असें कांहीं तेज फुललें होतें कीं तसें मी पूर्वी कधीं पाहिलें नव्हतें. मुलगा झाला म्हणून काय झालें ! त्याच्यावर इतकें जीव कीं प्राण करण्यासारखें काय आहे जसें मला वाटे. मला कधीं कधीं आईची चीड येई. आईला त्या वेळेस काय वाटत असेल तें आज मी समजू शकतें. चांगल्या रीतीनें जाणूं शकतें. माझी बहीणहि घरांत धांपवळ करीत होती. जणूं आपणहि फार उत्सुक आहोंत, अर्धीर आहोंत अशा मुद्रेनें ती इकडे तिकडे नाचत होती. हें सारें पाहून मी

त्रस्त होत असें. येऊं दे जवाहर. मी त्याची गडी फू करीन. तो मला मुळींच आवडणार नाहीं असें मी मनांत म्हणत होतें, ठरवीत होतें.

शेवटीं एकदांचा तो महान दिवस उजाडला. घरांतील त्या आशामय नि उत्सुक वातावरणाचा माझ्यावरहि परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. परंतु माझ्यांत जिज्ञासा-वृत्ति अधिक होती. घरांत आतां सारें शांत होतें. सारे वाट पाहत होते. ते उन्हाळ्याचे दिवस होते. थंड हवेचें ठिकाण मसुरी, येथें त्या वेळेस आम्ही होतो. अपेक्षित क्षण आला. ठरलेली वेळ झाली. नि घोड्यांच्या टापांचे आवाज कानांवर आले. जवाहरला भेटण्यासाठीं सारीं बाहेर धांवलीं. घोड्यावर बसून एक तरुण येत होता. दिसायला हुबेहुब आईप्रमाणें किती सुंदर ! मी त्याला पाहिलें आणि माझे हृदय जरा वावरलें. मनांत क्षण-भर कांहीं तरी वाटलें. भावानें घोड्यावरून खालीं उडी मारली. तो आधीं आईजवळ गेला. आईनें त्याला पोटाशीं धरलें, नंतर क्रमाक्रमानें तो सर्वांना भेटला. आकाशांतून एकदम खालीं पडलेल्या या नव्या भावावर प्रेम करायचें कीं नाहीं, त्याची गडी फू करायची कीं काय, असा विचार करीत मी जरा दूर उभी होतें. माझ्या मनांत विचारांची अशी गदीं चालली होती, तोंच मी एकदम उचलली गेलें. जवाहरच्या हातांत मी होतें. आणि तो म्हणाला “ ही का माझी लहाण बहीण, सर्वांत लहान बहीण ? चांगली लहानशी वाईच दिसते जणूं ! ” त्यानें माझा पाप घेतला. जसें पटकन त्यानें मला उचलून घेतलें होतें, तसेंच पटकन त्यानें मला खालींहि ठेवलें. आणि दुसऱ्या क्षणींच जणूं माझ्याविषयींचें सारें तो विसरून गेला.

भावाची नि माझी आतां ओळख होत होती. परंतु पहिले कांहीं दिवस कांहीं फारसें चांगले गेले नाहीत. जवाहर म्हणजे भयंकर चिडविणारा. जेव्हां त्याला कांहीं उद्योग नसे, तेव्हां तो माझ्या खोड्या काढायचा, मला चिडवायचा. जें जें करायला मला आवडत नसे, किंवा जें जें करण्याची मला भीति वाटे, तें सारें तो मला मुद्दाम करायला लावायचा. आणि मला कधीं कल्पनाहि नसे अशा वेळीं तो निरनिराळ्या देणग्यांचा माझ्यावर वर्षाव करी; माझ्याशीं किती प्रेमानें वागे ! त्यामुळें त्याच्याशीं पुष्कळ वेळ अवोला धरणें, त्याच्यावर रागावून वसणें शक्य होत नसे. तरीहि एकंदरीत मी त्याच्या-पासून दूरच असें. मला त्याचा फारसा लळा लागला नाही.

तें पहिलें महायुद्ध त्या वेळेस आलें. परंतु माझ्या शांत आणि ठरीव जीवनावर त्याचा फारसा परिणाम झाला नाही. घरांतहि फारसा मोठा फेरफार झाल्याचें दिसलें नाही. फक्त आई अलीकडे कलवांत वरचेवर जाई. कांहीं हिंदी नि कांहीं अहिंदी स्त्रियांवरोंवर सैनिकांसाठीं मोजे वगैरे शिवण्याचें काम ती तेथें करी. आणि पुष्कळदां युद्धवार्ता ऐकून वडील नि जवाहर प्रभुंध्य झालेले दिसत.

१९१६ मध्ये जवाहरचें लग्न झालें. कित्येक महिने तयारी चालली होती. कारण लग्न मोठ्या थाटामाटानें व्हावयाचें होतें. मोठा सोहळा व्हायचा होता. घरांत जवाहिन्यांची, सराफांची, व्यापाऱ्यांची, शिंप्यांची सारखी ये-जा सुरू होती. किती तरी कारकून सारी व्यवस्था कशी ठेवायची, हें ठरविण्यांत मग्न होते.

लग्नसमारंभ दिल्लीला व्हायचा होता. कारण वधूचें घर तेथें होतें. एका शुभ मुहूर्तावर नवरदेवाकडची मंडळी निघाली. लग्नाच्या आदल्या दिवशीं अलाहाबाद आम्हीं सोडलें. आमची खास गाडी होती. आगगाडी शंगारण्यांत आली होती. वडिलांचे बरोबर शें-सव्वाशे वडे वडे पाहुणे होते. आणि दिल्लींत तर शेंकडों पाहुण्यांची गर्दी उडाली. किती तरी वाडे घेण्यांत आले होते. परंतु तरी जागा पुरेना. शेवटीं तंबू उभारण्यांत आले. एका आठवड्यांत तंबूची एक लहानशी वसाहतच तेथें बांधण्यांत आली. या वसाहतीला “ नेहरू विवाह शिविर ” असें म्हणण्यांत येई.

दिल्लीला त्या वेळेस कडाक्याची थंडी होती. परंतु दिल्ली मला आवडली. माझा वेळ मोठा मजेंत गेला. हिंदुस्थानच्या सर्व भागांतून किती तरी आक्षेप आले होते. किती नवीन भावडें भेटलीं. मी त्यांच्यांत मिसळलें, त्यांच्याबरोबर खेळलें. रोज कोठें ना कोठें मेजवानी असायचीच. दहा दिवस मोठा सोहळा झाला. आणि वरपक्षीय मंडळी अलाहाबादला परतली. येथें पुन्हां अनेक मेजवान्या झाल्या.

नवरदेव जवाहर तर सुंदर होताच. परंतु नववधू कमला इतकी सुंदर नवरी मी कधींहि कुठें पाहिली नव्हती ! १९१७ मध्ये त्यांची एकुलती एक मुलगी इंदिरा जन्मली.

१९१७ पर्यंत जीवन शांतपणें चाललें होतें. विशेष कांहीं घडलें नाहीं. त्या वर्षीं माझ्या शासिकेचें तिच्या एका इंग्रज मित्राशीं लग्न ठरलें. लौकरच लग्न व्हावें अशी तिची इच्छा होती. तिचीं सारीं माणसें तिकडे इंग्लंडांत होतीं. तेव्हां येथीलच एका चर्चमध्ये तिचें लग्न लावण्याचें वडिलांनीं ठरविलें. माझ्या शासिकेचें लग्न होणार ! मला स्वप्न आनंद झाला. मी तिची पाठराखीण होणार होतें ! परंतु लौकरच तिचा माझा वियोग होईल या कल्पनेनें मला दुःखहि झालें. तिच्या ज्या गोष्टी मला आवडत नसत, त्या साऱ्या आतां मी विसरून गेलें. किती तरी वर्षे ती माझी काळजी घेत होती. माझ्यावर प्रेममुद्देचा वर्षाव करीत होती. तिचें ते प्रेम, तिनें घेतलेली प्रेमळ काळजी याच गोष्टी आतां डोळ्यांसमोर उभ्या राहिल्या. बारा वर्षे ती आमच्याकडे होती. आमच्या घरांतिलच ती एक झाली होती. आमचें सर्वांचे तिच्यावर प्रेम होतें. आणि तिचाहि सर्वांवर लोभ होता. सर्वांविषयीं तिला जिऱ्हाळा वाटे, भक्तिप्रेम वाटे.

तिच्या विवाहाचा दिवस उगवला. मी दुःखी होतें. सारें सुरेख पार पडलें. वडिलांनीं तिच्यासाठीं सारें कांहीं केलें. आणि तिला समाधान वाटलें. लग्नानंतर ती मधु-चंद्रार्थ निघून गेली. किती तरी दिवस मी दुःखी कष्टी होतें. व चुकल्या चुकल्या-सारखे वाटे. माझ्या आयुष्यांतील हृदयाला रडविणारा तो पहिला प्रसंग होता. लहान-पणचीं दुःखें लौकर दूर जातात. आणि पुढें हा वियोग अंगवळणीं पडला. मला आतां स्वातंत्र्य मिळालें होतें. या नवप्राप्त स्वातंत्र्याचा मी उपभोग घेऊं लागलें. माझ्या इच्छे-प्रमाणें आतां मी वागूं शकत होतें. आवडीप्रमाणें पुष्कळसें कर्हं शकत होतें. माझ्या-वरच सारें सोंपविण्यांत आलें होतें.

शाळेंत जावें, इतर मुलांबरोबर शिकावें असें मला नेहमीं वाटत असे. परंतु शाळेंत जाण्याची कल्पना वडिलांना मुलींच पसंत पडत नसे. एखाद्या शासिकेपार्शीं मी एकटीनें धडे घेणेंच योग्य असें त्यांचें मत. एकान्तांतील ती भव्यता त्यांना आवडे. शासिका नि तिची विद्यार्थिणी, यांचेंच जणूं फक्त जग त्या काळांत गायन वादन येणें हें मुलींच्या शिक्षणांतील प्रमुख अंग समजलें जाई. पियानो वाजवतां येणें किंवा दुसरें एखादें तंतुवाद्य वाजवतां येणें हें प्रतिष्ठित मुलींना आवश्यक जणूं असे. माझी बहीणहि शाळेंत कवीं गेली नाही. तिचें सारें शिक्षण घरीच झालें होतें. परंतु शाळेंत जाऊन शिकण्याची तिलाहि इच्छा होती असें मला नाही वाटत. याच्या उलट मला ती हौस होती. आमच्या शासिकेचें लग्न झाल्यावर शाळेंत जाण्याचा मीं हट्ट धरला. वडिलांचे मन वळविण्याची मीं पराकाष्ठा केली. परंतु आरंभीं तरी त्यांचा निश्चय अभंग होता. दुसरी एखादी शासिका मी ठेवतां, तिच्याजवळ शीक, असें त्यांचें म्हणणें. त्याचप्रमाणें अनेक शासिका आल्या. परंतु सुदैवानें कोणी फार दिवस टिकली नाही. शेवटीं नारुशीनें का होईना, वडिलांनीं शाळेंत जायला मला परवानगी दिली. एक योग्य अशी शाळा निवडण्यांत आली. लहानशी शाळा. लहान मुलांमुलींची ती शाळा होती. त्या शाळेंत मी जाण्यापूर्वीं वरींचशीं इंग्रज मुलेंच तेथें येत. परंतु पुढें पुष्कळ हिंदी मुलेंहि त्या शाळेंत जाऊं लागलीं.

नवीन जीवनाचा तो नवीन आरंभ होता. मला तरी तें सारें नवीन होतें. आणि प्रत्येक क्षणाच. मी उपभोग घेत होतें. आतां सारा वेळ नाना प्रकारचे खेळ खेळण्यांत नि अभ्यासांत जाई. मी एकटी आहे, एकाकी आहे, असें कढत वसायला आतां वेळच नसे. जीवन इतकें सुखी नि आनंदी भासणें शक्य तरी आहे का ? कोणाला खरेंहि वाटायचें नाही. माझ्या आयुष्यांतील शाळेंतील हे दिवस म्हणजे परम सुखाचे होते; परंतु थोड्याच वर्षांनीं हे सुखी दिवस एकाएकीं संपले.

अशा रीतीने मी वाढत होतें. तें आमचें घर ! त्या घरावर किती प्रेम, किती भक्ति ! त्या घरांतील सुरक्षित नि शांत अशा वातावरणांत मी वाढत होतें, लहानाची मोठी होत होतें.

“ जें होते नि जें आहे यांत केवढा फरक ! ”

—कोरुजीज

आमची शासिका गेल्यापासून वडील वहीण स्वरूपच माझी काळजी घेत असे. कारण आईची प्रकृति नीट नसे. तिची तव्वेत फारच हळुवार झाली होती, स्वरूप क्वचितच कठोर वागे. त्यामुळें मी माझ्या इच्छेप्रमाणेंच बहुतेक वागत असें. तिलाहि त्रास नि दगदग कमी आणि मलाहि बरें वाटे. मला काव्य फार आवडे. स्वरूपलाहि. किती तरी वेळां संध्याकाळीं आम्ही दोघी वहीणी वागेंत बसत असूं. स्वरूप मोठ्यानें कविता वाची आणि जवळ बसून तन्मयतेनें मी ऐकत असें. आम्हां दोघांमध्ये अति सुंदर असें, अति दुर्मिळ असें प्रेमबंधन होतें. माझ्या त्या बाल्याच्या काळांत स्वरूप माझी मार्गदर्शिका होती. ती माझी गुरु होती; ती मैत्रीण होती.

१९२१ मध्ये स्वरूप विवाहबद्ध झाली. तिचें लग्न म्हणजे खरोखरच राजाला लाजवील असा सोहळा. अगदीं काश्मीरी थाटानें हें लग्न झालें. आम्हेष्ट, सखेसोयरे, पाहुणे यांची किती गर्दी ! आणि काँग्रेसच्या कार्यकारिणी समितीची बैठकहि त्याच वेळेस अलाहाबादला असल्यामुळें ते सारे महान् पुढारीहि विवाहाला उपस्थित होते. त्या वेळची माझी ऐट कांहीं विचारूं नका. काय करावें, काय करूं नये, हें सांगायला कोणी येत नव्हतें. माझी मी स्वतंत्र होतें. अति सुखांत, खूप थाटामाटांत ते दिवस गेले. परंतु

वहीण आतां दूर जाणार या विचारानें मात्र मला वाईट वाटत होतें. परंतु लग्नांतील मेजवान्या, ते उत्सवसमारंभ यांची लूट तर मीं खूप केली.

काँग्रेस-पुढाऱ्यांच्या उपस्थितीचा स्थानिक कार्यकर्त्यांना फायदा म्हणून घ्यायचा होता. त्यांनीं जिल्हा परिषद ठरविली. आसपासच्या खेड्यांतून शेंकडों हजारों शेतकरी या परिषदेसाठीं आले. अलाहाबाद हें जुनेपुराणें शहर नेहमीं झोंपेंत असायचें. परंतु त्या शहरांत सर्वत्र चैतन्य दिसूं लागलें. चळवळीचें नवीनच वारें जणूं शहरांत पसरलें. सर्वत्र उत्साह होता. शहरांतील इंग्रज लोकांचें मात्र त्यामुळें पोट दुखूं लागलें. देशांतील ही राजकीय जागृति पाहून बरें नसे वाटत. मोठा उत्पात होणार, जोराचा उठाव होणार असें त्यांना वाटलें. त्यांची भीति, त्यांची त्या वेळची विचित्र वागणूक त्या वेळीं आम्हीं समजूं शकत नसूं ; परंतु लौकरच आम्हीं शोध लावला, कीं माझ्या वहिणीच्या लग्नाचा १० मेचा दिवस म्हणजे १८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धाचा वर्षादिन होता ! योगायोगच तो.

याच काळांत मीं मांसाशनाचा त्याग केला. मला मांसाशन फार आवडे; परंतु एके दिवशीं गांधीजींचे चिटणीस श्री. महादेवभाई देसाई यांची माझी गांठ पडली. त्या वेळीं मी दुपारचें जेवीत होतें. माझ्या ताटांत मांसाशनाचे नाना प्रकार होते. तें सारें पाहून महादेवभाईंना किळस आली. शाकाहारावर त्यांनीं मला एक मोठें प्रवचन तेथेंच दिलें. तावडतोव माझे मतपरिवर्तन ते करूं शकले नाहींत, परंतु जेव्हां जेव्हां त्यांची माझी गांठ पडे, तेव्हां तेव्हां ते पुनः पुन्हां सांगितल्याशिवाय राहत नसत. त्यांचा अग्रतिहत प्रचार सुरू होता. आणि ऐन लग्नसमारंभांतच मीं मांसाशन सोडलें. पुष्कळांना त्यामुळें जरा कसेंसेंच वाटलें. परंतु माझ्या आईला मात्र आनंद झाला. तिच्या आनंदाला सीमा नव्हती. तिला मांस आवडत नसे. ती आपण होऊन स्वेच्छेनें त्याला स्पर्शहि करीत नसे. आजारीपणांत निरनिराळ्या रूपांत तिला मांस देण्यांत येई तिची इच्छा नसे. परंतु तिला घेणें भाग पडे. तीन वर्षेपर्यंत इच्छा होत असूनहि मी मांसाला शिवलें नाहीं. परंतु नंतर कांहीं भावंडांबरोबर नाताळच्या सुटींत एक आठवडा राहायला मी गेलें होतें. तीं सारींजणें मांसाशन करीत. आणि मलाहि मोह आवरला नाहीं.

स्वरूप सासरीं गेली. मी पुन्हां दुःखीकष्टी झालें. मला एकटें एकटें वाटू लागलें. घरीं माझी वैनी कमला होती. स्वरूपच्याच वयाची ती होती. स्वरूपची जागा थोड्याफार अंशानें तिनें घेतली. याच काळांत वडिलांचें स्वरूप मला अधिक समजूं लागलें. त्यांना मी अधिक ओळखूं लागलें. स्वरूप नसल्यामुळें मला चुकल्या चुकल्यासारखें होत आहे ही गोष्ट त्यांच्या ध्यानांत आली होती. वेळ मिळे तेव्हां ते माझ्याजवळ येऊन बसत, बोलत. आतां कोठें त्यांचा स्वभाव माझ्या ध्यानांत येऊं लागला होता. मी त्यांच्यावर प्रेम करायला शिकत होतें. तोंच त्यांना ती पहिली अटक झाली ! आणि परस्पर ओळखीची वेळ संपली. एकमेकांच्या संगतीचा तो अल्पसा काळ संपला.

गांधीजींची नि माझी भेट प्रथम १९१९ मध्ये झाली. वडिलांच्या विनंतीवरून कांहीं विचारविनिमय करण्यासाठी ते मुद्दाम आले होते. बापूंबद्दल मी बरेचसे ऐकले होते. गांधीजींना वापू म्हणतात. मी त्यांना पाहिले. पुरातनकाळांतील एक व्यक्ति, असे ते मला वाटले. जुन्या दंतकथा, आख्यायिका यांतील माणसाप्रमाणे ते भासले. मी फार मोठी नव्हते. १२ वर्षांचे माझे वय. मला त्यांचे स्वरूप समजेना. ज्या गोष्टींसाठी ते जगत होते, जे त्यांचे जीवनसिद्धान्त होते, त्यांचे मला त्या वेळीं कितीसे आकलन होणार? गांधीजींच्या कल्पना मला स्वप्नवत् वाटत. त्यांचे विचार तन्हेवाईक, अव्यवहार्य वाटत. मी जेव्हां त्यांना प्रथम पाहिले, तेव्हां मला त्यांच्याविषयी फारसे कांहीं वाटले नाही. नीरस असतील हे गृहस्थ असे वाटले. त्यांच्याविषयीची माझी पूर्वकल्पना निराळी होती. गांधीजी म्हणजे मोठे उंच विष्पाड पुरुष असतील, डोळ्यांत चमक असेल, त्यांची धीरोद्धता गति असेल, अशी माझी कल्पना होती. परंतु त्याएवजीं दुःखाळांत जणू सांपडलेली अशी कृश मूर्ति मी पाहिली. कमरेला पंचा. हातांत काठी. थोडे वांकलेले. दिसायला शान्त दान्त; अति सौम्य; गांधीजींची ही अशी मूर्ति पाहून माझी निराशा झाली. आमच्या देशासाठीं प्रचंड चळवळी करूं पाहणारा, परकी सत्तेपासून देशाला स्वतंत्र करूं पाहणारा, तो हाच का लहानसा माणूस? मला आश्चर्य वाटले.

जालियनवाला बागेंतील त्या भीषण हत्याकांडाची सविस्तर हकीगत मी ऐकली होती, वाचली होती. मी लहान होते. तरीहि त्या गोष्टीचा सूड घ्यावा असे मला वाटे. जशास तसे करणे म्हणजे सूड उगवणे अशी माझी समजूत. अत्याचार नि रक्तपात यानेच आपणहि वदला नको का घ्यायला असे मला वाटे. परंतु बापूंच्या अनत्याचारा-विषयी, अहिंसेविषयी मी ऐकले. मला ते सारे स्वप्नवत् वाटले, विक्षिप्तपणाचे वाटले. कोणाला तरी असे वागतां येणे शक्य आहे का? आणि सारे राष्ट्र या मार्गाने जाणे तर सुतराम् अशक्यच असे मनांत आले. माझ्या स्वभावांतहि मुद्दाम उलट जाण्याची एक लकेर आहे. जो उठला तो बापूंची स्तुति करीत होता. त्यांची जणू सारे पूजा करीत होते. त्यांच्या तोंडून शब्द वाहेर पडण्याचा अवकाश, एखादी क्षुल्लक इच्छा प्रकट होण्याचा अवकाश, कीं त्याप्रमाणे वागायला सारे तयार. हे पाहून मी मुद्दामच वेमुवर्तपणा दाखवूं लागले. बाह्यतः तरी बापूंबद्दल मला कांहीं वाटत नाही असे मी दाखवूं लागले. परंतु याचे आईला फार दुःख झाले. मनांतून मीहि बापूंची भक्तिच करीत होते. त्यांच्यावर प्रेम करीत होते. परंतु हा कोणी संत आहे, महात्मा आहे, अशा दृष्टीने पाहायला मी तयार नव्हते.

हळूहळू बापूंचे अधिकाधिक स्वरूप मला दिसू लागले नि मी त्यांच्याकडे ओढली गेलें. कधीं कधीं या मर्त्य भूमीवरचे ते नाहीतच असे वाटे. परंतु ते या पृथ्वीवरचेच होते.

ऐहिक वस्तूंचा ते तिटकारा नसत करीत. त्यांचाहि परामर्श ते घेत. त्यांतील गोडी बघू शकत. त्यांचे ते शान्तप्रशान्त डोळे आणि तें विजयी हास्य ! त्या डोळ्यांनीं, त्या गोड हास्यानें त्यांनीं मला जिंकलें. लाखोंना याप्रमाणें त्यांनीं ओढून घेतलें आहे, जवळ घेतलें आहे. आणि क्षणापुरतें नव्हे, तर कायमचें. वापूजवळ जिवाभावाचा संबंध एकदां का जडला, कीं तो कधीं तुटायचा नाही.

१९२० मध्ये गांधीजींनीं सत्याग्रहाची चळवळ सुरू केली. आणि त्या चळवळी-मुळें माझेच नव्हे, तर कुटुंबांतील सर्वांचेंच जीवन बदललें. देशांतील शेंकडों लोकांच्या जीवनांत क्रान्ति झाली. चळवळींतील अनेक कार्यक्रमांपैकीं ब्रिटिश शाळांवरील बहिष्कार हाहि एक होता. मी माझ्या अभ्यासांत दंग होतें. मी माझ्या लहानशा जगांत गुंग होतें. माझ्या स्वतःच्या घरांत जे फेरफार होत होते, जें वादळ येत होतें, त्यांची मला यत्किंचितहि कल्पना नव्हती. आणि वडिलांनीं जेव्हां एके दिवशीं मला बोलावून सारें समजावून मीं शाळा सोडलीच पाहिजे असें निश्चून सांगितलें, तेव्हां मी स्तंभितच होऊन गेलें; मला तो मोठा धक्काच बसला ! माझ्या शाळेवर माझे प्रेम होतें. शाळेंत किती तरी नवीन स्नेहसंबंध निर्माण झाले होते. शाळा सोडण्याच्या विचारानें मला दुःख झालें. प्रथम तर कांहीं सुचेना. शाळा सोडणें हेंच योग्य याची खात्री मला पटली होती. तरीहि वाईट वाटत होतें. त्याच वेळीं दुसऱ्या एखाद्या शाळेंत नांव घालणें बरें दिसलें नसतें. वडिलांनीं घरीच माझ्या शिक्षणाची व्यवस्था केली. निरनिराळ्या विषयांतील तज्ज्ञ शिक्षक शिकविण्यासाठीं येऊं लागले. किती तरी दिवस मी अस्वस्थ होतें. कारण कांहीं कार्यालाच फारसें नव्हतें. सारेंच अनिश्चित होतें. परंतु त्या कालचें जीवन वेगानें पुढें जात होतें. आणि प्रचंड चळवळींत मीहि ओढली गेलें. त्या महान् वातचक्रानें मलाहि खेंचलें. आपल्या राष्ट्राच्या कायापालट करणाऱ्या क्रान्तिकारक घटना भराभर होऊं लागल्या.

दररोज कांहीं तरी नवीन घडत होतें. आणि माझे तें ठरीव सांच्याचें नीरस नि कंटाळवाणें जीवन बदलूं लागलें. क्षणाक्षणाला माझ्या जीवनांत फरक होऊं लागला; प्रत्येक दिवस निराळा, रोज कांहीं तरी नवीन. दुसऱ्या क्षणाला काय होईल याची कल्पनाहि नसे. जीवनांत चैतन्य आलें. गांधीजींना मिळण्याची जवाहरची इच्छा होती. वडिलांची अद्याप तयारी नव्हती. उडी घेण्यापूर्वीं सर्व साधकबाधक गोष्टींचा ते विचार करीत होते. परंतु जवाहरच्या मनाची केव्हांच तयारी झाली होती. सत्याग्रह चळवळीचा शपथहि त्यानें घेतली. असें करण्यापूर्वीं मानसिक झगडा त्याला करावा लागला नाही असें नाही. गांधीजींच्या नेतृत्वाखालीं सत्याग्रह करण्यावांचून स्वराज्यप्राप्तीचा दुसरा मार्गच नाही असें त्याला वाटलें. परंतु वापूंना जाऊन मिळण्यासाठीं वडिलांची पूर्ण संमति मिळविणें सोपे काम नव्हते. गांधीजींचे विचार वडिलांनीं एकदम स्वीकारले नाहीत.

होणाऱ्या सत्याग्रही आंदोलनाचा त्यांनीं वऱ्याच सहानुभूतीनें विचार केला होता. त्यांनीं पाठिंबा दिला असला, तरी ही चळवळ त्यांना मनांतून फारशी आवडत नव्हती. तुरुंगांत जाण्यांत कांहीं विशेष आहे असें त्या वेळीं त्यांना वाटत नसे. आणि जवाहरनें तुरुंगांत जावें ही कल्पना त्यांना आवडली नाहीं. तुरुंगाची यात्रा अद्याप सुरू झाली नव्हती. वडिलांचें जवाहरवर अपार प्रेम. आणि आपल्या लाडक्या पुत्राला तुरुंगांत जायला लागावें, त्याला हालअपेशा भोगायला लागाव्यात, याचें त्यांना साहजिकच दुःख वाटे.

वडिलांच्या नि जवाहरच्या दोघांच्या मनांत कित्येक दिवस झगडा चालला होता. दोघांच्या तासन् तास चर्चा होत. कधीं शब्दाशब्दी होई, रागानें बोलणीं होत; दोघे परस्परांची खात्री पटविण्याची पराकाष्ठा करीत होते. किती तरी दिवसरात्री अशा गेल्या. दोघांच्या मनाला क्लेश होत होते. दोघांच्या हृदयाला वेदना होत होत्या. चापूंच्या पाठोपाठ जाण्याचा जवाहरचा कृतनिश्चय पाहून वडील दुःखीकशी होत. ते जमिनीवर झोंपून बघत. ही गोष्ट आम्हांला पुढें कळली. आपल्या मुलाला उद्यां तुरुंगांत फरशीवर निजावें लागेल. जमिनीवर साध्या फरशीवर निजणें म्हणजे काय ह्याचा अनुभव वत्सल असे वडील घेत होते. घरांतील सगळ्यांनाच ते दिवस मोठ्या दुःखाचे गेले. विशेषतः आई नि कमला ह्यांचा जीव तर खालींवर होत होता. पितापुत्रांची राजकारणामुळे, या कधीं न सपणाऱ्या वादविवादांनीं ताटातूट व्हावी, दोघे एकमेकांपासून दूर जावेत हा विचारच आईला नि कमलाला सहन होत नव्हता. घरांतील सारें वातावरण विजेनें भारल्यासारखें झालें होतें. न जाणों, वडिलांचा राग जागृत होईल किंवा जवाहर चिडेल, संतापेल, या भीतीनें एक शब्दहि बोलण्याची आमची छाती होत नसे.

परंतु पंजाबांतील घडामोडींनीं, जालियनवाला बागेतल त्या शोकद घटनेनें वडील बदलले. जवाहरच्या विचारसरणीकडे ते बरेचसे आले. पुत्रावरील अपार प्रीतीमुळे, तसेंच पुत्राचा अविचल निश्चय बघून, सत्याग्रहावरील त्याची पूर्ण श्रद्धा बघून वडिलांचीहि शेवटीं खात्री पटली. जवाहरबरोबर उडी घ्यायची, गांधीजींचे नेतृत्व स्वीकारायचे. असा त्यांनीं निर्णय घेतला. परंतु असें करण्यापूर्वीं त्यांनीं आपल्या वकिलांच्या धंद्याला रामराम ठोकला. हजारों रुपयांची ही मासिक मिळकत थांबली. आणि आतांपर्यंत ऐष-आरामाचें, सुखोपभोगांचें असें जें आमचें जीवन चाललें होतें, त्यांतहि साहजिकच मोठा बदल करणें भाग होते. आमच्या जीवनांत साधेपणा आला. थोडे कष्टहि आले.

वडिलांनीं आतांपर्यंत लाखां रुपये मिळविले होते आणि लाखां मुक्तहस्ते खर्चहि केले होते. त्यांनीं कधीं संचय करून ठेवला नाहीं. वकिलांचा धंदा सोडतांच घरांत अनेक बदल करणें प्राप्तच होतें. आतां पैचेहि नवान उत्पन्न नसतां ज्या पद्धतीनें आतां-

पर्यंत राहत आलों, त्या पद्धतीनेच पुढे राहणें केवळ अशक्य होतें. वडिलांनीं पहिली गोष्ट केली ती ही कीं त्यांनीं घोडे विकले, घोड्यांच्या गाड्या विकल्या; असें करणें सोपें नव्हतें. कारण घोड्यांवर वडिलांचें फार प्रेम होतें. त्या घोड्यांचा त्यांना अभिमान वाटे. परंतु ते आतां विकून टाकणें प्राप्त होतें. नंतर घरांत जे खंडीभर नोकरचाकर होते, त्यांतील कांहींना रजा देण्यांत आली. इतरहि अनेक वावर्तीत काटछाट सुरू झाली. मेजवान्या बंद झाल्या. दोन तीन आचारी घरांत असायचे. आतां एकच उरला. आणि ते झटपट काम करणारे चपळ बटलर आणि त्यांच्या हाताखालची इतर दुय्यम मंडळी, सर्वांना फांटा मिळाला. कांचेचीं नि चिनी मातीचीं रमणीय नयनमनोहर भांडीं—व्हेनिस-हून आणलेलीं, ड्रेस्डेनहून आणलेलीं, इतरहि अनेक मौल्यवान वस्तु,—सारे विकण्यांत आले. घरांत आतां फार गडी माणसें उरलीं नाहींत. रोजचे सुखोपभोग कमी झाले. मी अद्याप फारशी मोठी नव्हतें. लहानच होतें. म्हणून या फेरवदलाचें मला फारसें वाटलें नाहीं. परंतु इतरांना, विशेषतः माझ्या आईवापांना तें सारें जडच गेलें.

या सान्या घडामोडी होण्यापूर्वी एक विशेष गोष्ट घडली होती. चमत्कारिक घटना. आमच्या घराच्या पाठीमागे पुष्कळशा लहान लहान खोल्या होत्या. त्यांतून कोळसे, लांकडे, तसेंच इतर सामान सांठवून ठेवण्यांत येत असे. एका खोलींत एक प्रचंड नाग राहत असे. त्या खोलींत लांकडे असत. मला आठवतें आहे त्यावेळेपासून तो तेथें असे. तो नाग कोणाला त्रास देत नसे. आणि रात्रीच्या वेळींहि गडी माणसें त्या खोलींत निर्धास्तपणें जात. कधीं कधीं हा नागोवा बागेंतून खळखळ करीत जातांना दिसे. तो शांतपणें जात असे. कधीं कधीं त्या सामानाच्या खोल्यांभोंवतीं तो प्रदक्षिणा घालीत फिरे. कोणासहि त्याची भीति वाटत नसे. लोकांची अशी समजूत होती कीं जोंपर्यंत तो नाग कुटुंबाच्या हिताचें रक्षण करीत तेथें आहे, तोंपर्यंत आमच्या घरावर कधीं संकट येणार नाहीं. जोंपर्यंत तो नागोवा येथें आहे, तोंपर्यंत घरांत भाग्यलक्ष्मी नांदणार.

परंतु १९२० मध्यें केव्हां तरी पुढील गोष्ट घडली. वडिलांनीं अद्याप विकिली सोडली नव्हती. घरांतल्या एका नवीन नोकराला तो नागोवा तेथें असतो हें माहित नव्हतें. एके दिवशीं तीन्हीसांजा तो नाग त्याच्या दृष्टीस पडला. तो नोकर घाबरला. इतरांच्या मदतीनें त्यानें त्या नागास ठार केले. ती गोष्ट कळतांच सारे जुने नोकर घाबरले. आईहि घाबरली. गोष्ट होऊन तर गेली. आणि पुढें लौकस्च घरांत कात्ति झाली. जें घर पूर्वी सुखविलासांचें माहेरघर होतें, त्या घरांत अति साधेपणा आला. आणि जवाहर नि वडील तर तुरुंगांत गेले. तो नाग मारला गेला म्हणून हा दुर्दैवाचा फेरा आला, असें नोकरचाकर म्हणत !

असहकार म्हणजे पूर्वीच्या जीवनाचाहि संपूर्णपणें परित्याग, असें वडिलांना वाटे. वयाच्या ६० व्या वर्षीं ते आपल्या जीवनाला नवीन वळण देऊं लागले. परंतु

असें करतांना वकिलीच्या धंद्यांतील, राजकारणांतील सहकार्यांपासून दूर जाणें प्राप्त होतें; एवढेंच नव्हे, तर बापूजींच्या मतांशीं ज्यांचीं मते तंतोतंत जुळत नव्हतीं, अशा चिरमित्रांपासूनहि दूर जाणें प्राप्त होतें. तसेंच जीवनांतील अनेक सुखांचा त्याग करणें प्राप्त होतें. आतांपर्यंतचें सारें जीवन सुखांत गेलेलें; परंतु अमुक एक मार्गच योग्य, अशी एकदां खात्री पटल्यावर वडील मार्गेंपुढें बघत नसत. ते संपूर्णपणें उडी घेत.

आणि दिवसेंदिवस वडील नि जवाहर राजकारणांत अधिकच खोल शिरुं लागले. आतांपर्यंत आमच्या घरांतील जीवन संध, शांत होतें. परंतु आतां सारेंच अशाश्वत; केव्हां काय होईल याचा नेम नव्हता. हिंदुस्थानच्या चारी कोपण्यांतून किती तरी काँग्रेस-कार्यकर्ते आमच्या घरीं येत. कांहीं दिवस राहत. चर्चा करीत. विचारविनिमय करीत. जवळ जवळ रोज वैठक असे. माणसांची जा-ये सारखी सुरू असे. वडिलांना भेटायला पूर्वीहि पुष्कळ लोक येत असत. मला या गोष्टीची संवय होती. परंतु पूर्वीचे भेटणारे नि आतांचे भेटणारे यांत जमीन-अस्मानाचा फेर होता. पूर्वीचे लोक झकपक मोटरींतून येत; किंवा सुंदर घोड्यांच्या गाड्यांतून येत. आपापलें वैभव दाखवायला, आपली ऐट दाखवायला ते उत्सुक असत. कोणाचें ऐश्वर्य अधिक याची जणूं त्यांची स्पर्धा असे. परंतु चळवळ सुरू झाल्यावर वडिलांना भेटायला येणारी ती पूर्वीची बरीचशी मंडळी आतां दूर राहूं लागली. पूर्वी धनकनकसंपन्न लक्ष्मीधर भेटायला येत. परंतु त्याच्या-ऐवजीं आतां सार्धीं खादीधारी माणसें येऊं लागलीं. ना अहंकार, ना बडेजाव. येणाऱ्या या स्त्री-पुरुषांत किती नम्रता असे. परंतु त्याच्या किंवा तिच्या हृदयांत अजिंक्य असा निश्चय असे, अभंग निर्धार असे; देशाची सेवा करण्याचा कृतसंकल्प असे; देशाला स्वतंत्र करूं पाहणारें अदम्य धैर्य असे; आणि जरूर पडलीच तर प्राणार्पणाचीहि तयारी असे.

१९२१ मध्ये गोष्टी जरा निकरावर आल्या. सरकारनें सरास अटकेचें सत्र सुरू केलें. सर्वत्र धरपकड सुरू झाली. हिंदी जनताहि तयार होती. हजारों लोक तुरुंगांत जायला अधीर झाले. आतांपर्यंत तुरुंगाची कोणाला स्पष्ट कल्पना नव्हती. परंतु अज्ञान व अपरिचित असणारा तुरुंगच आतां हजारोंचें घर होणार होता. याच वेळेस राजपुत्र हिंदुस्थानला भेट द्यायला आले. अलाहाबादला ते यायचे होते. तारीख ठरली. राजपुत्र अलाहाबादला येण्यापूर्वी जिल्हाधिकाऱ्यानें एके दिवशीं वडिलांना बोलावले. तो म्हणाला, “ तुमच्या घराभोंवतालची जागा तात्पुरती आमच्या ताब्यांत द्या. आम्ही ठराविक वेळीं दरवाजे बंद करीत जाऊं. कोणाला आंत सोडायचें, सोडायचें नाही, तें आम्हीं ठरवूं.” वडिलांनीं उत्तर दिलें, “ माझ्या मालमत्तेच्या उपयोगावर जिल्हाधिकाऱ्याची सत्ता नाही. आणि मला योग्य नि कायदेशीर वाटेल, त्या रीतीनें मी माझ्या मिळकतीचा उपयोग करीन. ” वडिलांनीं त्यांना अशीहि ग्वाही दिली कीं राजपुत्र अलाहाबादला येईल, त्या वेळेस त्यांना

यत्किंचितहि धोका पोंचणार नाही अशी दक्षता घेणे हें सत्याग्रही या नात्यानें, असहकारी या नात्यानें माझे कर्तव्यच आहे. परंतु वडिलांनीं हें जें आश्वासन दिलें, त्याचें वक्षीस त्यांना काय मिळालें ? त्यांना अटक करण्यांत आली. एके दिवशीं सायंकाळीं अशी वार्ता कानांवर आली कीं सर्वत्र धरपकड व्हायची आहे; सारे पुढारी नि प्रमुख कार्यकर्ते यांना गिरफदार करण्यांत येणार आहे. आणि त्याच सायंकाळीं पोलिसांनीं आनंदभवनाला आपली पहिली भेट दिली. १९२१ च्या डिसेंबरची सहा तारीख होती. वडिलांवर नि जवाहरवर पकड वॉरंट होतें. यानंतर पोलिस आनंदभवनाला वरचेवर भेटी देऊं लागले. कधीं कुटुंबांतील एखाद्या माणसाला अटक करायची असे, तर कधीं आक्षिप्त वाङ्मयासाठीं झडती घ्यायची असे. हें आक्षिप्त वाङ्मय पोलिसांच्या कल्पनेंतीलच असे. पुष्कळां आमच्या मोटरी जप्त करण्यासाठीं ते येत. दंड वसूल करण्यासाठीं घरांतील पुष्कळसें लांकडी सामान ते घेऊन जात. घरांत जास्त झालेली ती अडगळ ते कमी करीत.

त्या दिवशीं सायंकाळीं पोलिस आले नि घरांत एकच गडवड उडाली. घरांतील जुनी गडी माणसें प्रक्षुब्ध झालीं. पोलिसांना चांगलें लंबे करून अंगणाच्या बाहेर फेकून देण्याची त्यांची इच्छा होती. परंतु असें कांहीं वेड्यासारखें करूं नका, असें आईनें त्यांना बजावलें. एकाएकीं पकडवॉरंटें आलेलीं पाहून आम्हां सर्वांनाच जरा दुःख वाटलें. परंतु वडील नि जवाहर शान्त होते. आपलीं प्रिय माणसें तुरुंगाच्या गजांआड जाणार हें मनांत येऊन कसेसेंच वाटलें. तुरुंगांत कोणत्या हालअपेशा त्यांना भोगाव्या लागतील याची आम्हांला कल्पना नव्हती. सर्वांत आईला तें फार जड होतें. गेले कांहीं महिने घरांत क्रान्तिकारक फेरफार होत होते. या सर्वांचें पुढें पर्यवसान कशांत होणार याची अद्याप तिला स्वच्छ कल्पना नव्हती. परंतु ती वीरपत्नी होती; त्याहूनहि अधिक म्हणजे वीरमाता होती. त्या क्षणीं जरी ती दुःखीकष्टी होती, तरी तिनें तसें मुळींहि दाखविलें नाही. वडील नि जवाहर तयार झाले. त्यांनीं सर्वांचा निरोप घेतला. पोलिसांच्या मोटरींत ते बसले. डिस्ट्रिक्ट जेलमध्ये त्यांना नेण्यांत आलें. आईच्या नि कमलाच्या तोंडावर तें वीरहास्य होतें. दोघांचे पति दूर गेले. परंतु त्यांच्या तोंडावर जरी तें शौर्यधैर्याचें हास्य होतें, तरी हृदयांत अंधारच होता. तेथें दुःख होतें. आपण आतां एकटीं अशी भावना होती. मोटर दृष्टीआड झाल्यावर आम्हीं माघारी वळून घरांत आलों. परंतु क्षणापूर्वीं जें घर चैतन्यमय वाटत होतें, तेंच आतां निरानंद नि निर्जीव असें वाटूं लागलें.

वडील, जवाहर नि इतर मंडळी यांचा खटला ७ डिसेंबर १९२१ रोजीं डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटसमोर चालला. सरकारी वकील हिंदीच होता. वडिलांचा तो जुना स्नेही नि सहकारी. हा खटला मी चालवीत नाही असें म्हणण्याचें, राजिनामा देतो असें म्हणण्याचें त्याला धैर्य नव्हतें. परंतु खटला चालवतांना तो किती शरमिंधा झाला होता, किती.

गोंधळून गेला होता ! वडिलांकडे सरळ पाहण्याचें त्याला धैर्य नव्हतें. सबंध खटला चालवीत असतांना तो दुसरीकडेच पाहत होता. त्याला मोठ्यानें धड बोलवेना. त्याचें बोलणे कोणाला नीट ऐकूं येईना. अशा रीतीनें त्यानें खटला चालविला. यापूर्वी तो वडिलांना बहुधा रोज भेटत असे. आमच्या घरीं येत असे. स्वागत-सत्कार घेत असे. मित्रपणाचे सारे हक्क उपभोगित असे. परंतु वडिलांना अटक होतांच तो हें सारें विसरून गेला. वडिलांना व जवाहरला सहा सहा महिन्यांची साधी शिक्षा देण्यांत आली. शिक्षा झाल्यावर वडिलांनीं आपल्या सहकाऱ्यांना पुढील संदेश पाठविला:

“ तुमच्यांत काम करीत असतांना मीं माझे शक्तिसर्वस्व दिलें. यथाशक्ति तुमची सेवा करून मातृभूमीच्या सेवेसाठीं माझ्या एकुलत्या मुलासह तुहंगांत जाण्याचें सद्भाग्य आतां मला लाभलें आहे. आपण लौकरच स्वतंत्र म्हणून भेटूं. मला जातांना एकच गोष्ट सांगायची आहे. स्वराज्य मिळेपर्यंत आपला अनत्याचारी असहकार सुरू ठेवा. शेंकडोंनीं, हजारांनीं स्वयंसेवकदलांत सामील व्हा. हिंदुस्थानांत आज तुहंग हें एकच स्वातंत्र्यमंदिर आहे. त्या मंदिराच्या यात्रेला हजारांनीं चला. यात्रा अखंड चालूंदे. तिला खंड न पडो. दिवसेंदिवस ही यात्रा संख्येनें नि सामर्थ्यानें वाढतच जावो. वंदे मातरम्. ”

नवजीवनाचा हा आरंभ होता. ज्या जीवनांत शाश्र्वति नाही, निश्चितता नाही, अशा त्यागमय, दुःखमय, हृदयभेदी जीवनाचा हा आरंभ होता. ज्या ध्येयासाठीं आम्ही लढत होतो, तें ध्येय अति उदात्त होतें, महनीय होतें. आणि म्हणून त्याच्यासाठीं कितीहि त्याग केला, तरी तो योग्यच वाटे. वडिलांपासून, जवाहरपासून ताटातूट व्हावी याची चीड तर येई; परंतु मातृभूमीच्या संकटकाळीं तें उभे राहिले, आपलें कर्तव्य त्यांनीं बजावलें, असें मनांत येऊन त्यांचा आम्हांला अभिमान वाटे.

त्यांच्या अटकेनंतर पोलिस वरचेवर घरीं येत. दोन चार दिवस झाले कीं बेटे घायचे, सारें घर धुंडाळायचे. त्यांना ती चटकच जणूं लागली. प्रत्येक वेळेस दंडवसुलीच्या निमित्तानें कांहीं ना कांहीं ते जप्त करायचे. कधीं लांकडी सामान, तर कधीं अन्य एखादी वस्तु. आपण काय नेत आहोंत, किती किंमतीचें नेत आहोंत, याचा विचारच त्यांच्या मनाला शिवत नसे. त्यांना दडाचे फक्त ५०० रुपये वसूल करायचे होते. परंतु हजारां रुपये किंमतीचा गालीचा नि आणखी इतर वस्तु जप्त करतांना त्यांच्या सदसद्विवेकबुद्धीला कांहींहि वाटत नसे. प्रथम प्रथम क्रोधसंतापानें मी लाल होत असें. परंतु पुढें या गोष्टींची मला संवय झाली.

वडील नि जवाहर तुरुंगांत असतांना गुजरातमध्ये अहमदावादला काँग्रेसचें अधिवेशन भरलें. त्या वेळीं गांधीजी बाहेर होते. त्यांनीं आईला नि कमलाला अधिवेशनांस येण्याविषयीं लिहिलें होतें. आम्हीं जायचें ठरविलें. आई, कमला, तिची लहान मुलगी इंदिरा नि मी चौघें निघालों. ज्यांचे पति तुरुंगांत होते, अशा दुसऱ्याहि कांहीं आमच्या आप्त स्त्रिया आमच्याबरोबर निघाल्या. आमच्यांत प्रथमच तिसऱ्या वर्गानें आम्हीं प्रवास केला. तो नवीन अनुभव होता. आणि पुढें त्याचीच संवय झाली. प्रवास बराच दूरचा होता. फारसा सुखावह असा तो झाला नाहीं; तथापि एकंदरींत गंमत होती, मजा होती. मला कंटाळा आला नाहीं ही गोष्ट खरी. असा प्रवास म्हणजे जणूं खरोखरचें शिक्षणच. बहुजनसमाजाला गांधीजींविषयीं, इतर काँग्रेसपुढाऱ्यांविषयीं किती भक्तिप्रेम वाटतें, तें प्रथमच मी पाहिलें. बहुजनसमाजाला वाटणारी ती श्रद्धा, वाटणारी ती भक्ति बरबरची नव्हती, तर आंतरिक होती. प्रत्येक स्टेशनावर आमच्या डब्याभोंवतीं गर्दी जमे. मध्यरात्र असो, वा प्रभात असो, लोकांचे थवे यायचेच. ते आमच्यावर फुलांचा वर्षाव करीत. खाद्यपेयांची रेलचेल उडवीत. जनतेसाठीं स्वराज्य आणायला पुढारी जो त्याग करीत आहेत, त्या त्यागाची आम्हांला जाणीव आहे, त्या त्यागाची आम्ही कदर करतो, असे शेंकडों लहानसान प्रकारांनीं ते दाखवीत. बहुजनसमाजाची ती श्रद्धा पाहून मी चकित झालें. आमच्यावर त्यांनीं केलेली प्रेमवृष्टि पाहून मी दिड्मूढ झालें. परकीय सत्तेपासून त्यांना मुक्त करण्यासाठीं आम्ही मदत करीत आहोंत असा त्यांना विश्वास वाटत होता. प्रश्न न विचारतां, पुढेंमाणें न बघतां, कां कूं न करतां एक लहान माणसाच्या हातांत ते आपलें भवितव्य सोंपवायला तयार होते. आणि तो लहान माणूस म्हणजेच गांधीजी.

अविस्मरणीय अशा त्या दीर्घ प्रवासानंतर आम्हीं साबरमती आश्रमांत पोचलों. आश्रमाविषयीं आम्हीं पुष्कळ ऐकलें होतें. परंतु आम्हांला माहिती तशी फार नव्हती. गांधीजींनीं मोठ्या प्रेमानें आमचें स्वागत केलें. वडिलांच्या नि जवाहरच्या प्रकृतीविषयीं त्यांनीं विचारपूस केली. नंतर कुणाला तरी आम्हांला आमच्या खोल्या दाखवायला सांगितलें. तें एक प्रकारचें विद्यार्थ्यांचें वसतिगृह होतें. त्यांत आम्हीं राहिलों. तें वसतिगृह अगदीं साधें होतें. कांहीं नसणें हेंच तेथील सौंदर्य होतें. दुसरी शोभा तेथें नव्हती. फारशा सुखसोयीहि तेथें नव्हत्या. सर्वांना एकत्र एका मोठ्या खोलींत निजावें लागे. आईला फक्त तिच्यासाठीं एक स्वतंत्र खोली होती. डिसेंबर महिना होता. खूप थंडी होती. परंतु प्रार्थनेसाठीं पहांटे ४ वाजतांच आम्हांला उठवें लागे. नंतर स्नानें करून, कपडे धुवून बापूंबरोबर थोडा वेळ आम्हीं दवडीत असूं. बाकी सारा दिवस स्वेच्छेप्रमाणें आम्ही वागत असूं. इतक्या लौकर पहांटे उठणें प्रथम भारी जड गेलें. परंतु तो पहांटे उठाण्याचा त्रास फुकट नसे जात. साबरमतीच्या तीरावरील त्या प्रातःप्रार्थना फारच सुंदर वाटत. एकहि प्रार्थना चुकवूं नये असें मला वाटे.

साबरमतीचा आश्रम म्हणजे इतस्ततः पसरलेल्या बऱ्याचशा लहान लहान झोंपड्या. मध्यवर्ती मुख्य झोंपडी बापूंची; इतर झोंपड्यांतून महादेवभाई, गांधीजींचे पुतण्ये नि अन्य कार्यकर्ते राहत. एका झोंपडीत अनेक कुटुंबे राहत. बहुधा प्रत्येकजण जमिनीवरच झोंपे. मला जमिनीवर झोंपणें आवडत नसे. परंतु लौकरच संवय झाली. आम्हांला वाढण्यांत येणारें अन्न फारच साधें असे. साधें, फारच साधें, कमालीचें साधें. चव आणण्यासाठीं मसाले नसत, नाना व्यंजनें नसत. फक्त उकडलेलें असे. प्रथम प्रथम तर आम्हां सर्वांनाच तें खाववेना. भारी जड जाई. मला नेहमीं भूकच असे. पोट भरेल तर ना. घरीं केव्हां जाईन नि चारी ठाव पोटभर कधीं जेवेन असें झालें होतें.

आश्रमांत स्वतःचे कपडे आम्हांलाच धुवावे लागत. ती जाड लठ्ठ खादी धुणें सोपें काम नव्हतें. त्या काळांत ज्या खादीच्या साड्या आम्हीं वापरीत असूं, त्या फारच जाड्याभरड्या असत. आईचें व दुसऱ्या एका पोक्त नातलग आईचें धुणें धुवायला एक मुलगा देण्यांत आला होता. परंतु बाकीच्या आम्हां सर्वांना स्वतःच स्वतःचें धुणें धुवावें लागे. प्रथम तर नीट धुतांच येईना. परंतु हळुहळू जों संवय होऊं लागली, तों घरीं जाण्याची वेळ आली. आमच्या टोळींतील बऱ्याच जणींना चांगलेंच धुवायला येऊं लागलें. त्या कलेत त्या निष्णात झाल्या. परंतु मी मात्र त्यांच्यापैकीं नव्हतें.

अहमदाबादला पंधरा दिवस राहून आम्ही घरीं परतलों. जातांना वाटेंत जो अनुभव आला, तोच पुन्हां परत येतांना. आश्रमांत राहणें, बापूंना पुष्कळसें जवळून पाहायला मिळणें म्हणजे मोलाचा थोर अनुभव होता. तो महान् अनुभव मी कधीं विसरणार नाहीं. तो अनुभव सदैव स्मरणांत ताजाच राहिल. बापूंकडे किती तरी लोक असे येत कीं जे आपल्या जीवनांतील वैयक्तिक प्रश्नहि त्यांना सोडवायला सांगत. आपलीं सांसारिक गाऱ्याणीं, आपल्या कटकटी बापूंकडे आणणें बरें नव्हे असें मला वाटे. खाजगी वावतींत सल्ला देण्याची उठाठेव बापू कां करतात, ही जबाबदारी आपली आहे असें ते कां समजतात, याचा उलगडा मला कधीं झाला नाहीं. आणि अपेक्षेप्रमाणें जर गोष्टी घडल्या नाहींत, तर हे लोक पुन्हां गरीब विचाऱ्या बापूंनाच दोष देतात.

वडिलांची नि जवाहरची ही पहिली शिक्षा सहा सहा महिन्यांची होती. आम्ही अहमदाबादहून आलों नि लौकरच जवाहरची सुटका करण्यांत आली. शिक्षा भोगून तीनच महिने झाले होते. परंतु जवाहर बाहेर फार दिवस राहूं शकला नाहीं. सहा आठवड्यांतच तो पुन्हां तुरुंगांत गेला. आणि त्या वेळेपासून तुरुंगांत जाणें वा बाहेर येणें ही गोष्ट आमच्या कुटुंबांतील बहुतेक मंडळींच्या अंगवळणींच पडली आहे. ही संवय आतां जणूं जाणार नाहीं.

अशा प्रकारे जीवन जात होते. दिवसामागून दिवस, महिन्यापाठीमागून महिने जात होते. मी घरी अभ्यास करीत असें. मधून मधून तुरुंगांत भेटीसाठी जाणे हाच काय तो प्रवास. दुसरा प्रवास आम्ही केला नाही. १९२३ मध्ये सर्व राजकीय कैद्यांची मुक्तता झाली. वडील नि जवाहर पुन्हां आमच्यांत आले. किती छान झाले. वडिलांचे ते सर्वस्वी हास्य इतके दिवस मुक्या असलेल्या घरांत पुन्हां दुमदुमू लागले. त्या हास्याचे ध्वनि उमटू लागले. पुन्हां एकदां आनंदभवनांत ते नेहमीचे शान्त, प्रसन्न जीवन सुरू झाल्याचा थोडाफार भास झाला.

“मुलाच्या इच्छेनुरूप त्याचं जग असतं. बाळघरांतील शेंगडीजवळ आपल्याच चित्रांशीं तें खेळत असतं. दिव्याच्या प्रकाशांत हें जग कितो मोठें दिसतं ! परंतु सारें आठवीत स्मृतीचे डोळे जेव्हां मागें बघतात, तेव्हां तेंच जग किती लहान वाटतं !”

— चार्ल्स बॉडलेअर

१९२३ च्या अखेरीला नाभा संस्थानांत. जवाहरला अटक झाली. सुटल्यानंतर लगेच तो घरीं आला. विषमज्वरानें तो आजारी पडला. दुखणें गंभीर स्वरूपाचें होतें. महिना दीड महिना मोठा काळजीचा गेला. परंतु तो बरा झाला. आमच्या जिवांत जीव आला. जरा हायसें वाटलें.

तुरुंगाच्या यात्रेला जरा खीळ पडली होती. आम्हांला एकमेकांचें स्वरूप समजून घेणें, स्वभाव समजून घेणें थोडें शक्य झालें. गया काँग्रेसनंतर देशबंधु चित्तरंजन दास नि आमचे वडील या दोघांनीं स्वराज्यपक्ष स्थापण्याची कल्पना काढली. पहिली पक्षाची बैठक आनंदभवनांतच भरली. देशबंधु पक्षाचे अध्यक्ष झाले. वडील जनरल सेक्रेटरी झाले.

१९२५ च्या जून महिन्यांत देशबंधु दिवंगत झाले. आतां वडीलच स्वराज्य पक्षाचे अध्यक्ष म्हणून निवडण्यांत आले. देशबंधूंच्या मरणानें वडिलांना मोठाच धक्का वसला. चित्तरंजन वडिलांचे निष्ठावंत नि विश्वासार्ह सहकारी होते एवढेंच नव्हे, तर ते वडिलांचे परम प्रिय मित्रहि होते. वडील आतां मध्यवर्ती विधिमंडळाच्या कामकाजांत गहून गेले. स्वराज्यपक्षाचे ते अध्वर्यु होते. विधिमंडळांतील विरोधी पक्षाचे ते नेते होते. १९२६ च्या मार्च महिन्यांत दिल्लीला विधिमंडळाच्या बैठकींतून सरकारचा निषेध म्हणून एक दिवस स्वराज्यपक्ष एकजात उठून बाहेर गेला. कांहीं सुधारणांच्या बाबतींतील सरकाराच्या वृत्तीचा निषेध करण्यासाठीं हें उठून जाणें होतें. स्वराज्यपक्षानें तसें करण्याचा आदेश दिला होता. वडील सर्वांच्या पुढें होते. ते निघाले नि पाठोपाठ स्वराज्यपक्षाचे सारे सभासद निघाले. या प्रसंगीं वडिलांनीं केलेलें भाषण केवळ अप्रतिम होतें, वेफाम होतें. विधिमंडळाची बैठक चालू असतांना मी कधीं कधीं वडिलांना भेटायला दिल्लीला जात असें; आठवडा आठवडा तेथें राहत असें. बैठकींनाहि प्रेक्षक म्हणून हजर राहत असें. स्वच्छ खादीच्या पोपाखांतील वडिलांची ती धीरोदात्त भव्य मूर्ति पाहून अभिमानानें माझें हृदय भरून जाई. कठिण कठिण असे प्रश्न हाताळण्याची तसेंच विधिमंडळाच्या बैठकीच्या वेळेस विचारलेल्या प्रश्नांचीं समयसूचकपणें विनतोड उत्तरें देण्याची वडिलांची हातोटी पाहून मला अपार आनंद होई. पक्षानें एकदां विशिष्ट निर्णय घेतल्यावर त्यांत कमीअधिक करायला ते कधीं तयार नसत. ते अशा वेळीं कठोर वनत. भिळतें घ्यायला ते विलकुळ तयार नसत. कधीं कधीं निष्ठुरपणें आपल्या सहकाऱ्यांना ते चांगलेंच फैलावर घेत; त्यांची कानउघाडणी करीत. कोणी कांहीं चूक केली, दुबळेपणा दाखविला—जो दाखवायला नको असे—तर मग त्याची दयामाया नसे. तेथें क्षमा नसे. वडिलांचा असा जरी खानदानी नि नवावी खाक्या होता, तरी ज्यांना त्यांचा स्वभाव माहित होता, जे त्यांना ओळखीत, ते त्यांच्यावर प्रेमच करीत, त्यांची स्तुतिच करीत. प्रतिस्पर्धी वडिलांना जरा टरकूनच असत. वडिलांच्या वाटेस जाण्याएवजीं दूर ब्रजूला राहण्याचेंच ते पसंत करीत.

विविधमंडळांत जेव्हां कडाक्याचा वाद होई, तेव्हां तेथें मीं ऐकायला जात असें. हे जोराचे वादविवाद मला फार आवडायचे. वडील मधून मधून मेजवान्या देत आणि आई येथें नसल्यामुळें आलेल्या पाहुण्यांचें आदरातिथ्य करण्यांत वडिलांना मी मदत करीत असें. मी जणूं यजमानीण वनें. तें काम करतांना मला खूप आनंद होई, मौज वाटे.

कस्तुरभाई लालभाई म्हणून सुप्रसिद्ध असलेले एक गिरणीमालक विधिमंडळाचे सभासद होते. माझ्या पतीचे-राजाचे ते मामा. कधीं कधीं राजा दिल्लीला त्यांच्याकडे येऊन राहत असे. तेथें तुला मीं प्रथम पाहिलें आणि तेव्हांच तुझ्याशीं लग्न लावायचें

मीं ठरविलें, असें राजा दाव्यानें सांगत असतो. परंतु दुःखाची गोष्ट ही कीं तेथें राजाला पाहिल्याचें मला कांहीं आठवत नाहीं. मीं असें म्हटलें म्हणजे राजा अद्याप चिडतो; जरा संत्रस्त होतो. परंतु तसें मला वाईट वाटण्याचें वास्तविक कारण नाहीं. लग्न होण्यापूर्वीं आठ वर्षे राजानें माझ्याशीं लग्न करायचें ठरविलें होतें, याचें मला कां म्हणून वाईट वाटावें ?

१९२५ च्या अखेरी अखेरीला कमला वरीच आजारी पडली. बरीच वर्षे ती आजारी आजारी अशी होती. जवाहरला, तसेंच माझ्या आईवडिलांना ती एक मोठी चिंता लागून राहिली होती. उपचारासाठीं यांना स्वित्झर्लंडमध्ये घेऊन जा असा डॉक्टरांनीं सल्ला दिला. १९२६ च्या मार्च महिन्यांत जवाहर, पत्नी कमला व मुलगी इंदिरा यांना घेऊन युरोपला गेला. त्यांच्याबरोबर स्वरूप व तिचे यजमान हींही गेलीं. स्वरूपच्या यजमानांचें नांव रणजित पंडित. त्यांना सुटी होती. आणि त्या सुटींत युरोपला जाण्याचें त्यांनीं कधींपासून तरी ठरवून ठेवलें होतें.

त्या वर्षाच्या जून महिन्यांत वडिलांनींही युरोपांत जायचें ठरविलें होतें. आणि त्यांच्याबरोबर मी जाणार होतें. किती तरी वर्षांत त्यांना विश्रांति मिळाली नव्हती. काम तर खूपच करावें लागे. किती व्याप, किती उद्योग, थोडी विश्रांति घ्यावी, थोडा थारेपालट व्हावा, असें साहजिकच त्यांना वाटलें.

परंतु दुर्दैवानें जाणें रद्द करावें लागलें. एका महत्त्वाच्या खटल्यासाठीं थांबणें प्राप्त होतें. बरेच दिवस हा खटला रेंगाळत पडला होता. आणखी पुढें टकलणें अशक्य होतें. वकिलीचा धंदा सुरू असतांनाच हा खटला चालवायला वडिलांनीं घेतला होता. पुन्हां कोर्टांत जाण्याची कल्पना त्यांना असह्य होती. परंतु जुन्या पक्षकारांचें पूर्वींचें काम पुरें करणें प्राप्त होतें.

वकिली सोडल्यावरहि किती तरी जुने पक्षकार घरीं यायचे. गयावयां करून प्रत्येकजण म्हणायेचा, “ माझा एवढा खटला चालवा. माझ्या बाबतींत अपवाद ठरवा.” परंतु वडील सदैव नकारच देत. पैशाच्या राशी वडिलांसमोर ते ओतीत; परंतु वडील व्रतच्युत होत नसत. एकदां तर एक पक्षकार एक लाख रुपये फी म्हणून घेऊन आला. वडिलांना तो म्हणाला, “ घ्या हे लाख रुपये. माझ्या खटल्यांत तुम्हींच वकील म्हणून काम करा.” माझ्या वडिलांनीं तिरस्कारानें त्या पैशांकडे पाहिलें. मी जवळच उभी होतें. माझ्याकडे वळून ते म्हणाले “ बेटी, हे पैसे मीं घेणें न्याय्य होईल का, योग्य होईल का ? ” काय उत्तर द्यावें मला समजेना. क्षणभर मी गोंधळलें. वडिलांची या वेळीं चणचण होती, त्यांची जरा ओढाताण होती, ही मोष्ट मला माहित होती. आणि ही मोठी रक्कम आली असती तर बरें झालें असतें. ऐन वेळीं मदत झाली.

असती. परंतु ते पैसे घेणें रास्त झालें नसतें. “ नाही वावा, तुम्हीं हे पैसे घ्यावे, असें मला नाही वाटत. ” एवढेंच मीं म्हटलें. पटकन् त्यांनीं माझा हात धरला. जणू मीं दिलेल्या निर्णयाचा त्यांना अभिमान वाटला. ते त्या जुन्या पक्षकाराकडे वळून म्हणाले, “ माफ करा. मी दिलगिर आहे. तुम्हीं पाहिलेंतच, कीं माझी ही मुलगीहि हे पैसे घेण्याच्या विरुद्ध आहे. ” मोहाला बळी पडून पित्याला न शोभणारी कन्यका मी ठरतें, किंवा पित्याच्या अपेक्षेप्रमाणें त्याला शोभेशी मी ठरतें हे पाहण्याची वडिलांची इच्छा असावी असें मला मागून वाटलें. म्हणूनच त्यांनीं मला तो प्रश्न विचारला.

एकटीनें मीं आतांपर्यंत कधीं प्रवास केला नव्हता. कुटुंबांतील मंडळीशिवाय मी कधीं घरांतून दूर गेलें नव्हतें. वडिलांनीं स्वतःचें तिकिट तर रद्द केलें. माझेंहि करायचें कीं काय, हा प्रश्न होता. युरोपांत का मी एकटी जाऊं? या वावतींत वडील माझ्याजवळ बोलले. ते म्हणाले, “ तुझ्या इच्छेप्रमाणें कर. तुला मुभा आहे. ” एकदां वाटे जावें एकटेंच. एकदां वाटे नये जाऊं. दोन इच्छांचें द्वंद्व चाललें होतें. वडिलांबरोबर प्रवास करण्याची माझी इच्छा होती. परंतु वडील तर येऊं शकत नव्हते. आणि ही संधि गमावीन, तर लौकरच दुसरी घेण्याची कांहीं शक्यता नव्हती. शेवटीं मीं जायचें ठरविलें. आणि मला वाटतें, कीं तो माझा निर्णय शहाणपणाचा होता.

अशा वावतींत निर्णय घेण्याचें वडिलांनीं माझ्या इच्छेवर सोंपविलें ही गोष्ट आईला तितकीशी आवडली नाही. माझ्यासारख्या तरुण मुलीनें एकटीनें त्या अपरिचित अशा दूर देशांत जाणें ही गोष्ट आईला फारच अयोग्य अशी वाटली. जाण्यापासून माझे मन परावृत्त करण्याची तिनें खटपट केली. तिचें मन दुखविण्याची मला इच्छा नव्हती. परंतु जायला तर मला हवें होते. शेवटीं बरीच भवति न भवति होऊन मी एकटीच युरोपच्या यात्रेला निघालें. आयुष्यांत प्रथमच एकटीनें केलेला हा प्रवास, आतां नवीन प्रकारचें जीवन, नवीन जग, असें मनांत येऊन थोडी भीति वाटे, तर उत्सुकताहि असे. पहिले कांहीं दिवस अगदीं एकाकी वाटलें. जरा दुःखीकष्टीच मी होतें. परंतु लौकरच नवीन मित्र मिळाले नि बोटीवरचे दिवस आनंदांत, मजेत जाऊं लागले. मी एकटी होते. असंरक्षित होते. माझी देखभाल करायला तेथें कोण होते? परंतु असे कांहीं नवीन मित्र मिळाले, कीं जे माझे पालक बनले! आपण होऊन पालकाचा अधिकार ते दाखवूं लागले. कोणा तरुणाबरोबर मी बोलत आहे असें वघतांच ते मला प्रवचनें देऊं लागत. अपरिचित अशा तरुणाबरोबर मैत्री जोडणें धोक्याचें असतें अशा सूचना ते देत. दहाचे ठोके पडतांच अंधरुणावर जाऊन पडायला ते सांगत. कांहीं दिवस याप्रमाणें मी वागलें. परंतु माझ्या मनानें पुढें वंड पुकारलें. त्याचा परिणाम म्हणून अधिक प्रवचने मला ऐकावीं लागलीं. माझ्याकडे डोळे वटारून जरा रागानें ही पालक मंडळी वघत. परंतु सहीसलामत मी पार पडलें. कोणीहि मला बोल लावूं शकत नव्हता.

त्या वेळीं जवाहर जिनीव्हाला होता. ब्रिंडिसा येथे तो मला भेटणार होता. परंतु त्याची गाडी चुकली नि तो वेळेवर येऊं शकला नाही. मी एकटी कोठें जाणार, कोठें उतरणार ? मी जरा कावरीबावरी झालें. परंतु बोटीतून माझ्यावरोबर उतरलेल्या कांहीं मित्रांनीं मला मदत केली. नाही तर फारच फजिती झाली असती. चांगलेंच पस्तावावें लागलें असतें.

जवाहर मला नेपल्सला भेटला. आम्हीं सरळ जिनीव्हाला न जातां वाटेंत रोम, फ्लॉरेन्स वगैरे शहरें पाहिलीं. मीं जें जें पाहिलें, त्याच्यावर माझे प्रेम जडलें. रोमविषयीं मीं किती तरी वाचलें होतें. तसेंच फ्लॉरेन्स व इतर शहरांबद्दलहि. प्राचीन रोमच्या वैभवानें माझे हृदय सदैव उचंबळत असे, अंगावर आनंदाचे रोमांच उभे राहत. याच मुशाफरींत खरा जवाहर मीं पाहिला. जवाहर म्हणजे आदर्श सांगाती, गंमतीदार वाटाळ्या. ज्याच्याविषयीं मला जरा भय वाटे, दरारा वाटे, असा तो मोठा भाऊ आतां नव्हता. तो आवडता सोवती झाला, प्रेमळ सवंगडी बनला. नाना प्रकारचे मनोरम देखावे वघत जे थोडे दिवस आम्हीं एकत्र दवडले, ते खरोखरच फार सुखाचे होते.

जिनीव्हाला आमची जागा होती ती लहान होती. त्या लहान लहान खोल्या. प्रथम मला मजा वाटली. परंतु नंतर ती जागा तितकीशी आवडेना. आनंदभवनांतील त्या प्रशस्त खोल्या, तीं विशाल अंगणें, तीं ऐसपैस जागा पदोपदीं आठवे. परंतु सध्यां जिनीव्हा येथील या गाळ्यांतच राहणें प्राप्त होतें. मला येऊन अद्याप आठवडाहि झाला नव्हता. तोंच जवाहर एके दिवशीं जिनीव्हा शहराचा नकाशा घेऊन आला. त्यानें तो नकाशा, एक इंग्लिश-फ्रेंच शब्दकोश, आणि ट्राम व बस यांच्या तिकिटांचीं कुपनें मला दिलीं. एवढें साहित्य असलें म्हणजे वाटेल तेथें तूं एकटीनें जाऊं शकशील, आणि असें स्वावलंबन लौकरच सुरू करणें बरें, असें मला सांगण्यांत आलें. कमला घरांत आजारी असल्यामुळें घरकामहि मीं केलें पाहिजे असें मला बजावण्यांत आलें. प्रथम मला जरा जड गेलें सारें. परंतु हें नवीन शिक्षण मिळालें हें एकापरीं चांगलेंच झालें. लौकरच सर्व गोष्टींची संवय झाली. त्या काळांत मला फ्रेंच फारसें येत नव्हतें. शाळेंत मी थोडेंफार शिकलें होतें. परंतु तें असून नसल्यासारखेंच होतें. भावाच्या निर्वाणीच्या खलित्यामुळें प्रथम मी जरा घाबरलेंच. परंतु त्याच्याजवळ चर्चा करून उपयोग नव्हता हें मला माहित होतें. मी कुरकुर न करतां सारें कबूल केलें; त्याप्रमाणें वागायचें ठरविलें; शक्य तों सारें नीट पार पाडायचें असा संकल्प केला. एका गोड तरुण स्विस मुलीजवळ मी फ्रेंच शिकूं लागलें. पुढें तीं माझी फार प्रिय मैत्रीण बनली. मार्गरेट ही आमची मोलकरीण. गृहव्यवस्था कशी ठेवायची याचें गुह्यतम शास्त्र तिनें मला शिकविलें. आणि आम्हीं गाडा नीट रेटला. मधून मधून बारीक सारीक भानगडी जरी

उत्पन्न होत, लहानशीं पेल्यांतील वादळें उठत, तरी पण एकंदरींत आरंभीं जीवन जितकें कठिण वाटलें होतें, तसें कांहीं पुढें वाटलें नाहीं.

जिनीव्हाला एक आंतरराष्ट्रीय वासंतिक पाठशाळा होती. जगाच्या सर्व भागांतील लोक तेथें जमा होत. विशेषतः उन्हाळ्याची सुटी असल्यामुळें जिनीव्हाला येणारे विद्यार्थी तेथें जमत. हिंदी, चिनी, सिलोनी, अमेरिकन, फ्रेंच, जर्मन इत्यादि अनेक राष्ट्रांतील विद्यार्थी तेथें गोळा होत. जवाहर त्यांत सामील झाला. थोड्या दिवसांनीं मीहि सामील झालें. तेथें किती तरी नवीन मित्र मीं जोडले. सुप्रसिद्ध असे राजकारणी पुरुष तेथें व्याख्यानें देत. राष्ट्रसंघाची बैठक त्या वेळेस सुरू असल्यामुळें अनेक नामांकित मुत्सद्दी तेथें आलेले होते. ऑक्सफर्ड, केंब्रिज आणि इतर विद्यापीठें यांतील आचार्यहि व्याख्यानें देत. कांहीं विख्यात ग्रंथकारांचीहि तेथें भाषणें होत. व्याख्यानैहि सरस असत. परंतु मुख्य गोष्ट म्हणजे जगांतील सर्व भागांतील लोकांचे नमुने पाहायला मिळत. त्यांच्याशीं भेटागांठी होत. हा खरा फायदा.

शाळेच्या वतीनें शनिवार-रविवारीं सफरी आंखण्यांत येत. कमलाची प्रकृति जरा बरी असली, तर जवाहर नि मी पुष्कळ वेळां या सफरींतून सामील होत असूं. एकदां अशीच एक सफर ठरली होती. कोल दे व्होज्जा हा पर्वत पाहायला जाण्याचें आम्हीं निश्चित केलें होतें. आणि ठरलेली मंडळी निघाली. या मंडळींतील बहुतेक अमेरिकन नि स्विस होते. मोठा आनंदी होता हा जथा. जवाहर, मी आणि एक सिंधी विद्यार्थी, अशीं तीन जणेंच आम्ही हिंदी होतो. आमचा जो सिंधी मित्र जरा पोषाखी होता. चापून चोपून तो पोषाख करी. आपल्या नीटनेटक्या नि व्यवस्थित पोषाखाची त्याला सारखी जाणीव असे. बाकी सर्वांनीं ढोंपराखालीं घट्ट असणाऱ्या विजारी घातल्या होत्या. अंगांत पुलओव्हर घातले होते. पायांत मोठ्या चुक्रा मारलेले जाड बूट घातले होते. परंतु तो सिंधी सुटसुटित पोषाख करून आला होता. त्याच्या पायांत पॉशगूज होते. आम्ही प्रथम साध्या रेल्वेनें गेलों. नंतर फनीक्युलिअरनें गेलों. फनीक्युलिअर म्हणजे डोंगर चढून जाणारी विशिष्ट प्रकारची आगगाडी. पुढें पर्वत चढून पायींच आम्हांला ठराविक जागीं जायचें होतें. आम्ही चढूं लागलों. दोन तास झाले. चढणें फार कठिण होतें. इतक्यांत पाऊस सुरू झाला. गारांचा पाऊस. बर्फाचीहि वृष्टि होऊं लागली. त्या सिंधी मित्राच्या चढणें जिवावर आलें. त्याचे ते बूट सारखे घसरत. पर्वतारोहणाला ते नाजुक बूट योग्य नव्हते. कधींहि अशा सफरींवर जायचें झालें, तर जवाहर आधींपासून सारी तयारी करायचा. आयोडिन, वॅडेजिस आणि अशाच इतर आवश्यक वस्तु बरोबर घेतल्याशिवाय तो राहत नसे. त्यानें त्या सिंधी मित्राला एक दुसरा मजबूत शू दिला. त्या सिंधी मित्राची बरीचशी अडचण दूर झाली. नाहीं तर गडी अगदीं आवलदा होता, रडकंडीस आला होता.

आणखी एक तास आम्हीं चाललों. ओलेचिंब होऊन गेलों होतों. इतक्यांत अशा एका स्थळीं आम्ही आलों, कीं जेथें जरा गरम वाटत होतें. नुकत्याच पडलेल्या बर्फावर सूर्यकिरण पसरले होते. आम्ही थकून गेलों होतों. परंतु नुकत्याच पडलेल्या बर्फावरून घरंगळत जाण्याचा मोह कोणाला आवरणार ? एकापाठीमागें दुसरा, त्याच्या पाठीमागें तिसरा असे लागले बर्फावरून खालीं घसरायला. कोणी दोघे दोघे गेले, कोणी तिघे तिघे. जवाहरहि त्या खेळांत सामील झाला. वरून खालीं जावें, पुन्हां वर येऊन पुन्हां खालीं जावें. मंडळी रंगली. फारच थकल्यामुळें मी नुसती बसून बघत होतें. जवाहर पुन्हां एकदां घसरगुंडीची तयारी करीत होता. त्याच्या पाठीमागे दुसरा एक विद्यार्थी बसत होता. परंतु बसतांना जवाहरला त्याचा एकदम धक्का लागला. आणि एकदम जवाहर खालीं जाऊं लागला ! त्याची अद्याप तयारी झालेली नव्हती ! आणि पाठीमागून मिळाला धक्का ! आतां काय करायचें ? एकटाच चालला खालीं खालीं. त्या उताराच्या कडेला एक प्रचंड कडा होता. आतां जवाहरला तोल संभाळवना. त्या कड्याकडे तो सरळ प्रसरत चालला. आमचा सर्वांचा श्वास जणू थांबला. सर्वांच्या तोंडचें पाणी पळालें. ते पांच दहा सेकंद. परंतु तेवढ्या वेळांत मी कोट्यवधि वेळां मरण अनुभवलें. त्या तुटलेल्या कड्याच्या जवळ अधिकच जवळ आपण चाललों आहोंत याची जवाहरला जाणीव होती. प्रसंगावधान राखण्याची त्याने पराकाष्ठा केली. एका कुशीला वळण्याचा त्यानें अतिमानुषी प्रयत्न केला. त्याला यश आलें. आणि बर्फातून पुढें आलेल्या कांहीं दगडाळ भागावर जाऊन तो लागला. त्यामुळें तो वांचला. त्याचें तोंड खरचटलें होतें. दंडांना लागलें होतें. परंतु प्राण वांचले. दोनचार मिनिटांतला सारा खेळ. परंतु किती तरी वेळ नंतर माझे गुढघे दुखत होते. ढोंपरांतील सारी शक्ति गेली असं मला वाटलें.

या गंभीर घटनेनंतर आम्ही सारींच शांतपणें जवळच असलेल्या एका झोंपडीजवळ गेलों. तेथें विस्तव पेटलेला होता. आम्ही त्याच्याभोंवतीं शेकत उभीं राहिलों. आमच्या त्या सिंधी मित्रानें आपले बूट विस्तवाजवळ वाळत ठेवले. आम्हींहि तसेच केलें. परंतु थोड्या वेळानें तो सिंधी आपले वाळलेले बूट आणायला म्हणून गेला, तर ते वेडेवांकडे झाले होते. पायांत घालणें शक्यच नव्हते. तो दुःखी झाला. आणि आमचे ते लहू बूट मात्र चांगलेच खडखडीत वाळले असं पाहून तर त्याला अधिकच वाईट वाटलें.

त्या झोंपडींत एक वृद्ध जोडपें राहत होतें. त्या रात्रीं आम्ही परत फिरूं शकत नव्हतो. शेवटीं तेथेंच आम्हीं पथान्या सोडल्या. त्या जोडप्यानें आम्हांला रुचकर जेवण दिलें. पुरुष मंडळी खालीं जमिनीवरच झोंपली. तेथें पुरेशा खाटा कोटून असणार ? एक जादा खाटा त्या जोडप्याजवळ होती. त्या खाटेवर आम्ही दोन मुली गुरंगुटी करून झोंपलों. त्या दोन मुलीपैकी एक मीच होतें हें सांगायला नकोच. थंडी जणू चिमटे

काढीत होती. माझ्याजवळच्या मुलीचें नांव होतें मोली. ती मला म्हणाली, “ तूं ही चादर अशी वर धर. मी मेणवत्ती पेटवते आणि हें आंतलें अंधरण जरा गरम करतें. ” मीं वेधडक संमति दिली. मीं चादर वर धरली. मोलीनें मेणवत्ती पेटवली. मेणवत्ती इकडे तिकडे फिरवून ती बिछाना गरम करूं लागली. परंतु एकाएकीं आम्हांला कांहीं तरी जळल्याची घाण आली. आम्ही पाहूं लागलों. तों चादर पेटली होती. तिला चांगलेंच भोंक पडलें. आम्हीं मेणवत्ती झट्टिशीं विझविली; आणि पुन्हां विछान्यांत शिरलों. वरें झालें, एवढ्यावरच निभावलें, म्हणून आम्हीं देवाचे आभार मानले. नाही तर सारी झोंपडी जळून जायची. दुसऱ्या दिवशीं आम्ही घरीं जायला निघलों. आम्ही थकून गेलों होतो. गळून गेलों होतो. परत फिरायला आनंद होत होता.

माझा भाऊ पुष्कळदां रोमां रोलांना भेटायला जात असे. जिर्नव्हाच्या जवळच व्हिलेन्व्ह म्हणून ठिकाण होते. तेथें रोमां रोलां राहत असत. भावावरोवर कधीं कधीं मीहि त्यांच्य कडे जात असें. दुसऱ्याहि पुष्कळ विख्यात ग्रंथकारांची, शास्त्रज्ञांची, तंतुवाद्यविशारदांची नि माझी भेट झाली. आइन्स्टीन नि आन्स्टोल्ड हे दोघे तर माझ्या स्मरणांत कायमचे आहेत. आइन्स्टीनना मी प्रत्यक्ष भेटलें नाहीं. परंतु श्री. जगदीशचंद्र बसू यांच्या व्याख्यानाला ते आले होते. त्या वेळेस मीं त्यांना पाहिलें. व्यासपीठावर इतरांच्या मागें लग्न ते बसले होते ते तेथें होते, हें कोणाला माहितहि नव्हतें. परंतु एका अमेरिकन विद्यार्थ्यानें त्यांना ओळखलें आणि ती बातमी क्षणांत सर्वत्र पसरली. मग काय विचारतां ? मोठीच गर्दां नि गदारोळ झाला. आइन्स्टीनना पाहायला साऱ्यांची धडपड सुरू झाली. “ तुम्हीं पुढें या, आम्हांला पाहूं दे ” अशी हाकाटी सुरू झाली. शेवटीं पुष्कळ मनधरणी केल्यावर आइन्स्टीन पुढें आले. विनयानें जरा लाजत सर्वांचें त्यांनीं अभिनंदन केलें. लोकांचें तें भक्तिप्रेम पाहून त्यांना गोंधळल्यासारखें झालें. व्यासपीठावर दोनचार सेकंद ते उभे होते, आणि नंतर पटकन् पाठीमागें कोठें तरी त्यांनीं दडी मारली.

टोलरना मीं ब्रूसेल्स येथे पाहिले. त्यांची मूर्ति डोळ्यांत भरण्यासारखी नव्हती. परंतु त्यांचे डोळे आश्चर्यकारक होते. तुमच्या मनाच्या आंतल्या गाभान्यांतील विचार ते डोळे जणूं वार्चात आहेत असें वाटे. तसेंच त्यांच्याजवळ बोलण्यांत मोठी गोडी वाटे. कधीं कधीं त्यांच्या तोंडावर अनंत दुःखाची छाया दिसे: दृष्टि मात्र सारखी कशाच्या तरी पाठीमागें जात आहे, असे वाटे.

नाझी राजवटींत टोलरला मातृभूमीचा त्याग करावा लागला. दुसऱ्या देशांत त्यांना आश्रय शोधणें भाग होतें. ते महान् कवि होते. अति थोर अशा दोन वस्तूंचें

त्यांना वेड होते. सत्याचें वेड नि दुसरें स्वातंत्र्यभक्तीचें वेड. अत्यंत निर्भय अशीं जीं कांहीं माणसें आजपर्यंत मीं पाहिलीं, त्यांच्यापैकीं टोलर हा एक होता. एखाद्या गोष्टीवर एकदां का विश्वास जडला, एखादी गोष्ट करणें योग्य असें सदसद्विवेकबुद्धीनें जर सांगितलें, तर तसें केल्यावांचून तो कधीं राहत नसे; मग कांहींहि होवो.

स्वतःच्या जन्मभूमीपासून हांकलून दिला गेलेला, भग्नहृदय नि हताश, सारीं स्वप्नें ज्याचीं संपलीं आहेत, सारे भ्रम ज्याचे दूर झाले आहेत, अशा या कवीनें शेवटीं आत्महत्या केली. एक तेजस्वी जीवन अशा प्रकारें संपलें. त्याच्या मृत्यूमुळे जगाची हानि झाली आहे. जग अधिक दरिद्री झालें आहे. परंतु टोलरचीं काव्ये नि टोलर यांना मरण नाहीं. अनंत कालपर्यंत तीं अमर राहतील.

जिनीव्हांत थोडे महिने दवडल्यावर आम्हीं मॉन्टाना या डोंगरावर असणाऱ्या गांवीं गेलों. फारच लहान होता हा गांव. परंतु अति रमणीय होता. तेथें बरेच महिने आम्हीं राहिलों. तेथेंच मीं प्रथम शिशिर-क्रीडांत भाग घेतला. बर्फावरून स्केटिंग करणें, तें लांकडी जोडे घालून बर्फावरून चालणें, हें सारें मी शिकलें. विशेषतः ते लांकडी जोडे घालून बर्फावरून खेळण्यांत मला फार मजा वाटे. किती तरी सुखाचे नि मजेचे ते तास गेले.

मॉन्टाना येथें राहत असतांनाच जवाहर नि मीं मधून मधून पॅरिसला जात असूं. बेल्जम, जर्मनी नि इंग्लंड या देशांतहि कधीं कधीं जात असूं. इंग्लंड मला मुळींच आवडलें नाहीं. परंतु फ्रान्सवर माझे प्रेम जडलें. विशेषतः पॅरिसवर. कधीं आम्ही सभासंमेलनासाठीं म्हणून जात असूं, तर कधीं केवळ मजेखातर. प्रथम प्रथम जवाहर एकटाच जात असे. पुढें एकदां तो म्हणाला, “तूं माझ्या उपयोगी पडणार असशील, माझी सेक्रेटरीण म्हणून काम करणार असशील, तर तुलाहि मी बरोबर नेत जाईन.” भावाबरोबर जायला मिळणार या विचारानें हृदय आनंदाने फुलले. परंतु चिटणीसाचे काम कसें जमणार ? कारण जवाहरला संतुष्ट करणें मोठें कठिण काम होतें त्याला चोख काम हवे असे. वावळटपणा त्याला सहन होत नसे. काम नीट झालें नाहीं, तर तो संतापत असे; परंतु भावाबरोबर जाण्याचें मोठें आकर्षण होतें. मीं त्याची अट मान्य केली. लगेच तडक जाऊन जवाहरजवळचा टाइप रायटर मीं मागून घेतला. त्याच्यावर काम शिकू लागलें. जवाहरचें पुढें मला चिटणीस व्हायचें होतें. त्याची तालीम मी घेऊ लागले. तयारी करूं लागलें. यापुढें जवाहरबरोबर मी बहुतेक साऱ्या सफरीत होतें. ते एक शिक्षणच मला मिळत होतें. परंतु माझी कल्पना होती तेवढी गमत नि मौज मात्र लाभलीं नाहींत. जवाहर माझी कधीं गय करीत नसे. माणसानें खूप काम करावें असें त्याला वाटे. आणि मला कामाची मुळींच संवय नाहीं, असें त्याचें म्हणणें. तो एकदां

मला म्हणाला, “ फारच सुखांत नि ऐषआरामांत तूं वाढलीस. असलें सुखासीन जीवन व्यक्तित्वाचा विकास नाही करीत. थोडे श्रम करीत जा. काम करीत जा. तुझी बघ मग कशी सुधारणा होईल ती. ” आणि मला कवूल केलें पाहिजे, कीं काम करूं लागल्या-पासून मी पुष्कळच सुधारलें.

जवाहरला जेव्हां फारसें काम नसे, तेव्हां तो मला कलासंग्रह, पदार्थसंग्रहालये, चित्रशाळा वगैरे गोष्टी दाखवीत असे. जर मला थकल्यासारखें वाटलें नि मीं जवाहरला म्हटलें कीं “ आतां उरलेलें सारें आपण टॅक्सीतून जाऊन बघूं ” तर तो म्हणे, “ एका अटीवर टॅक्सी करीन. रात्रीं मग नाटकाला नाहीं जायचें ” केवळ सारखा ऐषआराम करून मनुष्य विघडतो असें त्याला वाटे. मी मग गप्प बसायची. रात्रींचें नाटक गमावण्यापेक्षां पायपिटी करणेंच मी पसंत करीत असें. जरा सुतकी चेहरा करून मी चालूं लागें; तें एक चांगलें शिक्षण मिळत होतें. मला एक सुरेख वळण लागत होतें. ही गोष्ट मला प्रांजलपणें कवूल केलीच पाहिजे. हिंदुस्थानांत अशा प्रकारच्या शिक्षणक्रमांतून मी कधींहि जाणें शक्य नव्हतें. अनावश्यक कष्ट माझा भाऊ माझ्यावर लादीत आहे असें मनांत येऊन कधीं कधीं मी त्याचा द्वेष करीत असें, त्याच्यावर जळफळत असें.

जेथें जेथें मी गेलें, तेथें तेथें मीं नाना राष्ट्रांतील मित्र जोडले; हे मित्र बहुधा विद्यार्थी असत, कलावान असत. अत्यंत मोकळ्या वातावरणांत मी वाढलेली होतें. मुलांमुलींत भेदभाव करण्याचें शिक्षण मला देण्यांत आलें नव्हतें. मी मुलीपेक्षां पुष्कळशी मुलासारखीच होतें. पुष्कळदा आई त्यामुळें मला रागें भरत असे. मुलेंमुली एकमेकांशीं मोकळेपणानें वागतांना पाहून मला आश्चर्य वाटत नसे. त्यांत कांहीं नवीन आहे असें वाटत नसे. ज्यांना ज्यांना मी भेटें, त्यांच्याशीं वागतांना मी कधीं गोंधळून जात नसें, किंवा उगीच लाजत वसत नसें. कांहीं तर फारच चांगले मित्र मिळाले. आतां-आतांपर्यंत आमचा पत्रव्यवहार सुरू होता. हें महायुद्ध सुरू झाल्यावरहि एक वर्षपर्यंत पत्रें येतजात होतीं; परंतु पुढें सारें बंद पडलें. नाझींची टोळधाड जसजशी एकापाठीमागून एक सर्व राष्ट्रांवर पडू लागली तसतशी माझ्या मित्रांची थोडीहि बातमी येणें बंद झालें. त्यांचें आज काय झालें आहे मला माहित नाहीं. ते मित्र का नाझींच्या त्या क्रूर कोंडवाड्यांतून असतील ? का या ठिकाणाहून त्या ठिकाणीं अनाथा-प्रमाणें धांवपळ करीत असतील ? त्या सर्व स्नेह्यांचा विचार मनांत येऊन मी दिड्मूढ होऊन जातें. नाना तर्ककुतर्क करीत वसतें. ते सारे मित्र डोळ्यांसमोर येतात. ते उत्साहाचे सिंधु होते. भविष्याची भीति त्यांना कधीं शिवली नाही. उद्यां आपलें काय होईल याची फिकीर त्यांनीं कधीं केली नाही. या उद्यांच्या भविष्याला आम्हीं आकार देऊ असें ते म्हणत. ज्या जगांत शौर्यधैर्य आहे, परंतु त्याचबरोबर शान्ति नि समृद्धि

आहे, असें नवीन जग आम्हीं वनविणार आहोंत असें ते म्हणायचे. अशीं स्वप्नें खेळवायचे; परंतु तसें नव्हते व्हायचें; निष्ठुर नियतीनें त्यांचीं स्वप्नें धुळींत मिळविलीं आहेत. तीं स्वप्नें पुन्हां कधीं कोणाला मिळतील का, हरि जाणे !

सर्वांत सुखाचे दिवस स्वित्झर्लंड नि पॅरिस येथें गेले. आपण पुन्हां ते सुखाचे दिवस जगावे असें कितीदां माझ्या मनांत येतें. त्यावेळचें तें निश्चित जीवन. ना काळजी ना कथा. आनंदी असें तें जीवन पुन्हां जगावें, त्या जुन्या मित्रांना पुन्हा भेटावें, असें मनांत येई. कितीदां तरी युरोपांत पुन्हां जायची मी तयारी केली. परंतु कोठे तरी माशी शिके. ते वेत, त्या योजूना, तशाच राहत. आणि मी पुन्हां गेलें नाहीं, हें मात्र खरें.

१९२७ च्या आरंभाला ब्रुसेल्स येथें साम्राज्यशाहीविरोधी असा एक संघ स्थापण्यांत आला. संघाची बैठक भरणार होती. हिंदी राष्ट्रीय सभेचा प्रतिनिधि या नात्यानें जवाहरनें हजर राहावें असें आमंत्रण देण्यांत आलें. जवाहर तेथें गेला. नेहमीप्रमाणें मी त्याच्याबरोबर होतेंच. जगाच्या सर्व भागांतील लोक तेथें होते. दूरच्या चीनमधले, जावा, सीरिया, पॅलेस्टाइन, आफ्रिका, अमेरिका, इत्यादि देशांचे लोक तेथें होते. आणखीहि इतर पुष्कळ देशांचे होते. अमेरिकेंतील नि आफ्रिकेंतील नीग्रो प्रतिनिधींनीं केलेलीं भाषणें अत्यन्त स्फूर्तिदायक होतीं, पाझर फोडणारीं होतीं.

येथेंच प्रथम वीरेंद्र चट्टोपाध्याय मला भेटला. सरोजिनीदेवीचा हा भाऊ. “अंकल चट्टो ” (चट्टोकाका) या नांवानेंच ते ओळखले जात. मातृभूमीतून त्यांना निर्वासित करण्यांत आलें आहे. किती तरी वर्षे मायभूमीपासून ते दूर आहेत. एका देशांतून दुसऱ्या देशांत सदैव भटक्याचें. कोठें घर ना दार. जवळ पैसा नाहीं. असा हा वीरेंद्र कसा तरी जगत होता. आला दिवस ढकलीत होता. परंतु तो वैतागला नव्हता. जगावर वा जीवनावर रुष्ट झाला नव्हता. कपाळावर आंठी ना आढी. तो कशांत कांहीं नाहीं असें म्हणणारा नास्तिक नव्हता झाला. त्याच्या जीवनांत कटुता नव्हती आली. उलट त्याच्या मुखावर सदैव स्मित झळकत असे. प्रत्येकाशीं अनंदानें बोले. तो हुशार होता. सौम्य, स्निग्ध होता. थोडक्यांत म्हणजे गोड होता. ज्यांच्यावर खूप प्रेम करावें असें वाटे, अशा ज्या कांहीं व्यक्ति आयुष्यांत मला भेटल्या, त्यांच्यापैकीं हा वीरेंद्र एक होता. मला त्याचा लळा लागला, त्याला माझा. जसजसा त्याचा अधिक परिचय होऊं लागला, तस-तसा त्याच्याविषयीं वाटणारा आदर वाढतच गेला. त्याच्याबद्दल वाटणारें कौतुक वाढतच गेले. उपासमार डोळ्यांसमोर दिसत असतांहि त्याचें धैर्य गळत नसे. पुष्कळ वेळां दुपारचे जेवण तो थोड्या फळांवरच करी. परंतु तीं दोनचार फळेंहि तो एकट्यानें खात नसे. अडचणींत असलेल्या एखाद्या गरीब हिंदी विद्यार्थ्यालाहि तीं खाण्याचा, त्यांत

भागीदार होण्याचा तो आग्रह करी. १९२७ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत आम्ही बर्लिनला गेलो. तेथे चट्टोकाका पुन्हां भेटला. त्याच्या स्वभावाचे अधिकच अंतर्दर्शन झाले. आम्हां सर्वांनाच त्याच्याविषयी प्रेम वाटे नि तोहि आम्हांवर प्रेम करी. तूं परित्यक्त नाहीस, तूं आमच्या कुटुंबांतलाच जणू आहेस, ही भावना का आमच्यापासून त्याला मिळाली? किती तरी वर्षांत आपलेपणाच्या भावनेची ही प्रेमळ ऊब त्याला मिळालेली नव्हती, म्हणून का तो आम्हांवरहि प्रेम करी?

त्या दिवशी सायंकाळी आम्ही बर्लिन सोडणार होतो. वीरेन्द्र स्टेशनवर आला होता. निरोप घायला आला होता. एकटे राहायची त्याला आतां संवयच झाली होती. परिव्राजकाचेच त्याचे जीवन होते. तरीहि आम्हांला निरोप देतांना तो सद्गदित झाला. तो प्लॅटफॉर्मवर उभा होता. नमस्ते म्हणत होता. त्याच्या डोळ्यांत अश्रु आले. तो म्हणाला “ कृष्णा, हा कायमचा निरोप आहे कीं आपण पुन्हां भेटू? पुनरागमनायच असें का म्हणू? तुला पुन्हां मी भेटेन अशी आशा तर आहे. आणि कोणाला माहित कदाचित् मीच तिकडे हिंदुस्थानच्या सीमेजवळ यावयाचा, तुझे दर्शन घ्यायला यायचा!” माझे हृदयहि भरून आले होते. रडायच्या बेतांत मी होते. कारण वीरेन्द्र पुन्हां दृष्टीस पडणार नाही, असें मला वाटत होते. गाडी स्टेशनांतून वाहेर पडली. वीरेन्द्र दिसत होता, तोंवर मी हातस्माल हलवीत होते. त्याच्या ओंठावर थरथरणारें तें शेवटचें स्मित मला अद्याप आठवतें. तें स्मित तो दाखवूं इच्छित नव्हता. आंतल्या आंत दावूं पाहत होता. आणि अशा रीतीनें आमची ताटातूट झाली. त्या प्लॅटफॉर्मवर त्याची ती एकाकी, परित्यक्त मूर्ति होती. त्याला सोडून आम्ही गेलो. तो आपल्या कष्टाच्या, अनिश्चिततेच्या, एकाकी जीवनाकडे गेला. आणि आम्ही आमच्या सुखसमृद्धीनें भरलेल्या घराकडे आलों. आम्हांला कशाची ददात नव्हती. सारी सुरक्षितता होती. त्याला उद्यांची फिकीर. त्या वेळेपासून जवाहरला नि मला चट्टोकाका अधून-मधून लिहित असत. त्याची खुशाली कळे. परंतु पुढे वातमी येणें बंद झाले. नाना प्रकारच्या वन्याच वाईट वार्ता कानांवर येत. कोणी म्हणत, तो जिवंत आहे; परंतु त्याची फार दैना आहे. दुसरे कोणी म्हणत, कीं त्याला अटक करण्यांत येऊन रशियांत गोळी घालून टार मारण्यांत आले. खरोखर काय घडलें, तें कोणालाच माहित नाही. वीरेन्द्र जिवंत आहे कीं मेला, हें अद्याप गूढ आहे.

बर्लिन व इतर शहरांत पुष्कळ हिंदी क्रान्तिकारक आम्हांस भेटले. त्यांच्या-जवळ बसून त्यांच्या नानाविध चळवळी, अनेक गोष्टी ऐकायला मला आवडे. त्यांचें धैर्य पाहून मला अपार आदर वाटे. त्यांनीं किती तरी त्याग केला होता; किती तरी हालअपेष्टांतून ते गेले होते. आर्थिक अडचण तर नेहमीं त्यांच्या डोळ्यांसमोर असे. तरीहि ते शक्य तितक्या आनंदानें जीवन कंठित. त्या प्रतिकूल स्थितींतहि उत्साहानें

राहत. सर्व जगभर हे निर्वासित देशभक्त पसरलेले आहेत. त्यांचे शौर्य कल्पनातीत आहे. मातृभूमीचे उमदे असे सुपुत्र ! परंतु हिंदुस्थानांतील किती जणांना त्यांची माहिती आहे ? आणि ज्यांना त्यांची माहिती आहे, ते तरी त्यांची कितीशी आठवण करीत असतील, त्यांच्यासंबंधी विचार करीत असतील ?

अविस्मरणीय अशी दुसरी भेटलेली व्यक्ति म्हणजे धनगोपाळ मुकर्जी ही होय. धनगोपाळहि फार प्रेमळ. त्याचा कोणाला कंटाळा येणार नाही. प्रेम करण्यासारखी ती मूर्ति होती. सर्वांना हवीहवीशी वाटणारी ती मूर्ति होती. तो तरुण बंगाली ग्रंथकार होता. आपल्या घरून तो पळाला. पुष्कळ रोमांचकारी साहसांनंतर तो अमेरिकेत गेला. अमेरिकाच आतां त्याचे घर. तेथला तो नागरिक झाला आहे. फावल्या वेळांत काम करून फीचे पैसे तो जमवी. आणि अशा रीतीने कॉलेजचे शिक्षण त्याने घेतले. कॉलेज सोडल्यावर तो पुस्तके लिहू लागला. “फेस ऑफ सायलेन्स” “कास्ट अँड आउट कास्ट,” “माय ब्रदर्स फेस” ही त्याची पुस्तके मी वाचली आहेत. मी वाचलेल्या कांहीं उत्कृष्ट पुस्तकां पैकी ती आहेत. मुलांसाठीहि “गे वेक,” “करी दी एलिफंट” इत्यादि गंमतीदार पुस्तके त्याने लिहिली आहेत.

आम्ही जिनीव्हाला होतो. एक दिवस धनगोपाळचे आम्हांला पत्र आले. माझ्या भावाच्या नांवाने ते पत्र आले होते. परंतु भाऊ त्या वेळी इंग्लंडांत असल्यामुळे कमलाने ते पत्र फोडले. आम्हांला भेटण्याची धनगोपाळला इच्छा होती. कमलाने उत्तर पाठविले की जवाहर येथे नाही. परंतु तुम्ही वाटेल तेव्हा येऊ शकता. तुमचे स्वागत आहे. दोन दिवसांनी संध्याकाळी पांच वाजतां बाहेरची घंटा वाजली. मोलकरणीला त्या दिवशी सुटी होती. मीच दार उघडले. तों समोर एक तरुण मनुष्य उभा. काय पाहिजे म्हणून मी विचारले. तो म्हणाला, “नेहहूंच्या पत्नींना नि बहिणीला मी भेटायला आलों आहे.” मला जरा शंका आली. म्हणून मी नांव विचारले. “मी धनगोपाळ मुकर्जी” तो म्हणाला. मी एकदम स्तंभितच झाले. कारण धनगोपाळ म्हणजे लांब दाढी असलेला, पायघोळ कपडे असलेला एखादा वृद्ध पुरुष असेल, अशी माझी नि कमलाची कल्पना होती. परंतु समोर तर एक तरुण देखणा पुरुष उभा होता. त्याच्या बोलण्यांत अमेरिकन हेल होता. डोळे प्रेमस्नेहमय होते. मला वाटणारे आश्चर्य लपविण्याचा प्रयत्न करीत मी त्यांना आंत येऊ दिले आणि लगबगीने जाऊन कमलाला बातमी दिली. थोड्या वेळाने आम्ही दोघी बाहेर आलों. तों तेथे धनगोपाळ काय करीत होता, माहित आहे ? विस्तव विझत चालला होता. त्याने निखारे पुन्हां हलवले. टोंपरें जमिनीवर ठेवून तो विस्तव पेटवीत होता. आम्हांला पाहतांच तो म्हणाला “आल्यात वाटते तुम्ही ! येथे जरा ऊब आली म्हणजे बरे, नाही का ? सारे

गारठलें आहे. मला ऊबदार आवडतें.” असें म्हणून तो मंद स्मित करता झाला. त्याच्या त्या स्मितानें आम्हांला जिंकून घेतलें. किती तरी लोकांना त्यानें आपल्या त्या गोड मोकळ्या स्मितानें आजपर्यंत आपलेंसें कहून घेतलें होतें. त्यावेळेपासून धनगोपाळशीं जेव्हां जेव्हां म्हणून संबंध येई, जेव्हां जेव्हां त्याची गांठ पडे, तेव्हां तेव्हां कांहीं तरी गंमत असायचीच. तो आम्हांला अनेक प्रकारें चकित करायचा. कधीं तो फळें घेऊन यायचा, तर कधीं फुलें आणायचा. कधीं भाजीच घेऊन स्वारी यायची. आणि मग हट्ट धरून वसायचा नि म्हणायचा “ मी वंगाली पद्धतीनें ही भाजी करतो. वधा तरी !” तो भाजी शिजवी, परंतु ती वंगाली पद्धत मुळींच नसायची ! तो कधीं कधीं मलाहि फिरायला नेत असे. चालतां चालतां जर उकडायला लागलें, तर तो आपला कोट, आंतोल बंडी सारेंच काढून कांखेखालीं घेऊन चालायचा. मला तें वरें नसे वाटत. असा कसा हा वागतो असें वाटायचें. तो मला नेहमीं म्हणायचा, “ तुमची नेहमीं जरा धांवपळ असते. सारी धांदल असते. तुम्हीं हिंदी नाहीं दिसत. इतकी घाई कहून करायचें काय ? जीवन जरा शांत असावें. रोज सकाळीं तुम्हीं घटकाभर ध्यान करीत जा. जीवनांत एक प्रकारचा समतोलपणा नि शान्ति त्यामुळें येईल. वधा कहून.” असा मोठा विक्षिप्त होता हा धनगोपाळ. कांहीं विशिष्ट गोष्टींचें त्याला वेड होतें. परंतु एकंदरींत फार प्रेमळ नि गोड मनुष्य. मला जीं माणसें भेटलीं, त्यांत हा धनगोपाळ म्हणजे फारच आनंददायी, फारच प्रेमार्ह; किती तरी वर्षे पुढें आमचा पत्रव्यवहार सुरू होता. १९३२ मध्ये धनगोपाळ हिंदुस्थानांत धांवती भेट घायला आला होता. त्याच्याजवळ पूर्वींचें तें तारुष्य, तो जगण्यांतील आनंद आतां तितका राहिला नव्हता. जीवन वाटतें तितकें सोपें नाहीं, असा त्याला अरुभव आला होता. पुष्कळसा त्याचा भ्रमनिरास झाला होता. ग्रंथकार म्हणून मिळारें तेवढें यश त्याला मिळालें नाहीं. अपेक्षेप्रमाणें सारें झालें नाहीं. तो थोडा निराश झालेला दिसला. एका अमेरिकन वार्डशीं त्यानें लग्न लावले होतें. त्याला एक लहान मुलगा होता. त्याचे नांव गोपाळ. त्या मुलाचेंहि आज २५ वर्षांचें वय असेल. धनगोपाळची पत्नी त्याच्यापेक्षां वयानें मोठी होती. न्यू-यॉर्कमधील एका मोठ्या मुलीच्या शाळेची ती प्रिन्सिपॅल होती. फारच छान होती ही वार्ड. हुशार नि कार्यक्षम होती. कुटुंबांतील कायमची मिळविणारी अशी तीच. त्यामुळेंच धनगोपाळ जरा दुःखीकर्त्री असावा. पत्नीच्या पैशांवर आपल्याला वरेंचसें जगायला लागवें, हें त्याच्या मनाला बहुधा वोंचत असावें. १९३२ पासून पुढें धनगोपाळचीं जीं पत्रे येत, तीं दिवसेंदिवस अधिकच निराशेनें भरलेलीं अशीं येत. त्या पत्रांतून उत्तरोत्तर वाढती खिन्नताच दिसे. पुढे पत्रे बंदच झालीं. आणि १९३५ मध्ये आम्हीं असें ऐकलें कीं गळफांस लावून घेऊन धनगोपाळने आत्महत्या केली !

धनगोपाळ हा आमचा फार आवडता मित्र होता. त्याच्या मृत्यूची ती कष्टगंभीर वार्ता ऐकून जवाहर, कमला, मी, आम्हां सर्वांनाच मोठा धक्का वसला. आमचा प्रेमळ नि निष्ठावंत मित्र गेला. हिंदुस्थानचा एक अज्ञात परंतु तेजस्वी असा सत्पुत्र गेला.

१९२७ च्या उन्हाळ्यांत वडीलहि युरोपला आले. मला फार आनंद झाला. जवाहरलाहि. वडिलांना केवळ विश्रांतीचीच जरूर होती असें नाही, तर निराळ्याच वातावरणांत जाऊन राहण्याची जरूर होती. जरा संपूर्णपणे निराळे असें जग त्यांना हवे होते. ते येणार म्हणून आम्ही वाट बघत होतो. सारखी भीति वाटत होती की पुन्हां कांहीं तरी काम निघेल आणि मागच्याप्रमाणे पुन्हां वेत रद्द करावा लागेल. परंतु एकदांचे आले. कांहीं भानगडी उत्पन्न झाल्या नाहीत. तिकिटाची वगैरे सारी व्यवस्था झाली. बोटींत वसण्यापूर्वीच्या पत्रांत ते लिहितात:

“तुझा नि भाईचा तिकडून सारखा आग्रह सुरू आहे की मी विश्रान्तीसाठी युरोपला यावे. इकडे स्वरूप नि रणजित यांचेहि सारखे तेंच सांगणें. त्यामुळे मी यायचें ठरवीत आहे. लौकरच मी तिकडे येण्याची शक्यता दिसत आहे. गेली सात वर्षे जें सार्वजनिक कार्य मी करीत आहे, त्यामुळे मी जरा थकून गेलों आहे. आणि इतकी वर्षे काम करून डोळ्यांत भरण्यासारखी देशाची कांहीं प्रगति मी करूं शकलों आहे असेहि दिसत नाही. मनाला या गोष्टीचा त्रासच होतो. जरा दुःखच होतें. म्हणून थोडी विश्रान्ति घ्यावी असें मी ठरविलें आहे. तुमच्यावरोवर राहण्याचा आनंद तरी थोडा कां न लुटावा, असें मनांत येतें. ”

मी पाठवलेल्या एका पत्रांत ब्रूसेल्स येथील साम्राज्यविरोधी संघाची हकीगत कळविली होती. त्यासंबंधी वरील पत्रांतच पुढील मजकूर होता.

“ ब्रूसेल्स येथील परिषदेची तूं हकीगत लिहून पाठविलीस, ती हकीगत मिळाली. वाचून आनंद झाला. तुला त्या परिषदेविषयी काय वाटले ते तूं लिहिलें आहेसच. बेटी, तूं तर लहानशी राजकारणपटु वाईच बनली आहेस जणूं तूं मुलगी आहेस म्हणून घाबहन जाण्याचें कारण नाही. त्यामुळे तुझ्या राजकीय जीवनांत अडथळा येईल असें समजण्याचें कारण नाही. पुरुषांप्रमाणेच किती तरी स्त्रियांनी आपापल्या देशाच्या उद्धारांत महत्त्वाची कामगिरी बजावली आहे कांहींनी तर पुरुषांपेक्षांहि वरचढ नि श्रेष्ठ दर्जाची सेवा केली आहे. पुरुषांपेक्षांहि त्या अधिक प्रसिद्ध झाल्या आहेत आपल्याला आपल्या देशाविषयी काय वाटते, हा मुख्य प्रश्न आहे. तुम्ही स्त्री आहांत की पुरुष हा मुख्य प्रश्न नाही. देशोद्धाराच्या कामाला अंतःकरणपूर्वक कोण वाहून घेतो हा प्रश्न आहे: स्त्रीला येथे मज्जाव नाही. उलट एखाद्या निश्चयी स्त्रीचा जितका प्रभाव पडेल, तितका पुरुषाचाहि पडणार नाही. म्हणून सांगतो की तुलाहि संपूर्ण सवि आहे. खरी देशभक्ति

तुझ्या रक्तांत आहे हें ध्यानांत धर. विसरूं नकोस. तूं आपण होऊन ती देशभक्ति आंतल्या आंत दडपूनच टाकलीस, तर गोष्ट वेगळी. परंतु ती तुझ्या रक्तांत आहे. आज ना उद्यां ती प्रकट झाल्याशिवाय राहणार नाही; प्रभावी ठरल्याशिवाय राहणार नाही. ”

१९२७ च्या सप्टेंबरमध्ये वडील आले. एका वर्षाच्या वियोगानंतर वडील आपल्या मुलाबाळांत पुन्हां आले होते. त्यांना आनंद झाला नि आम्हांलाहि. जवाहर-बरोबर दवडलेला काळ, आणि आतां वडिलांबरोबर जाणारा काळ यांत किती अंतर. जवाहरबरोबर राहणें म्हणजे एक प्रकारचें व्यापक शिक्षण घेणें. त्या वेळीं मी अभ्यास करीत असें. त्याची सेक्रेटरीण बनून काम करीत असें. नाना प्रकारें त्याच्या उपयोगी पडत असें. त्याला साहाय्य करीत असें. परंतु आतां वडिलांबरोबर जरा सुखांत, आरामांत दिवस दवडूं लागलें. या दिवसांचा मीं मनसोक्त आनंदानें उपभोग घेतला. परंतु हें सुखासीन जीवन फार दिवस मीं उपभोगलें नाही. आणि त्याचें वाईट नाही वाटत. उलट तें बरेंच असें वाटतें.

आम्ही लंडनला सारीं बरोबर गेलों. जवाहरला हॅरो येथें ठेवण्यासाठीं किती तरी वर्षापूर्वी जेव्हां वडील आले होते, तेव्हां ज्या हॉटेलांत ते उतरले होते, त्याच हॉटेलांत आम्ही याहि वेळेस राहिलों. तेथें आल्यावर तेथल्या एका नोकराला मीं विचारलें “ आमचीं पत्रें वगैरे आहेत का ? ” “ कृपा करून नांव सांगतां आपलें ? ” “ नेहरू ” मीं म्हटलें. तो पत्रें आहेत का पाहूं लागला. आणि “ नेहरू नेहरू ” असें सारखें पुटपुटत होता. एकदम तो माझ्याकडे वळून म्हणाला, “ किती तरी वर्षापूर्वी नेहरू नांवाचे एक सद्गृहस्थ येथें उतरले होते. मला माहित आहेत ते. ते फार श्रीमंत होते. आणि एकंदरीत फारच चांगले होते ते गृहस्थ. त्यांची पत्नी, तीहि मोठी सुरेख होती. त्यांचा मुलगा हॅरोला जात असे. तुम्ही त्याच नेहरूंच्या का कोणी नातलग ? ” त्याचें तें बोलणें ऐकून मी रोमांचित झालें होतें. माझ्या तोंडावर आनंद फुलला होता. मीं त्या आश्चर्यचकित नोकराला म्हटलें, “ ते जे सभ्य गृहस्थ येथें राहत होते, तेच माझे वडील. तेच आज आले आहेत, आणि आज त्यांच्याबरोबर जरा टक्कल पडलेले असे दुसरे जे सद्गृहस्थ आहेत, तेच ते पूर्वीचे हॅरोला जाणारे त्यांचे चिरंजीव. ” त्या जुन्या नोकराला आनंद झाला. आणि त्यानंतर आमचें काम तो फारच दक्षतेनें करी. इतक्या वर्षानंतरहि आमचें नांव त्याच्या ध्यानांत राहिलें हे आश्चर्यकारक नव्हे का ? त्यानें सांगितलेली ती जुनी हकीगत ऐकत असतां मला केवळ आश्चर्यच नाही वाटलें, तर माझे हृदयहि हेलावले.

वडिलांबरोबर जेथें जेथें आम्ही जात असूं, राहत असूं, तेथें तेथें आमचा राज-शाही सत्कार व्हावयाचा. आम्ही त्या हॉटेलांत उतरलों नाही तोंच मॅनेजरनें फुले पाठ-

विलीं, अभिनंदनपर निरोप पाठविला. थोड्या वेळानें तो स्वतः भेटायला आला. आमची सारी सोय नीट लागली आहे कीं नाहीं तें त्यानें पाहिलें. नेहमीं कोणी ना कोणी आमच्याभोंवतीं धिरट्या घालीत असेच. थोडा वेळ का होईना, हा जो जीवनांत बदल झाला, त्यामुळें मला तरी खूप आनंद होत होता. मी सुखावलें होतें.

आम्ही पॅरिसला होतो, तेव्हां एके दिवशीं वडील एकटेच लंडनला जात होते, “तुला लंडनहून काय आणूं?” त्यांनीं मला विचारलें. मी सांगितलें कीं वरेच दिवसां-पासून एक लहानसा कातड्याचा कोट घेण्याची मला इच्छा आहे. तो घेऊन या मिळाला तर; लांब कोट नव्हे हो; आंखूड. जवाहरनें कांहीं घेऊन दिला नाहीं. कशाला हवा, काय जरूरी, असें तो म्हणें. ” “ वरें, मी आणीन हं वेटी ” ते म्हणाले. ते गेले. परंतु माझें माप घेऊन जायला ते विसरले. लंडनला गेल्यावर “सेल्फ्रीजीस ” या दुकानांत ते गेले. ते म्हणाले “ मॅनेजरला मला भेटायचें आहे. ” मॅनेजर आला. शांतपणें वडील त्याला म्हणाले “ माझ्या मुलीसाठीं एक कातडी कोट मला घ्यायचा आहे. परंतु मी माप तर आणलें नाहीं, तेव्हां तुम्ही असें कराल का कृपा करून ? दुकानांत काम करणाऱ्या ज्या मुली आहेत, साधारण पांच फूट दोन इंच उंचीच्या अशा, त्यांना येथें रांगेंत उभ्या करा. त्या मुली अंगांत कोट घालून बघतील, आणि माझ्या मुलीला साधारणपणें कोणता ठीक होईल तें मी त्यावरून ठरवीन. ” ही विचित्र मागणी ऐकून मॅनेजर चमकला. परंतु वडिलांनीं आग्रहच धरला. त्या विचित्र गिऱ्हाइकाची ती लहर शांत करण्याचें मॅनेजरनें ठरविलें. आणि तो सारा विनोदी प्रकार तेथें झाला. आणि वडील एक छानसा कोट माझ्यासाठीं घेऊन आले. कोट पसंत करण्याच्या त्या विचित्र तऱ्हेचें त्यांना कांहींच वाटलें नाहीं. त्यांत कांहीं चूक झाली, कांहीं अप्रस्तुत, जगाविरहित असें घडलें असें त्यांना वाटलें नाहीं. त्यांनीं तो सर्व प्रकार जेव्हां आम्हांला सांगितला, तेव्हां कमलला, नि मला हंसूं आलें, गंमत वाटली. परंतु जवाहर खवळला. आपला हट्ट पुरविला जाईल. अशी वावांना खात्री होती म्हणून ते असे वागले. परंतु वावांनीं असें करायला नको होतें; ती चूक झाली, असें त्याला वाटलें.

१९२७ मध्ये आम्ही थोडे दिवस बर्लिनला आलों होतो. मास्कोला त्या वेळेस. रशियन क्रान्तीचा दहावा वार्षिकोत्सव होता. वडिलांना नि जवाहरला हजर राहण्या-विषयीं आमंत्रण आलें होतें. जवाहरला जायची इच्छा होती. कमला नि मीहि जायला उत्सुक होतो. वडील प्रथम म्हणाले, “ कशाला जातां ? रशियांत फार तर एक आठवडा आपल्याला राहतां येईल. कारण मार्सेलिसला बोट पकडायची आहे. जास्त दिवस नाहीत. ” जवाहरची फार इच्छा होती. मग वडिलांचें काय चालणार ? आम्ही सारीं मास्कोला गेलों. तो कंट्याळवाणा प्रवास होता. फार दगदग झाली. वडील तर थकून गेले.

मास्को शहर गंभीर परंतु जरा नीरस असें वाटलें. परंतु तेथील स्त्री-पुरुषांना भेटल्यावर कांहीं निराळाच अनुभव येई. साध्या पोषाखांतील त्या स्त्री-पुरुषांच्या अंतरंगांत कांहीं तरी नवीन होतें. हृदयांत कसला तरी नवीन प्रकाश होता. जो त्यांच्या तोंडावरहि थोडा उमटे. आणि त्यामुळें त्यांच्याजवळ बोलण्याचालण्यांत आनंद वाटे. त्यांच्याकडे पाहावें असें वाटे. आपला देश सर्व जगांत महान् करूं, उत्कृष्ट करूं, त्यासाठीं साऱ्या आपत्ति सोसूं, सारे कष्ट करूं, वाटेल तो त्याग करूं, असा एक प्रकारचा कृतसंकल्प, एक प्रकारचा शान्त परंतु निर्धाराचा निश्चय त्यांच्याजवळ होता. तो निश्चय त्यांच्या सर्व जीवनांत भरून राहिला होता.

ग्रँड हॉटेलमध्ये आम्ही उतरलों होतो. ती एक प्रचंड इमारत होती. प्रशस्त खोल्या होत्या. झारशाहींतील सामानावर जाडेंभरडें कापड घालून सारा नवाबी रुवाव झांकून टाकण्यांत आला होता. भांडवलशाही वातावरण तेथें नव्हतें. थंडी तर मी म्हणत होती. सकाळीं घंटा वाजवून मी मोलकरणीला बोलावून म्हटलें, “ स्नान करायला गरम पाणी हवें. ” आश्चर्यानें ती माझ्याकडे पाहत राहिली. तिनं नाना प्रकारच्या खुणांनीं निहावभावांनीं सांगितले कीं “ स्नानाला कढत पाणी मिळणार नाहीं. हें पाणी आहे तेवढ्यांत भागवा. स्नानाला कढत पाणी मागणाऱ्या अशा तुम्ही आहांत तरी कोण ? स्वतःला तुम्ही काय समजतां ? ” तिचा भाव आमच्या ध्यानांत आला. तपेल्या दोन तपेल्या पाणी मिळालें. मी तोंड वगैरे धुतलें. तेवढ्या पाण्यांतच आम्हांला सारें समाधान मानलें पाहिजे होतें. परंतु वडील एकेनात. उन्हाळा असो कीं हिंवाळा असो. दररोजचें स्नान झालेंच पाहिजे. रशिया असो कीं आणखी कोणता देश असो. ते आपली रोजची संवय सोडायला तयार नव्हते. “ मला स्नान करायचें आहे, नि गरम पाणी हवेंच ” असा ते हट्ट धरून वसले. हॉटेलच्या व्यवस्थापक मंडळींना जरा राग आला.

वडिलांच्या अनेकांशीं मुलाखती, भेटीगांठी व्हायच्या होत्या. रशियन परराष्ट्रमंत्री चिचेरिन-यालाहि भेटायला वडील जाणार होते. चिचेरिन अति हुशार, मोठा कारस्थान-पटु नि धूर्त. त्याला अनेक भाषा येत होत्या. वडिलांची नि त्याची जी मुलाखत व्हायची होती, तिची वेळ ठरली. एक तरुण रशियन भेटीची वेळ सांगायला आला. तो म्हणाला, “ चिचेरिनसाहेबांना रात्रभर काम आहे. तुम्हीं पहांटे चार वाजतां या. ” वडिलांचा त्या सांगण्यावर विश्वासच वसेना. हा तरुण मनुष्य शुद्धीवर तरी आहे कीं नाहीं, अशी त्यांना क्षणभर शका आली. “ काय, ४ वाजतां ? पहांटे ? आणि मी का रात्रभर जागत वसूं ? ” वडिलांनीं विचारलें. शेवटीं त्यावेळेस यायला वडील फार नाराज आहेत असें जेव्हां चिचेरिननें पाहिलें, तेव्हां १ च्या सुमारास मुलाखत व्हायचें ठरलें.

क्रान्तिदिनाचा वार्षिकोत्सव मोठ्या प्रमाणावर होता. आम्ही एक दिवस उशीरां आलों. त्यामुळे लाल सेनेची परेड आम्हांस पाहायला मिळाली नाहीं. तें दृश्य मोठें

भव्य होतें असें आम्हांला सांगण्यांत आलें. लाल चौकांत लेनिनची समाधि आहे. एका कांचेच्या घरांत लेनिनचा देह ठेवलेला आहे. मसाले भरून तो नीट राहिल असें केलें आहे. ठरलेल्या वेळेला लेनिनचें दर्शन घेण्यासाठीं लोकांना सोडण्यांत येई. त्या महापुरुषाच्या स्मृतीला प्रणाम करण्यासाठीं लाखों लोक येत होते. शांतपणें डोक्यावर टोपी न घालतां जथे करून रांगेंत ते उभे होते. आपली वेळ केव्हां येते याची वाट पाहत गंभीरपणें उभे होते. त्या समाधीच्या वाहेरच्या द्वाराशीं दोन सशस्त्र सैनिक पहारा करीत असत. आंतहि पहारेकरी होते. आम्हीहि गेलों. ती समाधि पाहिली. लेनिन जणूं जिवंत आहे असें वाटतें. केव्हांहि उठून हा बोलेल असें वाटतें.

सोव्हियट सरकारचे जे पाहुणे होते, त्या सर्व पाहुण्यांच्या सत्कारार्थ एके दिवशीं एक मोठी सरकारी मेजवानी होती. लांब दाढी असलेलें, नि अति हवावदार अशा दोन कॉमिसारांच्या मध्ये मी बसलें होतें. स्वभावानें ते गोड होते. ते अस्खलितपणें इंग्लिश नि फ्रेंच बोलत. किती तरी वेळ जेवण चाललें होतें. कंटाळा आला. मला तर तहान लागली होती. परंतु तेथें पिण्यासारखें कांहीं नव्हतें. मी शांतपणें वसून होतें. कोठें कांहीं पेय दिसतें का तें मी पाहत होतें. प्रत्येक ताटाजवळ ग्लासें होती. आणि मधून मधून मोठाल्या वाटल्या भरून ठेवलेल्या होत्या. त्यांत साधें पाणी असेल असें वाटत होतें. वाटली घेण्यासाठीं मी माझा हात लांबवूं लागलें. परंतु एका कॉमिसारनें मला ती तकलीफ घेऊं दिली नाहीं. मला काय पाहिजे तें त्याच्या लक्षांत आलें. त्यानें माझें तें लहानसे ग्लास भरलें नि स्वतःचेंहि भरलें. त्यानें पटकन् ग्लास रिकामेंहि केलें. मीहि ग्लास तोंडाला लावलें. एक दोन घोट घेतले नि मला गुदमरल्यासारखें वाटूं लागलें ! माझा घसा भाजून निघाला. डोळ्यांतून पाणी येऊं लागलें. ते चुरचुरूं लागले. मी शांतपणें निमूटपणें तें ग्लास खालीं ठेवलें. आणि समोर जे खाद्यपदार्थ होते, त्यांतील भराभरा खाऊं लागलें. एकेक क्षण जणूं युगासारखा वाटत होता. थोड्या वेळानें मला जरा बरें वाटलें. नंतर मला कळलें कीं मी जें प्यालें तें पाणी नव्हतें. रशियांतील सुप्रसिद्ध असें तें व्होड्का पेय होतें. एक प्रकारची दारूच ती, मद्यच तें.

मास्को हें रशियांतील एकच शहर आम्हीं पाहिले. तेथें पुष्कळ गोष्टी पाहिल्या. बहुतेक चर्चचे आतां म्युझियम बनवण्यांत आले आहेत. परंतु अधूनमधून एखादा वृद्ध पुरुष, एखादी वृद्ध स्त्री त्या चर्चवरून जातांना कांससारखी हाताची खूण करून मग पुढें जातात. जिकडे तिकडे “ धर्म म्हणजे लोकांना गुंगी आणणारी अफू आहे ” अशीं वाक्यें लिहिलेले पोस्टर्स आहेत. तरीही ईश्वराविषयींची कल्पना लोकांच्या हृदयांतून सपूर्णपणें नष्ट झाली आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं.

आम्हीं तेथला एक तुरुंग पाहिला. माझ्या मनावर त्याचा खूप परिणाम झाला. १९२० पासून पुढे मी अनेक तुरुंग पाहिले. सोव्हियट सरकार आपल्या कैद्यांना कसे वागवते हे जाणण्याची मला जिज्ञासा होती. राजकीय कैद्यांना कसे वागवण्यांत येते, इतर गुन्हेगारांना कशा रीतीने वागवतात हे मला पाहायचे होते. हिंदुस्थानांतील तुरुंगांच्या मुख्य दरवाजापाशी सशस्त्र पहारेकरी असतात. आणि तुरुंगांत वॉर्डर असतात. त्यांच्याजवळ दंडुके असतात. कधी कधी इतरहि शस्त्रे असतात. आम्ही सोव्हियट तुरुंगाच्या जवळ जेव्हां गेलो, तेव्हां मुख्य दरवाजाजवळ एक बंदुकवाला होता. तो पुढेमागे करीत पहारा करीत होता. परंतु तुरुंगाच्या आंत जे रखवालदार होते, त्यांच्याजवळ ना दंडुका, ना कांहीं. आम्ही सरळ आंत शिरलो. तुरुंगाचा गव्हर्नर म्हणाला, “कोणत्या कोठ्यांना भेटायची इच्छा आहे? पसंत करा. जेथे जायची इच्छा असेल तेथे जाऊं.” नेहमीची हीच पद्धत असते की आजच्या खास पाहुण्यांसाठी म्हणून अपवादात्मक ही पद्धत होती ते मला माहित नाही. कांहीं भाग आम्हीं निवडले. ते आम्हांला दाखविण्यांत आले. बहुतेक कैद्यांना स्वतंत्र खोली होती. प्रत्येकाच्या खोलीची दारे उघडी होती. कैदी इच्छेप्रमाणे ये जा करीत, होते. पहारेकरी दूर भिंतीजवळ उभे होते. ते एरवी अडथळा करीत नव्हते. कांहीं कैदी रेडिओवर ऐकत होते. तीं यंत्रे त्यांनीच बसविली होती. कोणी संगीत शिकत होते. आपापलीं वाद्ये वाजवायला शिकत होते. कैदी आठवड्यांतून एकदां जलसा करीत. सामुदायिक गायन-वादन असे. कांहीं कैदी आपल्या खोल्यांत बसून गाणी, चिजा रचित होते. दुसरे कांहीं कारखान्यांत गेले होते. कोणी बाहेर अंगणांत होते. सोव्हियट तुरुंगांतील कैदी माणसे आहेत असे वाटे. याच्या उलट हिंदुस्थानांतील कैद्यांची स्थिति असते. हिंदी तुरुंगांतील कैद्यांच्या तोंडावर सदैव भीति. डोळे कसे कावरेबावर असतात. आनंद नाही, मोकळेपणा नाही. पशुप्रमाणे, रानटी माणसांप्रमाणे त्यांना वागवण्यांत येते. आम्हीं जो सोव्हियट तुरुंग पाहिला, तो आदर्श वाटला, निदोष वाटला. रशियांतील सारेच तुरुंग असे असतील असे नाही मी म्हणत. तेथल्या तुरुंगांविषयीहि पुष्कळ वाचले आहे, ऐकले आहे. तेव्हां सारेच तुरुंग असे असतील, असा निर्णय कसा देऊं ?

मास्कोंत असतांना दुसरी एक गंमतीची गोष्ट घडली. एकदां एका सभेला मी गेलो होतो. साधी डाक्याची साडी नेसून मी गेले होतो. कोणत्याही प्रकारचा दुसरा शंगारसाज नव्हता. त्या काळांत छानछोकीकडे तिरस्काराने पाहण्यांत येत असे. एक तरुण कम्युनिस्ट मुलगी थोडा वेळ माझ्या शेजारी बसली होती. ती माझ्याकडे वांकून व माझ्या कपाळावरील कुंकुमतिलकाला स्पर्श करून म्हणाली “कशाला हे कुंकू ? हे का धार्मिक चिन्ह आहे ? रशियांतील आम्हां लोकांना धर्म नाही आवडत.” आपण कुंकू का लावतो याचा विचार क्वचितच कधी मी केला असेल. तो प्रश्न ऐकून मी जरा चपावले,

गोंधळलें. रोजची वेणीफणी कपडे करतांना कुंकूहि लावायचें, एवढेंच मला माहित. रोजच्या साध्या वेषभूषेतीलच ती एक गोष्ट. जेव्हां तो प्रश्न विचारण्यांत आला, तेव्हां मी खरें तें तिला प्रामाणिकपणें सांगितलें; परंतु तिचा माझ्यावर विश्वास बसेना. ती म्हणाली, “जर धर्माची ही खूण नसेल, तर सौंदर्यवर्धनाची असेल. आपण अधिक सुंदर दिसावें म्हणून लावतां ना हें कुंकू ? सांगा. स्वतःचें सौंदर्य कृत्रिम साधनांनीं वाढविणे ही भांडवलशाही संस्कृति आहे. असल्या गोष्टींवर आम्हीं कम्युनिस्ट विश्वास ठेवित नाहीं,” मीं तिला म्हटलें, “अद्याप मी कांहीं कम्युनिस्ट नाहीं. पुढेमागें पटल्यावर होईनहि कदाचित्, कोणी सांगावें ?” तें कांहीं असो. रशियन लोक मला फार आवडले ही गोष्ट खरी. माझ्या उत्तरानें त्या कम्युनिस्ट मुलीचें थोडें समाधान झालें. परंतु तरीहि असंतोषानेंच, नापसंतीच्या दृष्टीनेंच ती माझ्याकडे पाहत होती. कसा हिचा उद्धार होणार, कांहीं आशा नाहीं, अशा दृष्टीनें जणूं ती पाहत होती. त्या काळांत रशियांत कडक कपडे वापरणें म्हणजे मनाला थोडा संकोचच वाटत असे. आमच्या अत्यंत साध्या साड्याहि तेथील वातावरणाला शोभत नसत. त्याहि जरा भांडवलशाही-छाप वाटत. परंतु एक विचार माझ्या मनांत येई. सामान्य जनतेचें जीवन सुखमय करणें, त्यांचा संसार सुखाचा करणें असें निश्चित ध्येय ठरवून तदनुसार उद्योग करणें म्हणजे का सर्व कलात्मक दृष्टीचा त्याग करणें ? अशा कांतीचा सुंदरतेशीं कांहीं का संबंधच नाहीं ? परंतु असेंहि असण्याचा संभव आहे कीं मला जी स्त्री भेटली, ती जरा अधिक कडवी असेल, जरा आत्यंतिक टोंकाला गेलेली असेल.

एका आठवड्यानें आम्हीं बर्लिनला परतलों. रशियाला आम्हीं दिलेली ही भेट फार धांवती होती. परंतु तेवढ्या थोड्याशा अवधींत जो अनुभव आला तो किती प्राणमय, किती मोलाचा, महत्त्वाचा ! त्यांच्या पुष्कळ योजना अद्याप बाल्यावस्थेंत होत्या. परंतु एक गोष्ट डोळ्यांत भरल्याशिवाय राहत नसे. जो जो कोणीं तेथें आम्हांला भेटे, त्याच्या त्याच्याजवळ आशेचा एक नवीन संदेश होता. आम्हीं, कांहीं तरी कांतिकारक करून दाखविणार असा निर्धार सर्वाजवळ होता. अशी श्रद्धा अडचणींचे पर्वत कां वरें ओलांडून जाणार नाहीं ? हे, रशियन लोक अधिक सुखी असा नवा समाज निर्माण करण्यांत यशस्वी होवोत अशी मनापासून मीं प्रार्थना केली; अशी सदिच्छा, आशा मनांत राखली. आणि रशियांत जर असा एक सुखी समाज निर्माण झाला, तर जगांतील साऱ्या मानवजातीची स्थितिहि तो सुधारील असेंहि वाटलें.

नवीन रशियाचें स्वरूप समजून घेणें वडिलांना जरा कठिण गेलें. विशेषतः तेथील सामुदायिक प्रयोगाचे विचार त्यांच्या नीट ध्यानांत येत ना. ते निराळ्या वातावरणांत वाढलेले. त्यांना मिळालेलें शिक्षण निराळें, मनोबुद्धीवर झालेले सस्कार निराळे. नवीन विचार, विशेषतः कांतिकारक असे नवे विचार, त्यांच्याशीं स्वतःच्या

मनोबुद्धीला जुळवून घेणे त्यांना कठिण वाटले. परंतु रशिया आपण पाहिला याचा त्यांनाहि आनंद झाला. जे कांहीं त्यांनी थोडेंसे पाहिले, ते अवश्य पाहण्यासारखे होते. एक नवीनच देश तेथे निर्माण होत होता. आणि आम्हां सर्वांवर तेथील प्रयोगांचा विलक्षण परिणाम झाला. ती धांवती, ओझरती भेट, परंतु ती अविस्मरणीय अशी झाली !

पितापुत्र, इंग्लंडमध्ये असतांना

“ ते धन्यतम दिवस आठवून आज का रडतच बसलें पाहिजे ? ते दिवस आठवून लाजेनें का खालीं मानच घालून राहिलें पाहिजे ? आपल्या पूर्वजांनीं आपलें रक्त सांडलें. ते धारातीर्थीं पडले. हे भूमाते, त्या मृत स्पार्टन वीरांपैकीं मूठभर आम्हांला परत दे. त्या तीनशांपैकीं फक्त तीन दे. पुन्हां नवीन धर्मापिली करायला तीन पुरेत. ”

— बायरन

मास्कोहून आम्ही बर्लिनला आलों. तेथून पॅरिसला. आणि थोड्या आठवड्यां-नीच आम्हीं मासेलिसला जाऊन तेथें बोट घेतली. हिंदुस्थानांत परत यायला निघालों.

आईला भेटायला मी उतावीळ झालें होतें. आईपासून इतके दिवस दूर मी कधींच राहिलें नव्हतें. तरीहि पॅरिस सोडतांना जरा कसेसेंच वाटलें. मनाला वाईट वाटल्यावांचून राहिलें नाहीं. पॅरिसमध्ये मी पुष्कळ सुखाचे दिवस दवडले होते. तें प्रसन्न, सुंदर शहर, ती आनंदी, रमणीय नगरी, तिच्यावर माझे प्रेम जडलें होतें. अगदीं निघायची वेळ येईपर्यंत पॅरिस नगराची प्रभावी मोहिनी माझ्या ध्यानांत आली नव्हती. पॅरिसचें आकर्षण कांहीं विलक्षण आहे. आम्हीं पॅरिस सोडलें. आणि तें मनाला ओढूं लागलें. आमची गाडी स्टेशनांतून हळूहळू बाहेर पडली. फ्रान्सच्या या

“ ते धन्यतम दिवस आठवून आज का रडतच बसलें पाहिजे ? ते दिवस आठवून लाजेनें का खालीं मानच घालून राहिलें पाहिजे ? आपल्या पूर्वजांनीं आपलें रक्त सांडलें. ते धारातीर्थीं पडले. हे भूमाते, त्या मृत स्पार्टन वीरांपैकीं मूठभर आम्हांला परत दे. त्या तीनशांपैकीं फक्त तीन दे. पुन्हां नवीन धर्मापिली करायला तीन पुरेत. ”

— बायरन

मास्कोहून आम्ही बर्लिनला आलों. तेथून पॅरिसला. आणि थोड्या आठवड्यां-नीच आम्हीं मासेलिसला जाऊन तेथें बोट घेतली. हिंदुस्थानांत परत यायला निघालों.

आईला भेटायला मी उतावीळ झालें होतें. आईपासून इतके दिवस दूर मी कधींच राहिलें नव्हतें. तरीहि पॅरिस सोडतांना जरा कसेसेंच वाटलें. मनाला वाईट वाटल्यावांचून राहिलें नाही. पॅरिसमध्ये मी पुष्कळ सुखाचे दिवस दवडले होते. तें प्रसन्न, सुंदर शहर, ती आनंदी, रमणीय नगरी, तिच्यावर माझे प्रेम जडलें होतें. अगदीं निघायची वेळ येईपर्यंत पॅरिस नगराची प्रभावी मोहिनी माझ्या ध्यानांत आली नव्हती. पॅरिसचें आकर्षण कांहीं विलक्षण आहे. आम्हीं पॅरिस सोडलें. आणि तें मनाला ओढूं लागलें. आमची गाडी स्टेशनांतून हळूहळू बाहेर पडली. फ्रान्सच्या या

नयनमनोहर राजधानीला मी पुन्हां केव्हां वरें येईन, असें सारखें मनांत येत होतें. मी ही नगरी पुन्हां पाहणार नाहीं, अशी एक चमत्कारिक भावना हृदयांत डोकावे. हें शेवटचेंच दर्शन. पहिलें नि शेवटचें असें मनांत कोणी तरी म्हणें. आणि समजा, पॅरिस पुन्हां पाहिलें, तरी तें का असेंच असेल ? किती तरी बदल त्याच्यांत झालेला असेल. असे विचार मनांत येत होते. परंतु ही सुंदर नगरी नाझींच्या हातांत पडेल, तिच्यांतील आनंद, हास्य, संगीत, कला सारें नष्ट झालें असेल, ज्यासाठीं ती जगद्विख्यात आहे तें कांहीं उरणार नाहीं, असें त्यावेळेस चुकूनहि मनांत आलें नाहीं.

वडिलांनीं आणखी कांहीं महिने युरोपांत राहायचें निश्चित केलें होतें. जवाहर, कमला, त्यांची मुलगी इंदिरा नि मी, आम्ही चौघे १९२७ च्या डिसेंबर महिन्यांत कोलंबो मार्गानें हिंदुस्थानांत परत यायला निघालों. त्यावर्षीं हिंवाळ्यांत राष्ट्रीय सभेचें अधिवेशन मद्रासला भरणार होते. अधिवेशनाला हजर राहण्यासाठीं आम्ही मद्रासला थांबलों. दहा दिवस तेथें मुक्काम करून अलाहाबादला आम्ही घरीं आलों.

परिचित नि प्रिय अशा वातावरणांत मी परत आलें खरी; परंतु एक प्रकारची मनाला रुखरुख वाटे, हुरहुर वाटे, मन अशान्त नि अस्वस्थ झालें. घरीं आल्यावर कांहीं महिने तरी मी सुखी नव्हतें. समाधान दूरावलें. युरोपांतील जीवन कर्ममय होतें. तेथें किती उद्योग, किती कामें; परंतु येथें घरीं काय करायचें ? पुष्कळसें वाचण्यापलीकडे येथें दुसरा कोणता उद्योग ? वेळ दवडायचा तरी कसा ? युरोपांत रिकामें वसायला सवड नव्हती, तर येथें त्याच्या उलट, करायला कांहीं नव्हतें. मी अगदीं कंटाळलें. सारा उत्साह नष्ट झाला. काय करावें कांहीं सुचेना. त्या जुन्या सुखासीन जीवनाशीं मला जुळवून घेतां येईना. इतक्यांत असें ऐकलें, कीं आमच्या अलाहाबाद शहरांतच एक मॉन्टेसरी पद्धतीची शळा निघायची आहे. लहान मुलांचा मला विलक्षण लळा होता. मॉन्टेसरी पद्धतीचा मी अभ्यास केला होता. ही पद्धति मला आवडे. या शाळेंत काम मिळालें तर वघावें असें मी ठरविलें. तेथें नोकरी मिळणें कठिण नव्हतें. ती सोपी गोष्ट होती. परंतु वडील काय म्हणतील तें मी आतांपर्यंत विसरूनच गेलें होतें. एवढ्यांत माझी वहीण स्वरूप नि तिचे यजमान पुन्हां युरोपमध्ये गेलीं. त्यांनीं आपल्या दोन मुली आईजवळ ठेवल्या होत्या. चंद्रलेखा नि नयनतारा अशीं त्यांचीं नांवां. आईची प्रकृति त्यावेळेस बरी नव्हती. तेव्हां या मुलींची काळजी घेण्याचें काम माझ्याकडेच आलें. या भाच्यांवर माझे प्रेम होतें. परंतु त्यांची जबाबदारी घेणें सोपें काम नव्हतें.

वडील नुकतेच युरोपांतून घरीं आले होते. एके दिवशीं ते जरा आनंदी वृत्ति आहेत असें पाहून त्या शाळेंत काम करायला जायची गोष्ट मी मोठ्या युक्तीनें हळूच काढली. मी म्हटलें, “ मला रिकामें वसून करमत नाहीं. कांहीं उद्योग नको का ?

माझ्यासमोर निश्चित असें कांहींच नाहीं. रोज पांच सहा तास तरी मला काम हवें, कुठें मिळालें तर. आणि काम पुन्हां असें हवें आहे, जें माझ्या स्वभावाला, मनोबुद्धीला मान-वेळ.” वडील म्हणा ले, “ ठीक, तूं जवाहरची सेक्रेटरीण कां नाहीं होत ? किंवा माझी हो. ” तें काम चांगलें झालें असतें; परंतु वाटलें कीं तें नको. कारण निश्चित अमुक तास काम असें येथें कांहीं नाहीं. आणि तें कामहि पद्धतशीर थोडेंच असायचें ? मीं वडिलांना म्हटलें, “ माझ्या मनांत होतें तें हें काम नव्हे. ” “ तर मग तुझ्या मनांत काय आहे ? ” मीं सांगितलें, “ त्या माँटेसरी शाळेंत जाऊन शिकवण्यांत मला आनंद वाटेल. ” माझ्या शब्दांवर वडिलांचा प्रथम विश्वासच वसेना. परंतु मी खरोखरच सत्यार्थीनें, गंभीरपणें बोलत आहे असें जेव्हां त्यांनीं पाहिलें, तेव्हां ते म्हणाले, “ मला पसंत नाहीं. तुझ्या म्हणण्याचा मी विचारहि करणार नाहीं. त्या लहान मुलांत पांच सहा तास तूं घालवणार ? असें करून आपण सुखी होऊं असें तुला वाटतें; परंतु तो भ्रम आहे. दोन दिवसांत तूं कंटाळशील. तुला प्रयोगच करून पहायचा असेल, तर रोज तास दोन तास जात जा. वेळच ना घालवायचा आहे ? जा थोडा वेळ तेथे. ” माझ्या मनाची तीव्रता त्यांना समजली नाहीं असें मला वाटलें. परंतु पुन्हां एकदां धैर्य करून (कारण मला जे करायला हवें होतें तें त्यांना सांगण्यासाठीं खरोखरच धैर्याची जरूर होती.) मीं सौम्यपणें त्यांना सांगितलें, “ मीं अर्ज तर केला होता. आणि त्याचें होकारार्थीं उत्तरहि आले आहे. आतां फक्त तुमची अनुमति द्या आणि मी जें काम तेथें करणार आहे तें अवैतनिक केवळ सन्मान्य काम म्हणून करणार नसून सवेतन काम करणार आहे. ” माझे बोलणें संपण्याचाच अवकाश आणि वडील वादळाप्रमाणें खवळले. मला त्याची कल्पना होतीच. शेवटीं ते म्हणाले, “ तेथे करायचेच असेल काम तर कर. परंतु सन्मान्य म्हणून कर. वेतन नको घेऊं. ” त्या सुद्ध्यावर आमची दोघांची पुष्कळच चर्चा झाली. मी माझे म्हणणें सोडायला तयार नव्हते. वडीलहि आपलाच हेका धरून होते. काम करणारी एक मुलगी होण्याचीं माझीं तीं स्वप्नें, त्या माझ्या आशा. सारें लयाला गेलें. स्वप्नें विरून गेलीं. आशा अस्तास गेल्या. वडिलांवर माझे फार प्रेम होतें. त्यांच्या इच्छेविरुद्ध कशी वागूं, बंड कसे करूं ! आयुष्यांत प्रथमच आज मला माझ्या वडिलांच्या या सत्ताप्रिय वर्तनाचा राग आला; खूप राग आला. परंतु मीं माझी शांति सोडली नाहीं. वडिलांचें मन वळवणें, त्यांना स्वतःचा विचार बदलायला लावणें सोपें काम नव्हतें. तरीहि त्यांचें मन कस वळवतां येईल याच्या विचारांत मी होते. नाना उपाय, युक्त्या मनासमोर आणीत होते. मीं आईची मदत मिळविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तिनें हे नकार दिला. अर्थात् तिचीं कारणें मात्र निराळीं होती. मीं आतां लग्न करावें; कोठें तरी संसारांत स्थिर व्हावें, ही तिची इच्छा. आणि मी नोकरी करायला लागत्यावर लग्नाचें लांबणीवरच पडत जाणार, असे

तिला वाटलें. शेवटीं मी जवाहरकडे गेलें. आणि आनंदाची गोष्ट ही, कीं त्यानें माझ्या म्हणण्याला मान्यता दिली. नुसतें काम करायलाच नव्हे, तर पगारी शिक्षक म्हणूनहि काम करायला त्याची संमति मिळाली. मीं घेतलेल्या निर्णयानें तो खूष झाला आणि वडिलांचेंहि मन वळवून त्यांची अनुमति मिळवून देण्याचें त्यानें वचन दिलें. जवाहरच्या हातांत पुढचें सारें सोंपवून मीं एक सुस्कारा सोडला. ओझे कमी झाल्यासारखें वाटलें. कांहीं तरी चांगला निकाल लागेल अशी आशा मीं करीत होतें. किती तरी वादविवाद झाले. चर्चा झाल्या. शेवटीं एकदांचा वडिलांचा स्कार मिळाला. माझे घोडे गंगेत न्हाले. मी शाळेंत शिक्षकीण झालें. जवळ जवळ दीड वर्ष त्या शाळेंत शिकवण्याचें काम मीं केलें. मला पूर्ण समाधान होतें. पुढें मीं राजिनामा दिला. कारण मला राजकीय चळवळींत भाग घ्यायचा होता. आणि दोन्ही गोष्टी जमणें शक्य नव्हतें. कायदेभंगाची-सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू झाली होती. आणि मी माझा सारा वेळ त्या चळवळींसाठीं घायला अधीर झालें होतें.

१९२८ मध्ये कलकत्यास राष्ट्रीय सभेचें अधिवेशन भरलें. माझे वडील अध्यक्ष होते. आगगाडीला जोडलेल्या खास डब्यांतून आम्हीं सारी मंडळी अलाहाबादहून गेलों. आम्ही राष्ट्रीय सभेचे पाहुणे होतो. एका भव्य वाड्यांत आमची व्यवस्था होती. तें घर लतापल्लवांनीं, पुष्पमालांनीं, तोरणांनीं, पताकांनीं, राष्ट्रीय झेंड्यांनीं सजवण्यांत आले होतें. राष्ट्राध्यक्षांचें तें निवासस्थान होतें. म्हणून ही शोभा. दरवाजाबाहेर गणवेश घालून घोड्यावर स्वार झालेले तरुण स्वयंसेवक पहारा करीत होते. ते स्वयंसेवक चपल नि उत्साही होते. सेवापरायण होते. जेव्हां जेव्हां वडिलांना निवासस्थानांतून बाहेर जावें लागे, तेव्हां तेव्हां एखाद्या राजाप्रमाणें त्यांना नेण्यांत येत असे. सर्वांच्या पुढें नीट ताठपणें घोड्यावर बसलेले ते घोडेस्वार असत. त्यांचें घोड्यावर बसणें सहजसुंदर नव्हतें. आपण घोड्यावर बसलों आहोंत, नीट ताठ बसलों आहोंत, कांहीं चूक नाही याची जणूं त्यांना सारखी जाणीव होती. घोडेस्वारांच्या मागून मार्गदर्शक मोटरगाडी निघे. तिच्यांत स्वयंसेवकांचा सेनापति असे. त्यावेळेस श्री. सुभाषचंद्र बोस हे स्वयंसेवकांचे मुख्य होते. त्या मोटरींत ते उभे असत. गणवेशांत ते चमकत असत. त्या मोटरीमागून वडिलांची मोटर जाई. तें सारें दृश्य पाहण्यासारखें होतें. परंतु प्रत्येक वेळेस बाहेर पडतांना नि परत येतांना या अशा धाटांत येणें मोठें जिकीरीचें असे. वडील थकले. ही सारी व्यवस्था ज्यांच्याकडे होती, त्यांना वडील म्हणाले, “ दर वेळेला कशाला ही मिरवणूक ? मला कितीदां तरी जावें-यावें लागणार. माझ्या जीविताला कांहीं येथें धोका नाही. मला मुकाट्यानें जाऊं-येऊं दे.”

याच अधिवेशनांत वडील नि जवाहर यांचे मतभेद पराकोटीला गेले. त्यांच्या विचारांतील फरक स्पष्टपणें पुढें आला. ते पूर्वी पुष्कळदा चर्चा करीत, मतभेद होत.

परंतु इतक्या थराला गोष्टी कधीं गेल्या नव्हत्या. सर्वपक्ष-परिषदेचा संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या ठरावाला पाठिंबा मिळणे शक्य नव्हते. तेव्हां वसाहतीच्या स्वराज्याच्या मागणीला तरी त्यांचा पाठिंबा मिळवा म्हणून वडील खटपट करीत होते. सर्वपक्ष-परिषदेची संमति मिळवायला वडील उत्सुक असले, तरी जवाहरला ही तडजोड मान्य नव्हती. पिता-पुत्रांचा हा मानसिक झगडा चालू होता. घरचें नि बाहेरचें वातावरण गरम झाले होते. गोष्टी निकरावर आल्या होत्या. खुल्या अधिवेशनांत वसाहतीच्या स्वराज्याचा ठराव मंजूर झाला. परंतु जवाहरनें विरोध केला होता.

पुढील वर्षभर देशाच्या सर्वच भागांत कार्याला बरीच चालना मिळाली होती. सर्वत्र नवे वातावरण येत होतें. लोक राजकीय दृष्ट्या अधिकाधिक जागृत होत चालले होते. एका नव्या धैर्यानें, नव्या निश्चयानें जनता पुढें जात आहे, असें वाटत होतें. कोठेहि बघा, कांहीं तरी चळवळ दिसे. आणि ही चळवळ हळूहळू प्राणमय, चैतन्यमय होत चालली होती. तिच्यांत जीव येत होता. जोम येत होता. कांहीं तरी महान् लौकरच होणार, असें वाटत होतें. नवयुगाचीं पावलें कानांवर येत होतीं. पृथ्वीवरील कोणत्याहि शक्तीला जिचीं पावलें रोखतां येणार नाहींत, अशी एक नवीन शक्ति जन्म घेत होती. संयुक्त प्रांतांतील शेतकऱ्यांना ही गोष्ट विशेषें करून दिसत होती. बऱ्याच दिवसांपासून तेथें अशान्ति होती, प्रक्षोभ होता. देशांतील युवकशक्तिहि संघटित होत होती. ठायीं ठायीं युवकसंघ स्थापन झाले. ही युवक चळवळ झपाट्यानें पसरली. त्यांच्या सभा-परिषदा होऊं लागल्या. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं कार्य करण्याच्या शपथा ते घेऊं लागले. युवकपरिषदांच्या वतीनें तरुणतरुणी खेड्यापाड्यांत जाऊन प्रचार करूं लागल्या. ठराविक काळांत ही स्वयंसेवक मंडळी खेड्यांत प्रत्यक्ष राहत, काम करीत. अलाहाबादच्या युवक समितीची मी चिटणीस होतें. एक तरुण बंगाली विद्यार्थीहि सहचिटणीस होता. जवाहर आमचा अध्यक्ष होता. तो बंगाली विद्यार्थी निर्भय होता. त्याच्यांत तेज होते, स्फूर्ति होती. हृदयांत देशभक्तीची ज्वाला होती. परंतु दोन वर्षांनंतर त्यानें काँग्रेसनिष्ठेचा त्याग केला. त्याचीं मते बदललीं. त्यानें आपलें कार्यक्षेत्रहि बदललें. पुढें तो गेला कोठें, त्याचा पत्ताहि लागला नाहीं. माझ्याबरोबर त्यावेळेस जे तरुण काम करीत होते, ते आज निरनिराळ्या पक्षांत गेले आहेत. कांहीं कम्युनिस्ट झाले आहेत. त्यांची कधीं भेट झालीच, तर आपण अपरिचितांना भेटत आहों असें वाटतें. पुष्कळ दिवस ज्यांच्याबरोबर एकत्र काम केले, ज्यांच्याबरोबर आपण लाठ्या खाल्ल्या, इतर अनेक आपत्ति भोगल्या तेच हे, असें नाहीं वाटत.

आणि १९२९ मधील ती लाहोरची राष्ट्रीय सभा ! जवाहर अध्यक्ष होता. राष्ट्रीय सभेच्या इतिहासांत ती अपूर्व गोष्ट होती. पिता अध्यक्षपद सोडून तें पुत्राच्या स्वाधीन करीत आहे असें दृश्य हिंदी राष्ट्रीय सभेच्या इतिहासांतच अपूर्व होतें असें नाहीं, तर

जगांतील इतर देशांतील राष्ट्रीय सभेसारख्या संस्थांच्या इतिहासांतहि अशी गोष्ट कधी घडली नसेल. वडिलांना तर त्यावेळेस कृतार्थ वाटलें असेल ! केवढा धन्यतेचा क्षण ! वडिलांनीं मोठ्या अभिमानानें नि आनंदानें जवाहरच्या हातीं सूत्रें दिलीं. जवाहर त्यांच्या घरच्या इस्टेटीचाच वारसदार होता असें नव्हे, तर त्यांच्या राजकीय गादीचाहि वारसदार होता. राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षपद मिळणें याहून परमोच्च मान या देशांत दुसरा कोणता आहे ? तें पद वडिलांना मिळलें होतें. त्यांनीं तें पुत्राच्या स्वाधीन केलें.

लाहोरची राष्ट्रीय सभा अनेक दृष्टींनीं अपूर्व झाली. तें ऐतिहासिक अधिवेशन होतें. डिसेंबर महिन्यांतील तो प्रातःकाल होता. कडाक्याची थंडी पडली होती. परंतु थडीला न जमानतां हजारों लोक रावी नदीच्या तीरावर जमले नि संपूर्ण स्वातंत्र्याची शपथ घेते झाले. त्या ठरावानें आपल्या देशाच्या इतिहासांत नूतन मंगल प्रभात उगवली. स्त्रिया, पुरुष, मुलें थंडी होती तरी हजारोंनीं आलीं. तेथें निर्मळ अशा निळ्या आकाशाच्या खालीं हजारों माणसें उभीं राहिलीं. गंभीरपणें, गंभीर भावनेनें स्वातंत्र्याच्या प्रतिज्ञेचा त्यांनीं उच्चार केला. जवाहर प्रतिज्ञा वाचीत होता, ते हजारों थोटे मागून उच्चार करीत होते.

अशा रीतीनें हिंदुस्थाननें स्वातंत्र्याची घोषणा केली. नवभारतानें स्वातंत्र्याची दीक्षा घेतली. १९२९ च्या त्या हिंवाळ्यानंतर कांहीं थोडे पुत्र जरी सोडून गेले असले, तरी हजारोंनीं, लाखोंनीं आपला शब्द पाळला आहे. आणि ज्या स्वराज्याशिवय हिंदुस्थानला सुख शांति लाभणार नाहीत, त्या स्वराज्यासाठीं ते अविरतपणे झडगत आहेत, अग्निदिव्यांतून जात आहेत.

अधिवेशन संपतांच आम्ही अलाहाबादला आलों. भविष्यांत निराळेंच ताट वाहून ठेवलेलें होतें. पुढें अंधार दिसत होता. झगडा, लढा, कष्ट, हाल, अपेष्टा या गोष्टी समोर दिसत होत्या. परंतु पुढें कठिण दिवस येणार होते, कसोटीचा समय येणार होता; म्हणून कांहीं वाईट नव्हतें वाटत. उलट उत्साहाला भरतें येत होतें. भविष्यकाळाच्या पोटांत कांहींहि असो, त्याला न डगमगतां तोंड देण्याला सारे सिद्ध होते.

लाहोरचें तें अधिवेशन भरण्यापूर्वीच वडिलांनीं आपल्या जुन्या राहत्या घराची राश्ट्राला देणगी दिली होती. किती तरी दिवसांपासून त्यांच्या मनांत तो विचार होता. आणि त्याप्रमाणें एकदां केल्यावर त्यांना किती आनंद वाटला ! जवाहर नि त्याचें कुटुंब यासाठीं म्हणून जें दुसरें नवीन घर वडिलांनीं मुद्दाम वांधलें होतें, त्या घरांत आतां आम्ही सारीं राहायला आलों. हें घरहि सुंदर होतें. वडिलांना या नवीन घराचाहि अभिमान वाटत असे. युरोपांत असतांना वडिलांवरुबर मी अनेक दुकानांत जात असें. या नव्या घरासाठीं नाना प्रकारचीं विद्युत्साधनें आणि इतरहि गोष्टी त्या वेळीं आम्हीं खरेदी केल्या होत्या. बाजारांत जाणें, निरनिराळ्या सुंदर वस्तु, नवीन नवीन प्रकार

विकृत घेणें याचा वडिलांना फार नाद. ते अशा गोष्टींत फार रस घेत, रमून जात. त्यांचा तो आनंद पाहणें म्हणजेसुद्धां एक परम मधुर अनुभव घेण्याप्रमाणें होतें.

या नवीन घरालाहि आनंद-भवन हेंच नांव देण्यांत आलें. आनंद-भवनांतच वडील राहणार. आनंदभवनाशिवाय अन्यत्र राहण्याची कल्पना त्यांना सहनच झाली नसती. आणि जें आनंद-भवन राष्ट्राला देण्यांत आलें होतें, त्याचें नांव स्वराज्यभवन असें ठेवण्यांत आलें. पुष्कळ वेळां स्वराज्यभवनाला सरकारी कुलुपच लागतें. परंतु जेव्हां तें मोकळें असतें, तेव्हां कांहीं भागांत काँग्रेसचें हॉस्पिटल असतें; आणि कांहीं भागांत अखिल भारतीय काँग्रेस समितीच्या कचेऱ्या असतात.

१९३० च्या मार्चची १२ वी तारीख उजाडली. आपल्याबरोबर निवडक सत्याग्रही घेऊन मिठाचा कायदा मोडण्यासाठीं महात्माजी त्या दिवशीं बाहेर पडले. ती जग-विख्यात दांडी यात्रा सुरू झाली. उंचवळणारा मानव सागर महात्माजींच्या पाठोपाठ हेलावत येत होता. साऱ्या भारताचे डोळे त्या लहानशा वामन मूर्तीकडे होते. जो न्याय आजपर्यंत मिळत नव्हता, जें स्वातंत्र्य आमच्यापासून दूर ठेवण्यांत आलें होतें, तो न्याय नि तें स्वातंत्र्य जनतेला मिळवून देण्यासाठीं एक नवीनच अहिंसक असा अभिनव स्वातंत्र्यसंग्राम हा लहान माणूस सुरू करणार होता. मिठाचे कायदे तोडण्यासाठीं शहरें सरसावलीं, खेडीं खडीं झालीं. मिठाचा सारा मक्ता सरकारकडे. तो घोर अन्याय होता. त्याच्याविरुद्ध, तो दुष्ट मिठाचा कायदा मोडण्यासाठीं राष्ट्र उभें राहिलें. अलाहा-वादमध्ये प्रचंड मिरवणूक निघाली. आणि एक विराट सभा भरली. त्या सभेंत प्रथम जवाहरनें बेकायदा मीठ तयार केलें.

वाटत होतें, कीं गांधीजींना दांडीला अटक होईल. परंतु तसें कांहीं एक झालें नाहीं. दुसऱ्या एका गांवीं त्यांना जाऊं दिलें. आणि तेथें मध्यरात्रीं त्यांना कैद करण्यांत आलें. सर्वसत्ताधीश अशा सरकारलाहि रात्रीच्या वेळेस चोर येतो त्याप्रमाणें करायला लागावें हें आश्चर्य नव्हे का ? जनतेच्या सुप्त भावना खवळतील अशी का सरकारला भीति वाटते ? परंतु जनतेला तर सहज चिरडून टाकूं असें सरकार मानीत असतें. मग हे चोरासारखे मार्ग कां ?

लौकरच जवाहर पकडला गेला. आणि सारें रानच उठलें. प्रत्येक शहर पेटलें. प्रत्येक खेडेगांव उठलें. अनत्याचारी परंतु वज्रसमान निश्चयी अशा लोकांवर सरकारनें जुलमाचा हळू फिरविला. सर्वत्र धरपकडीचें सत्र सुरू होतें. लाठीमार होत होते. गोळीबार ऐकूं येत होते. सर्वत्र सोटेशाही अमल सुरू होता. जनतेनें निर्धारानें नि शौर्यानें त्या रानटी हल्ल्यांना तोंड दिलें. स्वतःची प्रतिष्ठा नि स्वाभिमान रक्षण्यासाठीं, आपल्या मूल्यवान नैसर्गिक हक्कांच्या रक्षणासाठीं जनता निकरानें, निर्भयपणें उभी

राहिली. माँटेसरी शाळेंतील जागेचा राजिनामा देऊन मी एक स्वयंसेविका झालें. परकी कापडाच्या दुकानावर मी निरोधन करूं लागलें. मी कवायती घेत असें. मिरवणुका आंखित असें. काँग्रेस अधिकारी जें जें सांगतील तें करीत असें. सारा दिवस या अशा कामांत पटकन निघून जाई. कमला, माझी बहीण, मी दिवसभर भर उन्हांतून जात असूं. परंतु वडिलांना तें पसंत नव्हतें. परंतु त्यांनीं विरोध केला नाही; हातीं घेतलेलें काम आम्हीं सोडावें म्हणून त्यांनीं सक्तीहि केली नाही. त्यांची प्रकृति बरी नव्हती. आपलीं मुलें जवळ असावीं असें त्यांना वाटत होतें. जवाहर तुरुंगांत होता. आम्हीं कोणीं मुद्दाम तुरुंगांत जाऊं नये असें वडिलांना वाटे. ते स्वतः आजारी होते. तरी काम करीतच होते. चळवळीला ते मार्गदर्शन करीत होते. सकाळपासून रात्रीपर्यंत ते सारखें काम करीत. विश्रान्ति म्हणून नसे. कामाचा हा ताण त्यांना सहन होत नव्हता. डॉक्टरांनीं विश्रान्तीचा सल्ला दिला. परंतु डॉक्टर काय सांगणार हें जणूं सरकारनें आधींच ओळखलें. १९३० च्या ३० जूनला सरकारनें वडिलांना अटक केली. अशा रीतीनें एखाद्या थंड हवेच्या ठिकाणीं जायच्या ऐवजीं गंगा ओलांडून पलीकडच्या नैनी तुरुंगांत त्यांनीं प्रवेश केला.

तुरुंगांत वडील दहा आठवडेच होते. तेथें त्यांची प्रकृति हळूहळू अधिकच बिघडली. ते आतां पूर्वीचे राहिले नव्हते. पूर्वीच्या आकृतीची जणूं आतां छाया मात्र उरली. इथवर पाळी आली, तेव्हां सरकारला वाटलें, कीं यांना आतां सोडलें तर तें योग्य होईल. वडील बाहेर येतांच आम्ही सारीं मसुरीला गेलों. पर्वतावरील थंड हवेनें आणि घरांतील सुखोपचारांनीं वडिलांना बरें वाटूं लागलें. त्यांच्या गळून गेलेल्या कृश शरीरांत थोडी शक्ति आली. दरम्यान जवाहरचीहि सुटका झाली होती. तो अलाहाबादलाच राही. मधूनमधून येऊन भेटे. त्यामुळें वडिलांना बरें वाटे. हुशारी वाटे. जवाहरची भेट म्हणजे अमृतरसायन असे.

परंतु जवाहर वरेच दिवस बाहेर राहणें शक्य नव्हतें. लौकरच त्याला पुन्हां पकडणार अशा अफवा उठल्या. यामुळें वडिलांनीं अलाहाबादला जायचें निश्चित केलें. डॉक्टर नको म्हणत होते. ऑक्टोबर १८ ला आम्हीं मसुरी सोडली. अलाहाबादला आलों. स्टेशनवर जवाहर नि कमला आम्हांला घ्यायला आलीं होती. गाडीला उशीर झाला होता. तिकडे जाहीर सभा होती. जवाहरला हजर राहणें प्राप्त. त्याला फार वेळ आमच्याजवळ राहतां आलें नाही. तो गेला. आजूबाजूच्या खेड्यांतून हजारों शेतकरी सभेला आले होते. सभा संपल्यावर मोटारींतून जवाहर नि कमला घरीं परत येत होती. पोलिसांनीं मोटर अडविली. घर जवळच होतें. दिसत होते. परंतु आजारी पित्याचा निरोप घ्यायला परवानगी मिळाली नाही. रस्त्यांत तेथेंच अटक करून जवाहरला नेण्यांत

आलें. पुन्हां नैनी तुरुंगांत त्याची खानगी करण्यांत आली. घरीं पिता पुत्राची वाट पाहत होता, सभा संपून आतां येईल, असें म्हणत होता.

जवाहरला अटक होणार याची कल्पना होतीच, तरीहि वडिलांना त्याचा मोठाच धक्का बसला. कांहीं राजकीय नि कांहीं घरगुती बाबतींत जवाहरजवळ त्यांना बोलायचें होतें. त्यासाठीं थोडा तरी वेळ मिळेल अशी त्यांना आशा वाटत होती. परंतु तें व्हायचें नव्हतें. थोडा वेळ वडील दुःखानें खालीं मान घालून बसले. परंतु दुबळेपणाला अधिक वेळ जागा देणारे ते नव्हते. ते सिंहाच्या छातीचे होते. त्यांनीं आपलें तें वृद्ध मस्तक उंच केलें, नि निश्चित स्वरांत म्हटलें, “मीहि माझें काम सुरू करणार, यापुढें मला आजारी समजून डॉक्टरांनीं उपचार करण्याच्या भानगडींत पडूं नये. मी त्यांना तसें करूं देणार नाहीं.” भयंकर रोगानें त्यांना घेरलें होतें. परंतु केवळ इच्छाशक्तीच्या जोरावर त्या प्रबळ रोगाला ते दडपूं पाहत होते. रोगाशीं चाललेली ती त्यांची झुंज पाहून परम आश्चर्य वाटे. परंतु किती दिवस त्या रोगाशीं ते लढणार? परंतु वडील अडग राहिले. नवीन उत्साहानें ते काम करूं लागले. सविनय कायदेभंगाच्या चळवळींत त्यांनीं पुन्हां प्राण ओतला. अधिकच जोरानें चळवळ पेटली, भडकली. हळूहळू त्यांची प्रकृति अधिकाधिक क्षीण होत चालली; अधिकच बिघडत चालली. त्यांनीं थोडी विश्रांति घ्यावी, समुद्रकांठीं कोठें जाऊन राहावें म्हणून जवाहरनें त्यांचें मन वळवण्याची पराकष्टा केली. वडिलांनीं कबूल केलें. मी त्यांच्याबरोबर जायचें असें ठरलें. आम्हीं कलकत्याला आलों. आणि तेथून लहानशी सागर-सफर आम्ही करणार होतो. परंतु वडिलांना अधिकच अशक्त वाटूं लागलें. सफरीचा बेत रद्द करावा लागला. कलकत्याच्या उपनगरांत कांहीं आठवडे वडिलांबरोबर मी राहिलें. ते आठवडे आणीबाणीचे होते. हृदयाचें पाणी पाणी करणारे होते. आपण बरे होणार नाहीं याची वडिलांना कल्पना आली असावी, असें वाटलें. आणि करायचें तरी काय? उपाय नव्हता. वडील दुःखी, निराश नव्हते. आतां थोड्या दिवसांचेच आपण सोबती आहोंत याची स्पष्ट कल्पना असूनहि ते आपल्या आजाराची टिंगल करीत. त्यांचें धैर्य अनंत होतें, नि अंतकाळपर्यंत ते तसें राहिलें.

एके दिवशीं कमलासहि अटक झाल्याची बातमी आली. कमलाहि बरी नव्हती. तिच्या अटकेची वार्ता ऐकून वडील अधिकच दुःखी झाले. एकदम अलाहाबादला जायचें त्यांच्या मनांत आलें. परंतु डॉक्टर म्हणाले, “घाई नका करूं. थोडे दिवस येथेंच थांबा.” ते कबूल झाले. परंतु मला त्यांनीं तात्काळ अलाहाबादला पुढें पाठविलें. थोड्या दिवसांनीं तेहि इतर सर्व मंडळींसह आले. कलकत्याहून मी आल्यावर लौकरच एक गंमतीची गोष्ट घडली. बहुतेक दररोज माझ्या मित्रांना, सहकाऱ्यांना अटक होत होती, त्यांचे खटले तुरुंगांतच चालविण्यांत येत. खटल्यांच्या वेळेस ज्यांना हजर राहायचें असे,

त्यांना कलेक्टरची परवानगी घ्यावी लागे. कलेक्टर फार त्रासदायक होता हम करे सो कायदा असे म्हणणारा होता. त्या दिवशी तिसऱ्या प्रहरी युवक संघातील तरुणांच्या एका तुकडीचा खटला चालणार होता. तुकडीतील सर्वांचा एकदम खटला ! त्या खटल्याला मी हजर राहू इच्छित होते. मी कलेक्टरकडे गेलें. मला पाहतांच तो जणू लाल झाला. “ काय, पुन्हां कशाला आलांत ? तुम्ही आपल्या कामाकडेच सारें लक्ष कां देत नाही, आणि मलाहि माझे काम कां करूं देत नाही ? ” मी शांतपणें उत्तर दिलें, “ युवक-संघातील कांहींचा आज खटला चालायचा आहे. युवकसंघाची मी चिटणीस आहे. त्यामुळें खटल्याच्या वेळेस हजर राहणें हें माझे काम आहे. ” प्रथम तो मला परवानगी देईना. “ मी सारा दिवस येथें वसून राहीन. परवानगी घेतल्याशिवाय मी जाणार नाही. ” असे त्याला मी निक्षून सांगितलें. शेवटीं त्रस्त होऊन त्यानें परवानगीचें चिटोरें दिलें. आणि म्हणाला, “ कृपा करून, माझ्या आई, आतां पुन्हां येऊं नका; तुम्ही का मला वेड लावणार ? ”

मी खटल्यासाठीं गेलें. कलेक्टरसाहेब कांहीं चावटपणा करतील अशी मला कल्पनाहि शिवली नव्हती. परंतु अत्यंत क्षुद्र असा खोडसाळपणा त्यानें केला. मी माझ्या भित्रांचा निरोप घेतला. मी वाहेर जाण्याच्या वेतांत होते. वरोवर माझी एक चुलत वहीण होती. इतक्यांत आम्हां दोघींवर पकड वॉरंट वजावण्यांत आलें. एका आठवड्यापूर्वी एका वेकायदा समेत भाग घेतल्याच्या आरोपाखाली ती अटक करण्यांत आली होती. आम्ही चकितच झालों. परंतु करणार काय ? माझी चुलत वहीण श्यामकुमारी राजकारणांत प्रत्यक्ष भागहि घेत नसे. ती वकील होती. थंड्याच्या दृष्टीनें त्या खटल्याला ती हजर राहिली होती. परंतु तिचें आडनांव नेहरू होतें. आणि कैद करायला तेवढा पुरावा वस्स होता. आम्हांला एक महिन्याची सजा किंवा १०० रुपये दंड अशी शिक्षा देण्यांत आली.

मला एका गोष्टीसाठीं वाईट वाटत होते. वडील अत्यवस्थ होते. “ तूं तरी या वेळेस जेलमध्ये जाणार नाहीस ” अशी आशा ते पुन्हां पुन्हां कितीदां तरी बोलून दाखवीत. वडिलांच्या इच्छेविरुद्ध मी मुद्दाम पुन्हां तुरुंगांत गेलें असे त्यांना वाटूं नये, एवढीच माझी इच्छा होती. परंतु हें सारें मी त्यांना कसे सांगणार ? थंडीचे दिवस होते. तुरुंगांतील आमची खोली थंडगार होती. तेथें घाण होती. किडे सर्वत्र वळवळत होते. श्यामाकुमारी नि मी एकमेकींची थोडा वेळ करमणुक करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो कृत्रिम प्रयत्न होता. लौकरच आम्हीं तो नाद सोडला. दोघीजणी मुकाट्यानें वसून राहिलों. मी अत्यन्त अस्वस्थ होते. वडिलांचा विचार मनांत येऊन वाईट वाटत होते. ते माझी परिस्थिति नीट समजतील अशी आशा मी करीत होते. शेवटीं मला झोंप लागली. आणि वऱ्याच वेळानें जागी झालें तों कानांवर नाना बोलणीं, कडी काढण्याचे आवाज, दारें

उघडण्याचे आवाज आले. वोलणीं जवळ जवळ ऐकू येऊं लागलीं. उजेडहि आला. कोणी तरी आमच्याकडे येत होते. आमच्या खोलीचा दरवाजा उघडण्यांत आला. आमच्यावर देखरेख करणारी वाई, जेलर, दोन वॉर्डर आंत आले. ती वाई म्हणाली, “ तुमचा दंड भरण्यांत आल्यामुळे तुम्हांला सोडून देण्यांत येत आहे. ” माझा विश्वासच बसेना. कांहीं झालें तरी वडील दंड भरणार नाहीत अशी माझी खात्री होती. कांहीं असो. आमची सुटका झाली होती. आणि आम्हीं आमचे विस्तरे गुंडाळले नि वाहेर आलों. तेथें कचेरींत एक वकील मित्र आढळले. आम्हांला नेण्यासाठीं ते आले होते. “ आमचा दंड कोणी भरला ? ” आम्हीं त्यांना विचारलें. ते म्हणाले, “ तें मी नाहीं सांगूं शकत. ” वडिलांनीं दंड भरला नव्हता. त्या चुलतवहिणीच्या वडिलांनींहि भरला नव्हता. मग कोणी भरला ? ती व्यक्ति अज्ञात राहूं इच्छित होती. आम्हांला मुक्त करण्यांत आलें, तेव्हां मध्यरात्र होऊन गेली होती. तुरुंगांत जवळ जवळ बारा तास आम्हीं काढले.

मी घरीं आलें तों सारें साभसूम होतें. दिवाहि नव्हता. कारण मी सुटून येईन अशी कोणालाच कल्पना नव्हती. माझ्या सुटकेची बातमीहि त्यांना कळली नव्हती. फक्त आई जागी होती. ती रामायण वाचीत होती. उजाडलें नाहीं तोंच वडिलांच्या खोलींत मी गेलें. मला पुन्हां पाहतांच आईच्यापेक्षांहि त्यांना अधिक आश्चर्य वाटलें. मला पाहून त्यांना बरें वाटलें. परंतु दंड भरण्यांत आला म्हणून ते चिडले. मला अटक झाल्यावर वडिलांनीं एक पत्रक काढलें होतें. सकाळच्या वर्तमानपत्रांत मला तें वाचायला मिळालें. तुम्हीं दंड भरत नसाल तर आम्हांला भरूं दे असें किती तरी स्नेही आदल्या दिवशीं त्यांना परोपरीनें विनवून म्हणाले. दंड भरण्याची कल्पनाहि त्यांना सहन होत नसे. ते खूप संतापले नि म्हणाले, “ तुम्हीं कोणी दंड भरलात तर मला फार दुःख होईल. हा तत्त्वाचा प्रश्न आहे. दंड भरायचा नाहीं असें आमचें तत्त्व आहे. तुम्हीं कोणी या तत्त्वाविरुद्ध वागून दंड भरलात तर ते मला मुळींच आवडणार नाहीं. आपल्या मैत्रीला न शोभेस तें कर्म होईल. ” वडिलांनीं असें निक्षून सांगितलें होतें, तरीहि कोणी तरी दंड भरला. वडिलांची प्रकृति चिंताजनक होती. यासाठीं कोणी दोष दिला तरी तो स्वीकारायची तयारी ठेवून त्या अज्ञात मित्रानें सद्भावानें दंड भरला. किती तरी वर्षांनीं नंतर या मित्राचा आम्हांला शोव लागला. तुरुंगांतून बाहेर आल्यावर लौकरच युवक संघाच्या वतीनें जवळच्या खेड्यापाड्यांतून मीं दौरा काढला. दौऱ्यावरून परत आल्यावर वडिलांना पाठवलेल्या यंत्रांत जवाहरनें माझ्यासाठींहि एक खास चिठी लिहिली होती, ती मला देण्यांत आली. काय होतें त्या चिठींत ?

“ तुला मानपत्रें मिळत आहेत, करंडक मिळत आहेत, असें समजतें. असे कोणते पराक्रम तूं केलेस, कीं ज्यासाठीं हे समारंभ केले जात आहेत ? तुरुंगांत दहावारा तास काढणें, त्याचें का कोणी महाकाव्य करावें ? कांहीं असो. परंतु या मानसन्मानांनीं

फुशाहून जाऊं नकोस. नाही तर जाशील गर्वांनं फुगून ! डोकें बेताल-होऊं देऊं नकोस. बाकी मुळींच डोकें नसण्यापेक्षां बेताल डोकें असणेंहि बरें. ”

आपण आतां बरे आहोंत असें वडिलांना वाटत होतें. परंतु वास्तविक त्यांची प्रकृति अधिकाधिक खालावतच जात होती. वडील म्हणजे आरोग्य नि सामर्थ्य यांची प्रत्यक्ष मूर्ति असें आम्ही सदैव समजत आलों होतो. परंतु आजची त्यांची दशा पाहून असह्य दुःख होई. ते जरा वांकले होते. फारच अशक्त नि आजारी दिसत. तोंडावर थोडी सूज आली होती. शेवटीं ते आंथरुणालाच खिळले. तरीहि मरण अगदीं जवळ आलें आहे अशी कल्पना मला होईना. मनांत आपलें वाटे, कीं मृत्यु इतक्यांत त्यांना आमच्यामधून नेणार नाही. विरुद्ध बाजूला केवढीहि शक्ति असली, तरी तिच्याशीं लढून ते नेहमीं जयी व्हायचे. या वेळेस प्रत्यक्ष मृत्यूशींच झगडायचें होतें. तरीहि ते जिंकतील असें वाटे. परंतु तसें नव्हतें व्हायचें.

“ महापुरुष हे उंच पर्वतशिखरांप्रमाणें असतात. वारे त्यांच्यावर प्रहार करितात; मेघ त्यांना झांकोळतात; परंतु तेथेंच अधिक मोकळेपणानें व जोरदार जोरदार रीतीनें आपण श्वासोच्छ्वास करतो. ”

—रोमा रोलां

वडील फारच अत्यवस्थ होते, म्हणून जवाहर नि मेहुणे रणजित यांची १९३१ जानेवारी २६ या स्वातंत्र्यदिनाच्या दिवशीं मुक्तता करण्यांत आली. सुटका बिनशर्त होती. १२ वर्षे त्या गोष्टीला झालीं. तरीहि त्या दिवसाची आठवण अगदीं ताजी जणूं आहे. मनाच्या डोळ्यांसमोर तें सारें चित्र आहे. ती आठवण ताजी असली, तरी दुःखमय आहे. जवाहर आनंदभवनांत आला आणि सरळ वडिलांच्या खोलींत गेला. उंबरठ्यांतच चरकून क्षणभर उभा राहिला. वडिलांच्या चेहऱ्यांत बराच फरक पडला होता. तोंड सुजलें होतें. तें सारें पाहून जवाहरला तीव्र धक्का बसला. क्षणभर घुटमळला. नि लगेच वडिलांना मिठी मारण्यासाठीं पुढें झेंपावला. पितापुत्रांनीं एकमेकांना घट्ट धरून ठेवलें. कोणीहि बोलूं शकत नव्हता. वडिलांच्या क्षेमालिंगनांतून जवाहर मोकळा झाला. त्यांच्या बिछान्यावर तो बसला. अश्रु दाबण्याचा उमीच खटाटोप तो करीत होता. ते आलेच. जवाहरला पाहतांच, त्याला भेटतांच वडिलांच्या डोळ्यांत जें तेज चमकलें, त्यांच्या चेहऱ्यावर जी आनंदी वृत्ति फुलली, तें मी कधीं विसरेन असें मला

वाटत नाही. आणि ज्या पित्यावर जवाहरचें अपार प्रेम होतें, जो केवळ पिताच नव्हता तर आम्हां सर्वांचा जो उत्कृष्ट मित्र होता, त्या पित्याच्या स्मरणशय्येजवळ जातांना जवाहरच्या डोळ्यांत जी करुणवेदना होती, तीहि मी कधीं विसरणें शक्य नाही.

वडिलांच्या आजारीपणाचे ते महिने आम्हां सर्वांनाच दुःखाचे नि चिंतेचे असे गेले. परंतु दुःखाचा असा माझा तो पहिलाच अनुभव. दररोज वडिलांची प्रकृति अधिक होत होती; परंतु मृत्यु इतका जवळ आला आहे यावर माझा विश्वासच वसेना. आतां-पर्यंत आमच्या लहान कुटुंबापासून मृत्यु दूर होता. आणि मला तर त्याचा मुळीच अनुभव नव्हता.

ज्या दिवशीं जवाहर सुटला, त्याच दिवशीं दुसरेहि पुष्कळ काँग्रेस कार्यकर्ते सुटले. या सुटणाऱ्यांत गांधीजी पहिले होते. वडील अत्यवस्थ आहेत असें कळतांच ते येरवड्याहून सुटले ते सरळ पुण्याहून अलहाबादला आले. गांधीजींना पाहून वडिलांना फार समाधान वाटलें. थोडी शांति मिळाली असें दिसलें. दुसरेहि सुटलेले पुष्कळ मित्र आनंदभवनांत आले. वडिलांना पाहायला, कदाचित् शेवटचाच भक्तिप्रणाम करायला ते आले होते. घर पाहुण्यांनीं भरलें होतें. तरीहि सर्वत्र एक प्रकारची उदासीन शान्ति होती. जेथें सदैव हास्यलहरी उसळायच्या, जेथें सदैव सुख दिसायचें, तेथें आज उद्विग्न अशा स्तब्धता होती. शांतपणें, निःस्तब्धपणें कोणी घरांत येरझारा करीत होते; कोणी काम करीत होते; कोणी हेतुहीन हिंडत होते. सारें वातावरण जसें भारलेलें होतें, दुःखमय होतें.

आम्ही सारींच वडिलांच्या विद्यन्याभोंवतीं सारा वेळ घुटमळत होतो. आई, जवाहर, कमला, स्वरूप सारीं तेथें होतो. रात्रीच्या वेळीं पाळीपाळीनें आम्हीं तेथें झोंपत असूं. एखादे वेळेस हांक मारायचे, कांहीं लागायचें, म्हणून कोणी तरी तेथें असेच. पुष्कळदां मी त्यांच्याजवळ असलें म्हणजे ते पाणी मागायचे. परंतु म्हणायचे “तुला त्रास घायची इच्छा नाही, वाळ. परंतु तहान लागली आहे. काय करूं ?” अशा क्षमायाचक शब्दांत पाणी मागायचे. ते शब्द ऐकून माझ हृदय जणूं फाटे. आणि एका अर्थीं मला माझा फार तिरस्कार वाटे. “वडील कित्या विवेकी; मृत्यु जवळ आला असतांहि ते स्वतःचा विचार नाही करीत, तर दुसऱ्याच्या सुखाचा.” आणि मी? असें मनांत येई. त्यांची शक्ति उत्तरोत्तर क्षीण होत होती. संचित दृष्टीनें आम्हीं पाहत होतो कांहीं उपाय नव्हता. शेवटपर्यंत त्यांची विनोदी वृत्ति कायम होती. पुष्कळ वेळां गांधीजींवरुन ते थट्टाविनोद करीत. कधीं आईजवळ हंसून म्हणायचे “मी जातो पुढें, तेथे तुझी वाट पाहत वसेन.” अपरिहार्य असा मृत्यु समीप आला आहे हे त्यांना पक्के कळलें होतें. परंतु भीतीचा स्पर्शहि त्यांना नव्हता. दोन हात केल्याशिवाय, झगडल्याशिवाय मृत्यूपुढेहि नमायला ते तयार नव्हते.

आपल्या क्षीण होणाऱ्या शक्तीने किती तरी दिवसरात्र ते मृत्यूशी सामना देत होते. थोडी अधिक वर्षे जगण्यासाठी त्यांची धडपड होती. कां बरे आणखी थोडे जगावे असे त्यांना वाटत होते? ऐहिक सुखासाठी का? नव्हे. तर ज्या कार्याला त्यांनी तनमनधने करून वाहून घेतले होते, त्या कार्याचे थोडेफार तरी सुपरिणाम पाहायला मिळावेत, असे त्यांना वाटत होते. परंतु त्यांच्या त्या अलोट धैर्याचा उपयोग झाला नाही. शेवटी मृत्युच विजयी झाला.

एके दिवशी बापूजवळ बोलतांना वडील म्हणाले, “काँग्रेसच्या कार्यकारिणी समितीचे बहुतेक सारे सभासद येथे आहेत. येथे स्वराज्यभवनांत बैठक बोलवा ना.” त्यांचे शेवटचे शब्द पुढीलप्रमाणे होते. “हिंदुस्थानचे भवितव्य या स्वराज्यभवनांत निश्चित करा; माझ्यासमक्ष तें ठरवा. माझ्या मातृभूमीच्या दैवाची ही जी शेवटची सन्मान्य तडजोड होणार आहे, तिच्यांत मलाहि भागीदार होऊं दे. मला मरायचेच असेल, तर स्वतंत्र भारताच्या मांडीवर मरूं दे. स्वतंत्र हिंदुस्थानांत माझी शेवटची चिरनिद्रा मला घेऊं दे, परतंत्र हिंदुस्थानांत नको.”

वडिलांची स्थिति फारच विघडलेली पाहून डॉक्टर म्हणाले, “लखनौला क्ष-किरणांचे उपचार करतां येतील. तेथे नेले तर बरे.” वडील जायला तयार नव्हते. त्यांची इच्छा नव्हती. डॉक्टरांपेक्षा त्यांना अधिक चांगले कळत होते, कीं मृत्यु अति समीप आलेला आहे. आणि आनंदभवनांतच मरायची त्यांना इच्छा होती. जें घर त्यांनी स्वतः बांधले होते, ज्या घराचा त्यांना फार अभिमान वाटे, ज्या घरावर त्यांचे अपार प्रेम, त्या घरांतच देह ठेवण्याची त्यांची मनकामना होती. परंतु डॉक्टरांचा सारखा आग्रह होता. आणि गांधीजींनीहि डॉक्टरांच्या म्हणण्यास संमति दिली. प्रतिकार करायला वडिलांजवळ आज शक्ति नव्हती, शेवटी मोटरने त्यांना लखनौला नेण्यांत आले. १९३१ फेब्रुवारीची चौथी तारीख होती ती. लांबचा प्रवास झाला होता. तरीहि दुसऱ्या दिवशी ते जरा अधिक बरे वाटले. त्यांना थोडी हुशारी वाटली. परंतु संध्याकाळी प्रकृति अधिकच विघडली. त्यांना श्वासोच्छ्वास करतां येईना. प्राणवायु देण्यांत येत होता. अद्याप त्यांना शुद्ध होती. सभोवतीं जें काय होतें त्याची जाणीव होती. सायंकाळी पांच वाजतां वडिलांच्या खोलींत मला बोलावण्यांत आले. डॉ. विधानचंद्र राय, डॉ. अन्सारी, डॉक्टर जीवराज मेहता आणि इतरहि डॉक्टर तेथे होते. डॉ. विधानचंद्र राय इतरांच्या मदतीने वडिलांची काळजी घेत होते. ते मला म्हणाले, “वडिलांच्या पाठीमागे बसून त्यांना आधार दे.” मीं तसें केले नि डॉक्टर आम्हांला सोडून गेले. मला बोलवून घेण्यासाठी वडिलांनी सांगितले होते, कीं डॉक्टरांनी आपण होऊनच मला बोलावले तें मला कधीहि समजले नाही. थोड्या मिनिटांनी वडील कांहीं तरी शोधीत आहेत असे वाटले. मीं विचारले, “काय

हवें ? ” त्यांना बोलवत नव्हते. परंतु प्रयत्न करून आपल्या दुवळ्या सुजलेल्या दोन्ही हातांत त्यांनीं माझे तोंड घेतलें. आणि ओळखूं न येण्याइतक्या सुजलेल्या ओठांनीं त्यांनीं माझा मुका घेतला. माझ्या सान्या तोंडाचे त्यांनीं मुके घेतले. जणूं ते शेवटचा निरोप घेत होते. मीं दांत घट्ट धरले होते. पराकाष्ठेचा प्रयत्न करून मी माझे अश्रु आंवरीत होतें. ते आंतून भरभरून येत होते. परंतु हुंदका बाहेर फुटूं नये, अश्रु त्यांच्या हातावर पडूं नयेत म्हणून मी शर्थ करीत होतें; परंतु अधिक वेळ तावा ठेवणें अशक्य आहे असें पाहून वडिलांच्या मिठीतून मोकळें होण्याचा मीं प्रयत्न केला. वडील चाणक्ष होते, भावना ओळखणारे होते. ती त्यांची शक्ति अद्यापहि होती. माझ्या मनःस्थितांची त्यांना कल्पना आली असावी. मला तशीच धरून ठेवून अस्फुट शब्दांत ते म्हणाले, “ माझ्या लहान मुलीनें नेहमीं शूर असलें पाहिजे.” यापुढें मला तें सहन होईना. आणि मी आंधळेपणानें खोलीतून बाहेर पळालें नि हृदय बाहेर पडेपर्यंत हुंदके देऊन रडलें. संध्याकाळ होत होती. इकडे प्रकृतिहि अधिक बिघडत होती. वडिलांच्या खोलीत पुन्हां जाण्याचें मला धैर्य नव्हतें. इतरांबरोबर त्यांच्या खोलीच्या बाहेर रात्रभर मी बसून होतें. दुःखानें नि श्रमाने मी गळून गेलें होतें. पहांटे पैहांटे मला झोंप लागली. स्वरूपचाहि डोळा लागला. कमलाहि झोंपली. इतरहि नातलग जे तेथें होते, त्यांनाहि झोंपेनें जवळ घेतलें. आम्हांला झोंप लागून एक तासहि झाला नसेल, तों मावशीनें येऊन आम्हांला उठविलें. आणि सांगितलें कीं वडील देवाघरीं गेले. वडिलांचे प्राण गेले, त्यावेळेस फक्त जवाहर, आई, नि डॉक्टर जवळ होते.

एकामागून एक आम्ही सारीं वडिलांच्या खोलीत गेलों. झोंपल्याप्रमाणें जणूं वडील दिसत होते. मुद्रा निर्विकार होती, शान्त होती. जिवंत असतां हि तें मुखमंडळ इतकें भव्य कधीं दिसलें नाहीं. माझे प्रिय पूज्य वडील आम्हांला सोडून गेले, या गोष्टीवर माझ्या हृदयाचा विश्वास बसेना. वडिलांच्या मरणावर विश्वास ठेवायला हृदय तयार नव्हतें. जवाहर जवळ बसला होता. त्याचा एक हात वडिलांच्या मस्तकावर होता. जणूं तो त्यांना थोपटीत होता. न घळघळलेले अश्रु त्यांच्या डोळ्यांत उभे होते, थरथरत होते. माझे अश्रु बाहेर यायला तयार नव्हते. कारण घडलेल्या गोष्टीवर त्यांचा विश्वासच बसेना. नंतर गांधीजी आले. वडिलांच्या विछान्याजवळ ते गेले. डोळे मिटून, मान खालीं करून ते तेथें उभे होते. ते का प्रार्थना म्हणत होते ? जाणाऱ्या आत्म्याला ते का निरोप देत होते ! आम्ही सारीं सभोंवतीं उभीं होतो. नंतर ते आईजवळ गेले. पहिल्या दुःखोद्धारानंतर तिनें आवाजहि काढला नव्हता. अपरंपार दुःखानें विव्हल होऊन ती एका कोपऱ्यांत बसली होती. गांधीजी तिच्याजवळ बसले. तिच्या खांद्यावर हात ठेऊन ते म्हणाले, “ मोतीलालजी मेले नाहींत. ते चिरंजीव आहेत. ” गांधीजींच्या त्या शब्दांनीं वस्तुस्थितीचें जणूं मला भान आलें. आणि माझे अश्रु मुक्तपणें वाहूं लागले.

वडील

वडिलांच्या मृत्यूची वार्ता हिंदुस्थानभर गेली. खुद्द लखनौत तर वणव्याप्रमाणे वातमी पसरली. आणि लाखों लोक कालाकंकर राजवाड्यासमोर आले. या राजवाड्यांत आम्ही राहत होतो. आपल्या पुढाऱ्यांचे शेवटचे दर्शन घ्यायला जनता जमली होती.

पुष्पखचित असा तो देह तेथे होता. पहांटेपासून माणसांचा अखंड पूर सारखा येत होता. मित्र, आत्तेष्ट, सखे-सोयरे, इतरहि दर्शनोत्सुक मंडळी यांची रीघ लागली होती. त्या खोलीत शान्तपणे, निःस्तव्यपणे जात, शेवटचा प्रणाम करून येत. गांधीजी तेथे मुकाट्याने वसले होते. विद्यान्याजवळ ते मूक साक्षी होते. जवळच आईहि बसली होती. सुखदुःखांत, मानसन्मानांत जन्मभर ती ज्याची वांटेकरी होती, त्याच्याजवळ ती अगतिकपणे करुण करुण अशी वसली होती. हीनदीन होऊन वसली होती. जवळच थकलेला जवाहर उभा होता. एका रात्रीत एकदम तो म्हातारा झाल्याप्रमाणे दिसू लागला. पांढरा फटफटित असा त्याचा चेहरा दिसत होता. त्या महान् आपत्तीतहि त्याने आपली मुद्रा शांतगंभीर राखली होती.

घरावाहेर गर्दी वाढतच होती. प्रत्येकाच्या तोंडावर दुःख होतें. सर्वांना वाईट वाटत होतें. कोरडा डोळा क्वचितच दिसे. सारे वातावरण गंभीर नि अत्यंत स्तव्य होतें. जो ठेवा हरपला, त्याविषयीच्या आम्हां सर्वांच्या भावना शब्दातीत होत्या.

वडिलांचा देह मोटरीत वालून अलाहाबादला आणण्यांत आला. राष्ट्रीय ध्वजांत तो देह गुंडाळलेला होता. जवळ जवाहर होता. कमला, स्वरूप नि मी आधीच मोटरने पुढे निघून आलो होतो. आम्ही आधी घरी आलो. लखनौतील त्या घराजवळ प्रचंड गर्दी जमली होती. आम्ही जसजशी अलाहाबादच्या जवळ येऊ लागलो, तों रस्त्यांत कित्येक मैलपर्यंत हजारों लोक जमलेले दिसत होते. जसजसे घर जवळ येत चालले, तसतसा मानवसागर अधिकच हेलावू लागला. आनंदभवनापासून चार मैलांवर आम्ही आलो. आणि तो तुफान मानवसागर लोटला. गर्दी वाढतच होती. गर्दीतून आमची गाडी सावकाश रस्ता करीत जात होती. सहानुभूतिपर आवाज हलक्या आवाजांत चारी वाजुंनी येत होते. कित्येक मैलांवरून वडिलांना शेवटचा प्रणाम करण्यासाठी, वडिलांचे शेवटचे दर्शन घेण्यासाठी आलेली ती असंख्य जनता पाहून आम्ही गर्हिवरून गेलो. आमचा वांध फुटला. जनता-सागर पाहून हृदयांतील शोकसागरालाहि पूर लोटला. एकदांची आम्ही घरी आलो. ते घर आता पूर्वीप्रमाणे होणे कधीहि शक्य नव्हते. त्या घरातील प्राण कायमचा निघून गेला होता. घराभोंवतालचे विस्तृत आवार माणसांनी गजबजून गेले होते. घरावर सदैव डौलाने फडकणारा तिरंगी झेंडा जरा खाली घेण्यांत आला होता. अर्धा उंचीवरून फडकत होता. शहरातील इतर सारे झेंडेहि अर्धे फडकत होते. आणि लाखोंच्या कंठांतून एक प्रचंड हुंदका आला, एक महान् दुःखाचा सुस्कारा आला. त्या प्रचंड लोखंडी दरवाजांतून वडिलांचे शव आणणारी मोटर आंत आली. ते शेवटचेच मोटरीतून येणे होतें.

लखनौहून सारी मंडळी झाली. शेवटच्या अंत्यविधीसाठी सारी तयारी होती. परंतु ज्या मोटरीतून गांधीजी नि आई येत होती, ती मोटर कोठे आहे? ती मोटर अद्याप कां आली नाही? सर्वांना काळजी वाटू लागली. काय हकीगत आहे त्याचा शोध घेण्यासाठी आणखी मोटरी पाठविण्यांत आल्या. जवळ जवळ एक तास उशीराने ती मोटर आली. वाटते एक अपघात झाल्याचे कळले. लखनौ, अलाहाबाद रस्ता फारशा चांगल्या स्थितीत नव्हता. आमचा मोटर हांकलणारा सारखा रडत होता. रस्त्याच्या मध्यभागी असलेला एक खडू त्याला दिसला नाही. आमची मोटर ती मोठी 'डीलेज' मोटर होती. त्या खडूचांत आदळतांच ती उलटली. आश्चर्य हे की मोटरचा दरवाजा ताडकन् उघडला आणि आई नि गांधीजी दोघे वाहेर फेंकली गेली. त्यांना कांहीं लागले नाही. मोटरवाल्याला थोडे लागले होते. मोटरहि सारी शावूत होती.

आई घरी येतांच घरचे सारे विधि उरकण्यांत आले. नंतर फुलांनी सुंदर रीतीने सजवलेल्या तिरडीवरून वडिलांचा तो पार्थिव देह गंगेच्या तीरावर नेण्यांत आला. ती प्रेतयात्रा अफाट होती. ती विराट् मिरवणूक होती. गंभीर नि शोकमय अशी जनतेचे वडिलांवरील ते अपार प्रेम पाहून आमच्या दुःखदग्ध हृदयाला त्यांतल्या त्यांत थोडे समाधान वाटत होते; थोडी शान्ति मिळत होती. असंख्य लोकांचे डोळे ओले झाले होते. त्या पुरुषसिंहांच्या निधनाने प्रत्येक हृदय खरोखर रडत होते. आणि वडिलांना उचललेले आम्ही पाहिले. पुन्हां ते आमच्यांत येणार नव्हते. ते पहा त्यांना नेत आहेत. आम्ही शेवटचा प्रणाम केला. प्रेमळ पित्याला अखेरचा प्रणाम. त्या रात्री एकटीच बागेत मी फेऱ्या घालीत होते. आजूबाजूच्या सृष्टीत कांहीं बदल नव्हता. रात्र प्रशान्त होती. आकाश निरभ्र होते. तारे नेहमीप्रमाणेच सुंदर सतेज चमचम करीत होते. परंतु माझ्या पायांजवळ सारे जग चुराडा होऊन पडले आहे असे मला वाटत होते.

अलाहाबादच्या इतिहासांत अशी प्रचंड नि स्मरणीय प्रेतयात्रा कधीहि निघालेली नव्हती. ते विराट् दृश्य होते. ठसा उमटवणारे महान् दृश्य. संगमावर एक लाख लोक तरी कमीत कमी जमले असावेत. नरनारींची, मुलांबाळांची सर्वांची गर्दी होती. जिकडे पाहावे तिकडे माणसेच माणसे दिसत होती. सारे शिरोभूषणहीन होते, स्तब्ध होते. आसमंतातच्या खेड्यांतून हजारां शेतकरी आले होते. प्रेतयात्रेत ते मिसळले होते.

सारे विधि संपले. गांधीजी नि पंडित मदन मोहन मालवीय दोघांनी त्या अफाट जनतेसमोर भाषणे केली. बापू बोलोयला उभे राहिले. हजारां कंठांतून विव्हळ आवाज उठला, परंतु क्षणांत सारे शान्त स्तब्ध झाले. बापू म्हणाले, "गंगा-यमुनांच्या

या तीरावर त्या वीर पुरुषाचे शेवटचे अंशेष समोर आहेत. त्या अवशेषांसमोर प्रत्येक स्त्रीने, प्रत्येक पुरुषाने शपथ घ्यावी, की हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत स्वस्थ वसणार नाही. हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य ही एकच गोष्ट मोतीलालजींच्या हृदयाला प्रिय होती, तोच एक त्यांना ध्यास होता. या ध्येयासाठीच त्यांनी आपले जीवन दिले. ” गांधीजी बराच वेळ बोलले. अति करुण अशी ती वाणी होती. सर्वांच्या डोळ्यांतून अश्रु अविरलपणे वाहत होते.

पंडित मदन मोहन मालवीय म्हणाले, “ सारीं भांडणें नि मतभेद विसरा. या महान् नेत्याच्या त्यागाने एक होण्याची, हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याची स्फूर्ति सर्वांना मिळो. ”

दोन दिवस हिंदुस्थानभर शोकप्रदर्शन झाले. शहरांतून, खंडेगांवांतून स्वेच्छेने हरताळ पाडण्यांत आले. शाळा, महाशाळा बंद होत्या. सारे बाजार बंद होते. साऱ्या जगांतून सहानुभूतीचे सांत्वनपर शेंकडों संदेश आले.

वडिलांच्या मृत्यूनंतर दिलेल्या संदेशांत गांधीजी लिहितात, “विधवेपेक्षां हि माझी स्थिति दोन आहे. निष्ठामय जीवनाने विधवा पतीच्या पुण्यांत वांटेकरी होऊ शकते, भाग घेऊ शकते. मला कांहींच घेतां येत नाही. मोतीलालजींच्या मरणाने माझी झालेली हानि कधीही भरून येणार नाही. ”

वडील धिप्पाड दिसत. ते बरेच उंच असावेत असा भास होई. परंतु त्यांची उंची सर्वसाधारणच होती. त्यांची शरीरयष्टि बळकट होती. तोंडावर बुद्धिमत्तेचे तेज झळके. त्यांचे डोळे ठाव घेणारे अंतर्भेदी होते. त्यांचे डोळे भव्य होते. त्यांचे व्यक्तिमत्व आकर्षक होते, सुगंध करणारे होते. मी जन्मले तेव्हांच त्यांचे केस जरा पांढरे होऊ लागले होते. मी पंधरा वर्षांची झाले, तेव्हां तर सारेच डोळे हिमधवल दिसू लागले. त्यांचे ते रुपेरी केस त्यांना फारच शोभून दिसत. दिसायला जरा ते कठोर वाटत. पुष्कळांना त्यांचा दरारा वाटे, जरा भीतिच वाटे. परंतु त्यांच्या कठोर मुद्रेखाली प्रेमसिंधु असे हे पुष्कळांना ठाऊकहि नसेल. त्यांचे हृदय सोन्याचे होते. मऊ होते. समजून घेणारे होते. आणि कसे जिंकून घ्यावे हे एकदां समजल्यावर त्यांचे हृदय सहज जिंकतां येत असे. त्यांना लहान मुले फार आवडत. लहान मुलांनाहि ते आवडायचे. असे मूल सहसा मला दिसले नाही जे त्यांना जाऊन चिकटले नाही; एकदम प्रेमाने त्यांच्याजवळ गेले नाही. स्वतःच्या मुलांवरचे त्यांचे प्रेम शब्दातीत होते. त्याला तुलना नव्हती. परंतु इतके प्रेम असूनहि त्यांचे प्रदर्शन त्यांनी कधी केले नाही. मी लहान होते, तेव्हां त्यांच्याविषयी खूप प्रेम वाटत असूनहि भीतीने मी दूरच राहायची. परंतु जसजशी मी वाढत गेले आणि त्यांना अधिकाधिक ओळखू लागले, तसतशी त्यांच्याविषयी वागणारी भीति पार नाहीशी झाली. आणि कांहीं

वर्षे गेल्यावर तर आम्ही दोघें मित्र बनलों. माझे वडील हेच माझे सर्वोत्कृष्ट मित्र होते. माझ्या वडिलांचें व्यक्तिमत्त्व अत्यंत प्रभावी होतें. दुसरे त्यांच्यापुढें दिपूनच जायचे. कोठेंहि गेले तरी ते उमटून पडत. एक प्रकारचें राजतेज त्यांच्या तोंडावर असे. कोणत्याहि सभापरिषदांत ते असोत. ते सर्वांहून निराळे दिसत, येथें कांहीं तरी विशेष आहे असें वाटल्यावांचून राहत नसे. आम्हाला त्यांच्या मुलांना, तसेंच त्यांच्यावर अवलंबून असणाऱ्या इतर पुष्कळांना, ते सामर्थ्याचे हिमालय वाटत. त्यामुळें आम्हीं निर्धास्त असूं. तो महान् आधार वाटे, आणि त्यांच्या त्या सामर्थ्याचा आम्हीं भरपूर फायदा घेतला, असें जरा भीत भीत म्हणावें लागतें.

कुटुंबांतील सारी मंडळी भोंवतीं आहे अशा वेळेस वडील जितके सुखी नि आनंदी असत, तसे अन्यत्र नसत. परंतु असें बसायला त्यांना फारसें मिळत नसे. येऊन जाऊन संध्याकाळीं जरा फुरसतीचा वेळ असायचा. परंतु त्यावेळेस आप्तेष्ट यायचे, मित्र यायचे. दिवसभर काम असेच. पुष्कळ वेळां किती तरी रात्र होईपर्यंत ते काम करीत असत. दिवसाच्या दमवून टाकणाऱ्या कामानंतर जेव्हां रात्री ते जेवायला येत, त्या वेळची त्यांची मूर्ति मी कधींहि विसरणार नाहीं. ते प्रमुख ठिकाणीं जेवायला बसत. सारी प्रिय मंडळी भोंवतीं असत. पाळीपाळीनें आमच्यांतील प्रत्येकाकडे ते लक्ष द्यायचे. हंसायचे, खिजवायचे, थट्टामस्करी करायचे. बाहेरच्यांना कठोर वाटणारे माझे वडील येथें अगदीं निराळे असत. आमच्या बारिकसारिक गोष्टीहि ते पाहायचे. त्यांना सर्व गोष्टींचा आनंद, सर्व गोष्टींचें कुतूहल. आम्हीं पोषाखाची निराळी दम काढली, किंवा केसांची निराळी रचना केली, तरी त्यांचें लक्ष असायचें. दुसऱ्याच्या मनांत काय चाललें आहे, तें ओळखण्याची त्यांची विलक्षण शक्ति होती. ती हातोटी कांहीं और होती. आमच्यांतील एकाची ते कधीं स्तुति करीत; परंतु असें क्वचित्च घडे. कारण स्तुतिस्तोत्रें गाण्याची, डोक्यावर चढवून ठेवायची त्यांना संवय नव्हती. एखादे वेळेस आईला जर त्यांनीं शावासकी दिली, तर ती सुखानें, आनंदानें इतकी लाजे, कीं सांगून सोय नाहीं. मला आठवतात असे प्रसंग. एखादे वेळेस ते जुन्या आठवणी सांगत. क्षणभर आपलीं मुलें जवळ आहेत हेंहि ते विसरत. आपल्या पत्नीबरोबरचें गत जीवन जणूं ते पुन्हां अनुभवीत. ते दिवस जणूं पुन्हां जगत, अशा ह्या स्मृति अविस्मरणीय आहेत. माझ्या हृदयांत त्या सांठवलेल्या आहेत. तो अमोल ठेवा आहे. पतिपत्नी दोघें पिकलीं पानें झालीं आहेत; दोघांचे केस हिमधवल झाले आहेत; आयुष्यभर ज्यांनीं एकमेकांस सांघ दिली, परस्परांचे सांगाती राहिले, वाढत्या वयाबरोबर ज्यांचें प्रेमहि वाढलें, खोल झालें, ज्यांची समजूत घेण्याची वृत्ति अधिक वाढली, जीवनांतील सुख-दुःखांची चव ज्यांनीं बरोबर घेतली, अशीं तीं दोन पिकलीं पानें पाहणें, याहून अधिक सुंदर असें या जगांत माझ्या दृष्टीनें तरी अन्य कांहीं नाहीं.

दिवसाचें काम संपल्यावर सायंकाळ झाली असतांना वडिलांना पाहण्यांत मौज असे. त्यांचें सर्वोत्तम दर्शन त्यावेळेस घडे. रात्रीच्या जेवणाला अद्याप तास दोन तास अवकाश असे. जेवणानंतर पुन्हां काम असे. हे मधले दोन तास विश्रान्तीचे, काव्य-शास्त्रविनोदाचे. साधारण साडेसहा वाजले, कीं हळूहळू वडिलांचे मित्र यायला लागत. एकामागून एक येत. थोड्याच वेळांत वीस पंचवीस तरी मंडळी तेथें जमे. घरासमोर हिरवळीवर खुर्च्या-टेबलें नीट मांडलेलीं असत. तेथें वडिलांचा तो नित्याचा सायंदरवार भरे. सभोवतीं मित्र असत, चाहती मंडळी असे. आणि वडील त्या साऱ्यांची करमणुक करायचे. सुंदर कोटि करतील, हंसतील, हंसवतील, रमवतील. या सायंकालीन संमेलनांतहि नेतृत्व वडिलांकडेच असायचें. ते कधीं जुन्या गोष्टी सांगून, कधीं नुकत्याच झालेल्या घडामोडी वर्णून सर्वांना मंत्रमुग्ध करायचे. दुसरेहि मधून मधून भाग घेत. परंतु वडिलांचा मुख्य भाग; त्यांचा नायडूचा खेळ. इतरांचें टिकुटिकु खेळणें.

फारच थोड्या लोकांनीं माझ्या वडिलांना ओळखलें असेल. जे त्यांना प्रथमच भेटत, त्यांची समजूत होई कीं हे कठोर आहेत. हे कधीं वांकायचे नाहींत, माघार घ्यायचे नाहींत. कधीं कधीं वडील असे असत हें खरें; परंतु जे त्यांना नीट ओळखीत त्यांना ते किती प्रेमळ आहेत, प्रेम करण्यासारखे आहेत, हें माहित असे. त्यांच्याजवळ अति प्रभावी असें व्यक्तिमत्त्व होतें; महान् आकर्षक शक्ति होती; कुठल्याहि प्रकारच्या मंडळींत ते असोत. आकर्षणाचें मुख्य केंद्र तेच व्हायचे. सारे डोळे त्यांच्याकडेच वळायचे; तेथेंच खिळायचे. संमेलनांतून वगैरे सुद्धां तेच सर्वांना आवडायचे. पुष्कळशा तरुणांची यामुळें निराशा होई. त्यांना आश्चर्य वाटे. त्यांच्यांत थोडी हुकुमशाही वृत्ति होती. जणूं सम्राट् होते. एक प्रकारची धीरोद्धता वृत्ति त्यांच्यांत होती. त्यांना पाहतांच कांहीं तरी भव्य, उदात्त असें आपण पाहत आहोंत असें वाटे. आणि साहजिकच हात जोडले जात. या पुरुषाला वंदानें, प्रणाम करावा, असेंच पाहणाऱ्याला वाटे. यांना मान दिलाच पाहिजे असें वाटल्यावांचून राहत नसे. त्यांच्याजवळ क्षुद्रता नव्हती. दुर्बलतेला त्यांच्याजवळ थारा नसे. मनानें नि शरीरानें ते खंबीर होते. मला तरी ते अपूर्व वाटत, निस्तुल वाटत, अद्वितीय वाटत. मीं पुष्कळ प्रवास केला आहे. किती तरी थोर माणसें मीं पाहिलीं आहेत. त्या महान् स्त्री-पुरुषांत निरनिराळ्या प्रकारचा मोठेपणा मीं पाहिला आहे. त्यांच्याबद्दल मला आदर आहे. त्यांचीं स्तुतिस्तोत्रें मीं गायिलीं आहेत. परंतु वडिलांसारखी सद्गुणसंपन्न मूर्ति मीं अद्याप पाहिली नाहीं. मला त्यांच्याविषयीं फार प्रेम वाटत असल्यामुळें, त्यांच्याबद्दल नितान्त आदर असल्यामुळें मी त्यांच्या बाबतींत पक्षपातहि कदाचित् करीत असेन. तसें होणें अशक्य नाहीं.

त्यांच्या गुणसिंधूंत एकच दोष होता. ते फार रागवायचे. एकदम उसळायचे; परंतु हा परंपरागत आलेला दोष आहे. पिढ्यान् पिढ्यांचा हा वारसा आहे. आमच्यांतील

कोणीहि त्यापासून सर्वस्वीं मुक्त नाही. त्यांच्याजवळ एकच दुबळेपणा होता. आपल्या मुलांवर त्यांचे आश्चर्य वाटण्याइतके प्रेम होते. पुष्कळांची समजूत असे की हे अति कठोर व कडक शिस्तीचे वडील असतील. परंतु बाहेरून कठोर वाटणाऱ्या त्यांच्या स्वभावाखाली हृदयांत कुटुंबाविषयींचे अपार प्रेम भरलेले होते. जवाहर घरच्या गोष्टींकडे कधी लक्ष देत नसे. त्यामुळे घरगुती कामांचा सारा भार वडिलांच्या शिरावर असे. त्यांना काय काय त्रास होई हे आम्हांला कळतच नसे. कारण आमच्यावर थोडाहि बोजा टाकायची त्यांची इच्छा नसे. ते जिवंत होते तोंपर्यंत आम्हांला कशाची काळजी नव्हती. स्वच्छंदपणे, मुखाने निर्धास्तपणे आम्हां दिवस नेत होतो. पाठीशी वडील आहेत, मग कशाची फिकीर, असे सदैव वाटे. ते आम्हां सर्वांचे आधार, आमचे पाठीराखे. त्यांच्या प्रेमाने सुरक्षित असल्यामुळे चिंता, काळजी म्हणजे काय हे आम्हांला समजलेहि नाही. त्यांचा नुसता विचार मनांत घेतांच समाधान वाटे, आधार वाटे; सर्व संकटांपासून, सर्व श्रुद्धेपासून आम्हांला सांभाळणारा तो एक महान् वळकट दुर्ग होता. त्यांच्या निधनाने आम्हांला पोरके वाटले. समुद्रांत बुडतो असे वाटले. त्यांच्याशिवाय कसे जगायचे हे समजेना. त्यांच्याविना जीवन नीट जुळवून घेता येईना.

त्यांचे मरण म्हणजे मातृभूमीवरहि मोठी आपत्ति होती. देशाच्या इतिहासांतील आणीबाणीच्याच वेळीं एक अति महान् योद्धा, एक थोर मुत्सद्दी निघून गेला. वडिलांची निरनिराळ्या गोष्टी सुचवणारी बुद्धि आश्चर्यकारक होती. आणि देशाच्या त्या आणीबाणीच्या प्रसंगी त्यांचे मार्गदर्शन फार मोलाचे ठरले असते. आमच्या पुढाऱ्यांपैकीं एकजण वडिलांना श्रद्धांजलि वाहतांना म्हणाले, “ सामान्य माणसाच्या ठिकाणी जी त्यागबुद्धि, त्याच्यापेक्षां किती तरी थोर अशी त्यागबुद्धि त्यांच्यांत होती. आमच्या स्वातंत्र्ययुद्धांत त्यागावर त्यागांच्या राशि रचतांना त्यांना आनंद होत असे. त्याग किती करायचा याचे मोजमाप त्यांच्याजवळ नसे. त्यांचा त्याग अनंत होता. आणि त्यांत त्यांना आनंद असे. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याच्या प्रेयाशीं ते एकरूप झाले होते. त्या स्वातंत्र्यासाठींच ते जगले. दुसऱ्या कशासाठीं नाही. स्वतंत्र हिंदुस्थानांत जेव्हां स्वातंत्र्यमंदिर उभारले जाईल, तेव्हां त्यांत नवभारत निर्माण करणाऱ्या महात्मा गांधींच्याच जवळ मोतीलालजींचेहि मानाचे स्थान असेल. ”

“ बाहेरच्या जगाला प्रेम नि सौंदर्य यांची मेजवानी आहे. परंतु येथे आम्हांला
फांस नि शंखला फक्त आहेत. ”

गालिब

वडिलांच्या मृत्यूनंतर जवाहरला दिल्लीला जाणे प्राप्त होते. तेथे गांधीजींजवळ चर्चा करायची होती. व्हाइसरॉय लॉर्ड अर्व्हिन नि गांधीजी यांच्या मुलाखती होत होत्या. घरच्या पुष्कळ बाबतींत जवाहरनें पाहणे जरूर होते. परंतु त्याच्या गैरहजेरींत तें सारें तसेंच ठेवण्यांत आलें. दिल्लींत जरी तो महत्त्वाच्या कामांत गढलेला होता, तरी आपल्या लहानशा कुटुंबाचे आपणच आतां मुख्य ही गोष्ट तो विसरला नाहीं. त्या वेळेस तो जवळ असण्याची आम्हां सर्वांनाच आवश्यकता होती. विशेषतः आईला त्याची अधिकच जरूरी होती. कारण ती अगदीं हताश होऊन गेली होती. कसे तरी दिवस जात होते. अजून तो घरीं येऊं शकत नव्हता. त्यानें मला लिहिलें.

“ येथें मी लोंबकळत पडलों आहे. किती दिवस येथें राहावें लागणार तें कांहीं समजत नाहीं. कुटुंबांतील मंडळींच्या सल्ल्यानें घरगुती कामांची नीट व्यवस्था लावण्यासाठीं एक आठवडाभर तरी निवांत वेळ मिळेल अशी मी आशा करीत होतो. इतके दिवस वडिलांच्या शिरावर सारा बोजा होता. आपण मोकळीं होतो. पुढें येणाऱ्या अडचणींनीं त्यांना आधींच कल्पना असे. त्यांचें दुरदर्शीं शहाणपण, आपल्याबद्दलची त्यांची

प्रेमळ चिंता यांमुळें आपण सुखी होतो, निश्चित होतो. जीवनांतील कठोर वस्तुस्थिति जेव्हां समोर येई, तेव्हां वडील आहेत या विचारानेंच धीर येई. किती त्यांचें आपणांवर प्रेम ! त्या प्रेमाचें पांघरण आपणांवर होतें. इतरांना ज्या चिंता नि काळज्यांना तोंड घावें लागतें, त्या आपणांस कधींच अनुभवाव्या लागल्या नाहींत. परंतु आतां त्यांच्याशिवायच आपणांस राहणें भाग आहे. जसजसा एकेक दिवस जात आहे, तसतसा त्यांचा अभाव अधिकच तीव्रतेनें जाणवत आहे. मला अगदीं एकाकी वाटूं लागतें. परंतु किती झालें तरी आपल्या प्रतापी पित्याचीं आपण मुलें आहोंत. त्यांच्या सामर्थ्याचा नि धैर्याचा कांहीं अंश आपल्यांतहि आहे; कितीहि संकटें आपल्या मार्गांत येवोत, कसोटीचे प्रसंग येवोत, यांतून आपण पार पडूं अशा निर्धारानें नि निश्चयानें त्यांना आपण तोंड दळूं.”

वडील गेल्यामुळें जवाहरला झालेलें दुःख किती खोल होतें, तें या पत्रावरून सहजच स्पष्ट होत होतें. त्या दुःखाच्या तीव्रतेत आम्ही सारींच सहभागी होतो. वडिलांशिवाय जगणें म्हणजे कर्णधाराशिवाय नाव चालवण्याप्रमाणें होतें. आम्ही केवळ अगतिक होऊन गेलों. त्यांच्या मार्गदर्शनाशिवाय सारी घडी कशी नीट वसवायची हें आम्हांला कळेना. आमच्या लहानशा कुटुंबाची सारी जबाबदारी जवाहरच्या खांद्यावर आतां पडली होती. ती जबाबदारी धीरानें आणि क्षमतेनें त्यानें चालवली. वडिलांची जागा लगेच त्यानें घेतली. आणि प्रत्येक लहानसान गोष्टीसाठींहि आम्ही अधिकाधिक त्याच्यावर विसंबून राहूं लागलों. आणि अजूनहि आम्ही तसेंच करतो.

जवाहरचें पत्र मला अमृतांजनाप्रमाणें वाटलें. माझें दुःख दुसऱ्या कशानेंहि कमी झालें नसतें. परंतु त्याच्या त्या चार ओळींनीं माझ्या हृदयाची जखम भरून आली. जवाहरच्या त्या पत्रानें त्या वेळीं मला धीर दिला असें नव्हे, तर गेल्या बारा वर्षांत जेव्हां जेव्हां निराशा मला घेरी, जेव्हां जेव्हां धीर खचे, मला निरुत्साही वाटे, तेव्हां तेव्हां या पत्रानें जीवनांतील समस्यांना तोंड देण्याचें धैर्य मला दिलें आहे. परंतु जवाहरला ही गोष्ट माहित नाहीं.

त्या वर्षीचें राष्ट्रीय सभेचें अधिवेशन कराचीला भरलें होतें. जवाहर नि कमला यांच्याबरोबर आई नि मीहि गेलों. जवाहरचीहि प्रकृति ठीक नव्हती. सुटण्यापूर्वी तो तुरुंगांत जरा आजारी होता. माझी प्रकृति म्हणजे पोलादी असें तो नेहमीं म्हणत असतो. परंतु त्याच्या त्या पोलादी प्रकृतीवरहि वडिलांच्या आजारीपणाचा नि मृत्यूचा अतिशय ताण पडला होता; तिला चांगलाच धक्का वसला होता. डॉक्टरांनीं पूर्ण विश्रांतीचा सल्ला दिला. कांहीं दिवस रजा घ्या, असें ते म्हणाले. म्हणून जवाहर, कमला नि इंदिरा सीलोनला गेलीं. तेथें तीं तीन आठवडे राहणार होतीं.

जवाहर सीलोनवर वेहद् खूष होता. तेथील जनतेनें दाखविलेल्या कृपाळु प्रेमानें त्याचें हृदय भरून आलें. सीलोनहून परत येत असतांना बोटीवरून लिहिलेल्या पत्रांत तो मला लिहितो, “ सर्वत्र आमचें टोलेजंग नि थाटाचे स्वागत झालें. आश्चर्यकारक स्वागत. एका ठिकाणीं जमलेल्या जनसमुदायाचा निरोप घेऊन जो मी दुसरीकडे जायला निघावें, तो वाटेंत दुतर्फा असंख्य लोक तासान् तास वाट पाहत वसलेले दिसायचे. तो चमत्कार पाहून मी विस्मित होत असें. याचा अर्थ काय तें समजून घ्यायचा मीं प्रयत्न केला. या चमत्काराच्या पाठीमागें कांहीं तरी निश्चितपणें असलें पाहिजे असें मला स्पष्टपणें वाटलें. विभूतिपूजेपेक्षां, एखाद्या व्यक्तीविषयीच्या पसंतीपेक्षां कांहीं तरी अधिक महत्त्वाचें त्या चमत्काराच्या मागें असलेंच पाहिजे. आणि एकदम माझ्या ध्यानांत आलें कीं ते लोक हिंदी स्वातंत्र्याच्या लढाईची पूजा करीत होते. भारताच्या पराक्रमाची पूजा करीत होते. स्वातंत्र्यार्थ लढणाऱ्या भारताच्या नवप्रभेचा ते गौरव करीत होते. भारताच्या नवतेजाचीं आम्ही क्षुद्र प्रतीकें होतो, मूर्त रूपें होतो. असा एक काळ होता, कीं ज्या वेळेस हिंदी माणसाला परदेशांत लाजेनें खालीं मान घालावी लागे. आणि आतां-आतांपर्यंत अशी स्थिति होती. परंतु कांहीं तरी आतां असें घडलें आहे, कीं ज्यामुळें ती लज्जा आतां भूतकालीन वस्तु झाली आहे. तें दुःखदायी स्वप्न आतां नष्ट झालें आहे. आज हिंदी असणें ही मोठ्या अभिमानाची गोष्ट झाली आहे; विशेषतः असा हिंदी असणें-ज्यानें स्वातंत्र्याच्या लढ्याच्या टिप्परघाईत आपला वांटो उचलला आहे, असा हिंदी मनुष्य-मग ती स्त्री असो वा पुरुष असो-कोठेंहि गेला तर तो आपल्याबरोबर नवभारताच्या दिव्य यशाचा अंश घेऊन जात असतो, नवभारताच्या कीर्तीचा सुगंध घेऊन जात असतो. जवाहरला पूर्वीं वाटे आणि आजहि असेंच वाटतें, कीं आपला करण्यांत येणारा सत्कार, आपल्याला देण्यांत येणारा मान, दाखविण्यांत येणारें प्रेम, यांच्यावर आपला वैयक्तिक हक्क नाही. तर भारताच्या स्वातंत्र्यार्थ झुंजणाऱ्या पुत्रांपैकीं आपण एक असल्यामुळें, ज्यानें देशाला स्वतःचें सारें दिलें आहे, आणि देशानें मागणी केली तर स्वतःचे प्राणहि जो अर्पण करील असे एक असल्यामुळें, आपणांला मिळालेली ती देणगी आहे.

गांधी-अविन करार झाला, तरी देशांतील परिस्थितीत बदल झाला नाही. ती जशीची तशीच होती. त्या करारांतील सद्भावप्रमाणे वागण्याची सरकारला इच्छा नव्हती. आणि जागृत झालेली जनताहि आपल्या लढ्याला लागणारीं फळें भिरकावून घायला तयार नव्हती.

संयुक्त प्रांतांतील शेतकऱ्यांत असंतोष नि प्रक्षोभ सारखा धुमसतच होता. आणि शेतकऱ्यांची गडबड गाडून टाकण्यासाठीं सरकारने बटहुकुमी कारभार सुरू केला. संयुक्त प्रांतांत प्रांतिक परिषद भरायची होती. सरकारने तिच्यावर बंदीहुकुम काढला.

शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांच्या बाबतीत ब्र काढणार नाही असें अभिवचन देत असाल, तर परिषेदला परवानगी मिळेल असें सरकारनें कळविलें. परंतु ज्या गोष्टीसाठीं विशेषतः ही परिषद् भरणार होती, त्याच गोष्टींच्या बाबतींतच माघार घेणें म्हणजे हास्यास्पद झालें असतें. परंतु गोलमेज परिषदेहून गांधीजी लौकरच येणार होते. जवाहरला व तसेंच इतर कार्यकर्त्यांना त्यांना भेटण्याची इच्छा होती. म्हणून परिषद पुढें टकलण्याचा सल्ला घेण्यांत आला. इतकें केलें, तरीहि गांधीजींना ते भेटूं शकले नाहींत.

जवाहर अलाहाबादहून मुंबईला जात होता. अलाहाबादपासून थोड्याच मैलांवर असलेल्या वाजूच्या एका स्टेशनवर त्याला अटक करण्यांत आली. आणि दोनच दिवसांनीं इंग्लंडमधील वर्तुळ परिषदेला हजर राहून गांधीजी मुंबईला आले. धक्क्यावरच जवाहर भेटेल अशी त्यांना अपेक्षा होती. परंतु जवाहर नि आणखी इतर पुष्कळ कार्यकर्त्यांच्या अटकेच्या बातमीनेंच त्यांचें स्वागत केलें ! निरनिराळ्या प्रांतांतून अनेक बटहुकुम काढण्यांत आल्याची वार्ता उतरतांच त्यांना मिळाली. फांसा टाकला गेला. पुन्हा लढा सुरू झाला. १९३२ च्या जानेवारी च्या गांधीजी नि वल्लभभाई यांना अटक करून स्थानबद्ध करून ठेवण्यांत आलें. आणि थोड्याच दिवसांत चळवळ शिगेला पोचली. आमच्यापैकीं पुष्कळांनीं मागच्या चळवळींत प्रत्यक्ष भाग घेतला नव्हता. परंतु या वेळीं आमच्याजवळ असलेल्या सर्व शक्तीसह, सर्व उत्साहासह आम्हीं चळवळींत उडी घेतली. आणि माझी आई, ती जरी वृद्ध नि सुकुमार होती, तरी तीहि मागें राहिली नाहीं; शहरांतून, खेड्यांतून, सभांतून भाषणें करीत ती निघाली. तिचा उत्साह नि स्फूर्ति पाहून आम्हांला सारखें आश्चर्य वाटे. सर्व जन्मभर ती जवळ जवळ कमीअधिक प्रमाणांत आजारी होती; सर्वसामान्य जीवनहि नीट जगणें तिला शक्य होत नसे. घरांतले साधे चार धंदेहि करतां येत नसत. परंतु कोठून तरी अकस्मात् तिला दिव्य शक्ति आली. कोठल्या तरी उच्चतर ठिकाणाहून तिला अचल अशी संकल्प शक्ति एकदम मिळाली. आमच्या प्रमाणेंच तीहि उत्साहमूर्ति बनली. कधीं कधीं तिचा उत्साह आमच्याहूनहि अधिक दिसे.

लौकरच मी, माझी बहीण, नि इतर कांहीं सहकारी यांच्यावर नोटिसा बजावण्यांत आल्या. एक महिनाभर सभांतून भाग घ्यायचा नाहीं, मिरवणुकींत सामील व्हायचें नाहीं, हरताळ वगैरे पाडण्याची खटपट करायची नाहीं, अशा प्रकारची ती ताकीद होती. दोन आठवड्यांनींच स्वातंत्र्यदिन येणार होता. त्या दिवसापर्यंत जरा माघार घ्यायची असें आम्हीं ठरविलें. आणि २६ जानेवारीचा स्वातंत्र्यदिन आला. अलाहाबाद शहरांत आजपर्यंत कधींहि भरली नसेल अशी विराट् सभा आम्हीं भरवली. आई अध्यक्ष होती. तिनें जळजळित भाषण केलें. परंतु सभा संपण्यापूर्वींच लाठीहद्दल आला. सभा उधळली. आम्हींच ती वरखास्त केली. जागच्या

जागीं अनेकांना बद्ध करण्यांत आले. किती तरी जखमी झाले. आमच्यावर बजावलेली नोटिस आम्ही मोडली असल्यामुळे आम्हांसहि अटक होईल असे वाटत होते. परंतु तसे कांहीं एक झाले नाही. निराश व खट्टू होऊन आम्ही घरीं आलों. परंतु दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ९.॥ वाजतां पोलिस इन्स्पेक्टर आला. तुम्हांला अटक करण्यांत आलेली आहे असें मला नि माझ्या बहिणीला सांगण्यांत आले. आम्ही आमचें सामान घेऊन निघालों. आईचा व इतर मंडळीचा निरोप घेऊन तुरंगांतील आमच्या घराकडे आम्ही गेलों. तुरंगांतील हाच खराखुरा असा पहिला अनुभव. पूर्वी एकदां फक्त १२ तास जेलमध्ये काढले होते. आमच्या मनांत स्वतःविषयींचा किंवा उद्यांचा विचार नव्हता. आम्ही आईला मागे ठेवून आलों होतो. ती अशक्त होती. ज्या घरांत पूर्वी नेहमीं आनंद नि सुख यांचें साम्राज्य असे, परंतु आतां जेथें दुःख नी एकान्तच होता, अशा त्या आमच्या मोठ्या घरांत ती एकटी होती. त्या माउलीचा विचार सारखा मनांत येई. एका पाठीमागून एक आम्ही सारीं मुले तुरंगांत जात होतो. आतां आईला तिचें स्वतःचें आणि आमचेंहि काम चालवायचें होतें. ती एकटी बाहेर होती. तिला तें सारें कठिण गेलें असेल. परंतु तिचें शरीर कृश नि दुवळें असलें, तरी तिचें हृदय दुवळें नव्हतें. हृदय स्वाभिमान नि सामर्थ्य यांनीं भरलेलें होतें. ती जणूं सिंहीण होती. आतां घरांत तिची एक ब्रहीण काय ती होती, जी तिच्याप्रमाणेंच शूर होती, आईला आतां अगदीं सुने सुने वाटत असलें पाहिजे. तो एकाकीपणा तिला भीषण वाटला असेल. परंतु लढा पुढें चालविण्याच्या कृतनिश्चयापासून ती लेशमात्रहि ढळली नाही.

आमचें बाहेरचें आवडतें घर सोडून मोटरींत बसून आम्ही डिस्ट्रिक्ट जेलमध्ये तर आलों. तेथें गेल्यावर आणखी सहकारी भगिनी भेटल्या. त्यांना आधींच आणण्यांत आले होते. त्या साऱ्या आनंदी होत्या, उत्साही होत्या. त्यांच्या तोंडावर हास्य होतें. वाटेल तें होवो. त्याला तोंड देण्याची त्यांची तयारी होती. एकत्रच राहायचें असल्यामुळे आम्हांला वरें वाटलें. वजन घेणें वगैरे ठीक गोष्टी संपल्यावर आम्हांला आंत नेण्यांत आले. त्या तुरंगांत स्त्रियांसाठीं खास जागा नव्हती. नियमाप्रमाणें ज्यांचे खटले चालायचे असत, त्यांनाच तेथें ठेवीत. सजा लागल्यावर दुसऱ्या तुरंगांत त्यांना पाठवीत. अशा स्त्रियांसाठीं एक कोठा होता. त्या औरत कोठ्यांत अत्यंत वाईट प्रकारच्या वाया होत्या. सारे रोग त्यांच्याजवळ होते. अशा त्या बायांतच आम्हांलाहि तीन आठवडे ठेवण्यांत आले. तीन आठवड्यांनीं खटला सुरू झाला. खटला संपल्यावरहि चार दिवस आम्ही तेथेंच होतो. आम्हांला निरनिराळ्या कोठ्यांतून ठेवण्यांत आले होते. एकेका कोठ्यांत चौघी चौघी होतो. प्रत्यहीं सकाळीं मुपरिटेंडेंट येई. तो इंग्रज होता. मागील महायुद्धांत स्फोटाच्या आघाताचा एक चांगलाच धक्का त्याला बसला होता. त्या आघाताचा त्याच्यावर वराच वाईट परिणाम

झालेला होता. सुपरिंटेंडेंट येई, त्या वेळीं आम्हांला त्याच्यासमोर येऊन उभें राहावें लागे. कोणी कमी नाही ना हें तो आपल्या डोळ्यांनीं बघे. एके दिवशीं मला नि माझ्या मैत्रिणीला खोलीच्या बाहेर यायला थोडा उशीर झाला. आम्हांला बघतांच साहेब ओरडून म्हणाले, “ पाय उचला, लौकर या. येथें का संबंध दिवस तुमची वाट पाहत बसूं ? तिकडे मला टेनिसचे सामने पाहायला जायची घाई आहे; आणि या गलिच्छ जागेंत तुमची वाट पाहत मी उभा आहे. किती खोळंवा करायचा ! ” ती वटवट ऐकून मीहि चिडलें. मीहि त्याला एक टोला दिला. म्हटलें, “ तुम्हांला या जागेंत जरा उभें राहायला इतका त्रास होतो. तुमच्यापेक्षां शतपट आम्हांला होतो. या गलिच्छ जागेंत आम्हांला रात्रंदिवस राहावें लागतें. टेनिसचे सामने एक दिवस नाही पाहायला मिळाले म्हणून काय झालें ? म्हणे टेनिसचा सामना चुकेल ! आम्ही तर रोज चुकत आहोंत. ” साहेब संतापानें हिरवे निळे झाले. परंतु सुदैवानें आणखी कांहीं बोलले नाहीत.

पहिले कांहीं दिवस म्हणजे एक अभिनव अनुभव होता. आमच्यापैकी कोणीहि तो विसरणें शक्य नाही. आमच्या कोठड्यांतून सर्व प्रकारचे जीवजंतु होते. इकडेतिकडे ते वळवळत असत, रांगत असत. रात्रीं भीतीमुळें आम्हांला झोंपहि येत नसे. वाटायचें कीं हे किडे अंधरुणांत येतील. किती तरी रात्री अशा गेल्या. पदोपदीं एखादा किडा, एखादा जीव हळूच वळवळत आपल्या हातावर चढेल, किंवा पायावर चढेल असें सारखें वाटत राहणें किती भयप्रद ती भावना ! एकदोन वेळां प्रत्येकीला तो प्रत्यक्ष अनुभव आला. पुढें पुढें आम्ही निजण्यापूर्वीं सारें झाडून, झटकून मगच निजायच्या. त्यामुळें तसले विचित्र अनुभव पुढें आले नाहीत. कांहीं वरेंवाईट घडलें नाही. आमचा खटला सुरू होण्यापूर्वीं आम्हांला दररोज पाहुण्यांना भेटायची परवानगी होती. आई रोज येत असे. शेवटीं खटला चालण्याचा दिवस एकदांचा उजाडला. उद्दीप्त भावनांनीं ठरलेल्या घटकेची आम्हीं वाट पाहत होतों. फार तर प्रत्येकीला सहासहा महिन्यांची सजा होईल असें आम्हांला वाटत होतें. आम्ही त्यासाठीं तयार होतों. तुरुंगांतच खटला चालायचा होता. आम्ही सान्याजणीं एका रांगेंत बसलों होतों. एकेकीचें नांव घेत नि तिचा खटला सुरू होई. खटला चालविण्यांत भाग घ्यायचें आम्हीं नाकारलें. प्रथम माझ्या बहिणीचा पुकारा झाला. तिचा खटला सुरू झाला. मॅजिस्ट्रेटने धीरेसे एक वर्ष सक्त मजुरी, शिवाय दंड, अशी शिक्षा वाचून दाखविली. नंतर माझी पाळी आली. तीच शिक्षा मलाहि, परंतु दंड नव्हता. एकीपाठीमागून एकीला, सगळ्याजणींना शिक्षा देण्यांत आल्या. फक्त आणखी दोघींनाच वर्षाची सजा होती. बाकीच्यांना निरनिराळ्या मुदतीच्या होत्या. कोणाला तीन महिने, कोणाला नऊ, अशा होत्या. चार दिवसांनीं आम्हांला लखनौला पाठविण्यांत आलें. रात्रीं ११ वाजतां आम्ही निघालों. त्याःतुरुंगांत आम्ही तब्बल साडेअकरा महिने होतों. चांगल्या वर्तनाबद्दल पंधरा दिवसांची माफी मिळाली !

लखनौच्या तुहंगाच्या दाराशीं आम्हीं उजाडत आलों. थंडी मी म्हणत होती. त्या कठोर व भीषण अशा तुहंगाच्या उंच भिंती पाहून थोडी भीति वाटली. तुहंगांतील जीवन कसें असणार याची पहिल्या प्रथमच जरा कल्पना आली. संबंध वर्षभर बाहेरच्या जगापासून आम्हांला कोंडून ठेवणार ! परंतु गलितधैर्य व्हायचें नाहीं असा प्रत्येकीनें निर्धार केला होता. पुष्कळ हालअपेष्टा भोगाव्या लागल्या; मनालाहि खूप त्रास व्हायचा. परंतु आमच्या महान् पुढाऱ्यावरची आमची निष्ठा, त्याच्या माहात्म्यावरची आमची श्रद्धा, आमच्या ध्येयावरची आमची भक्ति हीं अढळच राहिलीं.

तुहंगांतील कचेरींत आम्ही शिरलों. आमच्या सामानाची तपासणी झाली. नंतर तुहंगाच्या आंतील भागांत आम्हांला नेण्यांत आलें. पोलिस बाईनें आम्हांला आमची बरक दाखविली. आम्हांला काय काम करावें लागेल, आम्हीं कसें वागलें पाहिजे वगैरे गोष्टी तिनें आम्हांला सुनाविल्या. “तुम्हांला तुमच्या अंगणांत फिरायची मोकळीक आहे. परंतु सायंकाळीं पांच वाजतां बंद व्हावें लागेल.” असें सांगून ती गेली. इतक्या लौकरच बंद व्हावें लागणार असें ऐकून जरा वाईट वाटलें. आम्हीं आमच्या पद्याच्या व्यवस्थित ठेवल्या. त्या कांहीं फार चांगल्या नव्हत्या. नंतर आम्हीं स्नानें उरकलीं. आमच्यांतील कांहीं जणी मग जरा इकडे तिकडे पाहूं लागल्या.

सकाळची वेळ होती. इतर गुन्हेगार वाया आपापल्या कोठड्यांतून बाहेर आल्या होत्या. कोणी कपडे धूत होत्या. कोणी दुसरीं कांहीं कामें करीत होत्या. आम्ही रमत गमत त्यांच्या बाजूनें गेलों. कांहीं जणींनीं कुतूहलानें आमच्याकडे पाहिलें. कांहींनीं स्नेहदर्शक स्मित केलें; परंतु कांहीं ज्या वयानें जरा पोक्त होत्या, तुहंगाला वटघटलेल्या होत्या, त्यांनीं मात्र दुर्मुखलेले चेहरे केले. त्यांनीं जरा रागानेंच पाहिलें. एक गुन्हेगार बाई तेथें वॉर्डर होती. तिनें आम्हांला वरपासून खालपर्यंत मोठ्या तिरस्कारानें न्याहाळलें. आम्हांला मागून कळलें, कीं ती वॉर्डर बाई मोठी खुनशी होती; दुष्ट हडळ होती. ती बुद्धी झालेली होती.

तुहंगांत सोमवारीं परेड असते. त्या दिवशीं सुपरिंटेंडेंट सर्वत्र पाहणी करायला येत असतो. पहांटे पांच वाजल्यापासून झाडलोट सुरू व्हायची. बरकी, अंगणें सारीं स्वच्छ करायचीं. आठच्या सुमारास साऱ्या कैद्यांना रांगेंत उभें करण्यांत येई. त्या दिवशीं सर्वांचे गणवेष स्वच्छ असत. आणि प्रत्येकाची लखलखीत ताटवाटी त्याच्या-समोर असे.

परेडचा तो आमचा पहिला दिवस होता. आमची पोलिस बाई जरा भीत होती. आम्ही परेडच्या वेळीं साहेब येईल तेव्हां नीट वागूं कीं नाहीं याची तिला चिंता होती. साहेबाच्या आगमनाच्या वेळीं सर्वांनीं उभें राहायचें असे. परंतु कांहीं कांहीं

तुरुंगांतून राजकीय कैद्यांनीं तसे करण्याचें नाकारलें होतें; म्हणून आमच्या पोलिस वाईला भोति वाटत होती.

तथापि पहिली परेड तर फार सुंदर रीतीनें पार पडली. सुपरिंटेडेंट अति सभ्य होता. त्यानें आम्हांला कांहीं तक्रारी आहेत का विचारलें; हवें-नको विचारलें. कांहीं मैत्रिणींनीं पुस्तकांविषयीं सांगितलें. कांहींनीं आणखी कांहीं मागितलें. जेलमध्ये कसला तरी अभ्यास कराव्याची माझी इच्छा होती. मीं विचारलें, “ मला कांहीं फ्रेंच नि इटॅलियन पुस्तके ठेवतां येतील का? तसेंच कांहीं लघुलेखन-पद्धतीवरचीं पुस्तके नि तीन कोश यांचीहि मला आवश्यकता आहे.” मी पुन्हां असेहि सांगितलें, कीं “ हीं सारीं झालीं अभ्यासाचीं पुस्तके. थोड्या कादंबऱ्याहि मला हव्या आहेत.”

मी गंमत म्हणून इतकीं पुस्तके नव्हते मागत. खऱ्या अर्थानेच तीं मी मागत होते. परंतु तुरुंगांत सहा पुस्तकांहून अधिक पुस्तके एकाच वेळीं मिळत नसतात, हे माझ्या ध्यानांतच आलें नाहीं. त्या सहांतच कोश वगैरे पुस्तकेहि धरायचीं.

क्षणभर सुपरिंटेडेंटची जरा चलविचल झाली. नंतर तो प्रामाणिकपणें म्हणाला, “ हे पाहा, तुरुंगांतच तुमच्यासाठीं एखादें ग्रंथालय सुरू करण्याची मी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांजवळ परवानगी विचारतो. तें वरें नाहीं का होणार? तुम्हांला त्यांतून पुस्तके निवडतां येतील, विविधताहि असेल.” आपण उत्तर द्यावें कीं न द्यावें अशा विचारांत मी होते. परंतु त्याच्या डोळ्यांतील चोरटें हास्य पाहून मी म्हणालें, “ असें केलेत तर फारच छान होईल. परंतु तुम्हांला फार त्रास पडूं नये एवढीच इच्छा. मला एवढेंच सांगायचें आहे, कीं केवळ सुताला पीळ देण्यांतच माझा सारा दिवस फुकट जाऊं नये. तुम्ही मला पुस्तके लोंकर द्याल, अशी मला आशा आहे.” दोन महिन्यांनीं वरिष्ठ अधिकाऱ्यांजवळ बऱ्याच वाटाघाटी होऊन मला माझीं मोलवान पुस्तके एकदांचीं मिळालीं.

आम्हांला प्रत्येकीं सहा साड्यांची परवानगी होती. इतरहि कांहीं कपडे होते. दररोज आम्हांलाच सारें धुणे करावें लागे, आणि तें काम कांहीं सोपें नव्हते. कारण खादी आर्धीच जाड, वजनदार होती. पाण्यांत भिजविल्यावर ती अधिकच जड होई; आणि हातांत धरणेंहि कठीण जाई. परंतु तुरुंगांत ज्याप्रमाणें इतर अनेक गोष्टींची संवय झाली, त्याप्रमाणें हीहि संवय झाली. अन्न मात्र भयंकर होतें. तें अन्न घशाखालीं दवडण्याचे भर्गारथ प्रयत्न आम्हीं केले. परंतु तें खालीं उतरेचना. केवळ अन्न वाईट होतें एवढ्याचमुळे आम्हाला वीट आला, असें नाहीं. तर तें अन्न वाढण्याची पद्धतहि इतकी घाणेरडी असे कीं शिसारी येई. “ आम्हींच आमचा स्वयंपाक करीत जाऊं, परवानगी द्या.” असें आम्हीं सांगितलें. परवानगी मिळाली. आम्ही चौधी-चौधीच्या, सहा-सहाजणींच्या अशा निरनिराळ्या तुकड्या केल्या. त्या त्या तुकड्यांतील

प्रत्येकीने नेमलेलें काम करायचें. एकानें स्वयंपाक करावा, एकीने भाजी चिरावी, एकीने ताटें वगैरे धुवावी, असें ठरलें. या योजनेनंतर आम्हांलां जरा बरें वाटलें.

एका बरकीत साधारणपणें आम्ही दहा जणी राहत असूं. कधीं कधीं बाराहि असत. दिवसभर आमच्या अंगणांत भटकायची आम्हांला परवानगी होती. परंतु पांचांचे टोके पडतांच बंद करण्यांत येई. सकाळीं सहाला मग कुलपें उघडण्यांत येत. हे वंदीचे १३ तास दवडणें मोठें जिवावर येई. प्रत्येकीला कांहीं तरी निराळें करण्याची इच्छा असे. कांहींना गप्पा मारायच्या असत, कांहीं जणीना वाचीत वसावेंसें वाटे, कोणी चर्चाप्रिय होत्या; त्यांना वादविवादांत रस वाटे, तर कांहींना येथील सर्व दुःखक्लेश विसरण्यासाठीं गाणीं वगैरे गाऊन मजा करावी, करमणूक करून घ्यावी असें वाटे. या सर्वांचा एकाच बरकीत मेळ कसा वसायचा ? कधीं कधीं भांडणें होत. चांगलीच हमरीतुमरी होई. परंतु एकंदरीत आम्हीं एकत्र नांदण्याचा हा प्रयोग बऱ्याच शांततेनें, सहनशीलतेनें चांगल्या रीतीनें पार पाडला.

बाहेरची वार्ता पुष्कळ वेळां अस्वस्थ करीत असे. आणि नवीन कांहीं ऐकलें, कीं त्याचा परिणाम बरेच दिवस राही. कशांत मग लक्ष लागत नसे. सारें वेळापत्रक कांहीं दिवस तसेंच पडत असे. एकदां तर अशी बातमी आम्हीं ऐकली कीं लाठीमारांत आई जखमी झाली म्हणून. सविस्तर अशी नीट साद्यंत माहिती तर मिळेना. आम्ही दोघी बहिणी कावऱ्याबावऱ्या झालों. मन चिंताग्रस्त झालें. दर पंधरवड्याचीं पत्रें आम्ही आधींच लिहून टाकलीं होतीं. नवीन पत्र लिहायला किंवा तार करायला परवानगी मिळेना. तुरुंगांत अशा प्रसंगीं मात्र अगतिक, निराश असें वाटतें. एक प्रकारची विमनस्कता येते.

तुरुंगांत भेटीचे दिवस म्हणजे महत्त्वाचे दिवस; परंतु आम्हांला भेटायला तरी कोण येणार ? कुटुंबातील बहुतेक मंडळी तुरुंगांत. येऊन जाऊन बाहेर एकटी आई होती. ती कोणकोणाला भेटायला जाणार ? भाऊ, मेहुणे, आम्ही दोघी बहिणी, सर्वांना भेटायला तीच यायची. यामुळें पुष्कळ वेळां आमचे भेटीचे दिवस फुकटच जात. कधीं तीं आजारीहि असे. कधीं तिला महत्त्वाचें काम असे. आणि भेटी बुडत. भेट आली नाही, कीं निराश वाटे.

दर पंधरवड्यास आमचें वजन करण्यांत येई. एखादीचें पौंड दोन पौंड वजन वाढलेलें क्वचित् जर आढळलें, तर तें आश्चर्य वाटे. कांहीं तरी विपरीतच झालें असें वाटे. कांटाच नीट नसेल, असलें भिकार अन्न खाऊन का कोठें वजन वाढेल, वगैरे चर्पटपंजरी आमची सुरू होई. वजनें करणाऱ्या डॉक्टरला आमचें सारें भाषण ऐकायला वेळ कोठें असे ? तो बिचारा आमच्याकडे आला, कीं भेदरून जाई. आमचें

वजन वाढलें कीं घटलें कोणास ठाऊक ? परंतु डॉक्टरचें वजन मात्र आमच्या बरंकीत येण्यानें दर वेळेस कमी होत गेलें असेल. सुपरिंटेडेंट नि डॉक्टर या दोघांनाच स्त्रियांच्या तुरुंगांत यायला परवानगी असे. आमच्यांतील कांहीं जणी स्त्रियांच्या अभिमानी होत्या. कोणी जर म्हटलें, कीं असें मधून पुरुषांचें दर्शन झालेलें वरें, तर त्या म्हणत, “अडलांय खेटर. मुळींच नाहीं दिसले म्हणून कांहीं विघडायचें नाहीं.” परंतु गंमत ही, कीं सुपरिंटेडेंट आला, म्हणजे सारा वेळ याच स्त्रियांच्या अभिमानी वायका त्याच्याजवळ बोलण्यांत घालवीत. तुरुंगांत जें कांहीं कोठें विघडलें असेल, त्याचें खापर, त्याचा सारा दोष त्याच्या माथ्यावर लादीत.

अशा रीतीनें जीवन चाललें होतें. दिवसापाठीमागून दिवस जात होते. महिन्या-मागून महिने जात होते. कधीं कधीं बाहेरच्या जगांत ज्यांना सोडून आम्ही गेलों होतो त्यांची आठवण येऊन उदास वाटे: आपण कोठें इकडे एकट्या येऊन पडलों असें वाटे. कधीं कधीं आमचे दिवस फार सुखासमाधानांत जात. कामांत, वाचनांत, एक-मेकींजवळ चर्चा करण्यांत पटकन निघून जात.

तेथें ज्या गुन्हेगार तरुण मुली होत्या, त्यांच्यांतील बऱ्याचशा प्रेमळ होत्या. त्या सखीभावानें वागत, बोलत चालत. कांहींजणीं मोठ्या विनोदी होत्या, हुशारहि होत्या. कांहींना गाणें-नाचणें येत होतें. एक अँग्लो-इंडियन तरुणी तर नृत्य-गायनांत फारच निष्णात होती. ती तरुणी जरा विचित्र होती. तऱ्हेवाइक होती. परंतु अधिक तरुण असतांना ती खार्त्रीनें अधिक सुन्दर दिसत असावी. तिचें खरें नांव सांगणें वरें नव्हे. मी मेरी या नांवानेंच तिला संबोधीन. तिला एकटीलाच एका खोलींत कोडून ठेवीत. कारण ती नेहमीं खोड्या करायची. ती फार धूर्त होती आणि फार हट्टी होती. एके दिक्कीं तीं आपल्या खोलीच्या बाहेर थोडा वेळ होती. ती माझ्याकडे आली नि म्हणाली, “एका प्रसिद्ध इंग्रज नटीशीं माझे नातें आहे तुम्हांला माहित आहे का ? तुमचा विश्वास बसणार नाहीं; परंतु खरेंच तसे माझे नातें आहे.”

“मेरी, तूं तुरुंगांत कशाला आलीस ? वरें, आलीस तर आलीस. येथें तरी जरा नीट वागायचें; माफी भरपूर मिळवून घरीं जायचें. तर तेंहि तूं करीत नाहीस !”

“काय सांगूं सखी तुला ? परंतु कैदी कैद्याजवळ साऱ्या सत्यकथा सांगतो. मीहि तुला सांगतें, ऐक; तुरुंगांत माझ्या आजवर अनेक खेपा झाल्या. बाहेर जातें, पुन्हां आंत येतें. मी बाहेर जाण्याचा अवकाश कीं फुलपांखरें माझ्या पाठास लागतात. भुंगे गुंगू करूं लागतात. त्यांना वाटतें कीं मी फार सुंदर आहे. माझी ती प्रसिद्ध चुलतबहीण, ती प्रख्यात नटी, ती मीच असें यांना चुकीनें वाटतें. ते मला इतकें सतावतात कीं कांहीं तरी करून मी पुन्हां तुरुंगांत येऊन बसतें. येथें त्यांच्या लघळपणापासून मी बचावतें.”

एके दिवशीं रात्रीं सर्वत्र भीषण शांतता होती. सारीं झोंपळीं होती. माझ्या शेजारीं निजलेल्या मुलीनें मला जागे केलें. ती मला हळू म्हणाली, “ ऐक; तुला कांहीं ऐकूं येतें ? ” मीं कान देऊन ऐकलें. मला पायांतल्या पैजणांचा जसा आवाज यावा तसा ऐकूं आला. कोठून तरी दुरून तो आवाज येत आहे असें वाटलें. घागऱ्यांचा, धुंगुरांचा जसा नाद असावा, तसा तो होता म्हटलेंत तरी चालेल.

“ काय आहे हें ? ” मीं विचारलें.

“ मलाहि माहित नाही. परंतु माझ्या अंगावर भीतीनें कांटा उभा राहिला आहे बघ. येथें एक नर्तकी होती. तिला देहान्त शिक्षा सांगण्यांत आली होती. येथें तिला फांशी देण्यांत आलें. हें कदाचित् तिचें भूत असावें. या तुरुंगांत वावरत असावें.”

मीहि भ्यालें. माझेंहि अंग थरारलें. तुरुंगांत किंवा बाहेर कुठेच भुतें पाहण्याची मला इच्छा नव्हती. मीं माझ्या मैत्रिणीलां म्हटलें, “ वेडी आहेस तूं. उगीच कांहीं तरी वेड्यावाकड्या कल्पना करून घेऊं नकोस. तुरुंगांत का कुठें भुतें फिरत असतात ? कांहीं तरीच. तुरुंगांत यायला भुतें सुद्धां राजी होणार नाहीत. म्हणतील, बाकी सर्वत्र जाऊं. परंतु तुरुंग नको. ” परंतु माझ्या मैत्रिणीला ती गंमत वाटत नव्हती. तिनें मला गप्प बसविलें. “ पुरे तुझे तत्त्वज्ञान ! ” ती म्हणाली. तो आवाज आतां दूर दूर जात चालला असें वाटलें. आणि शेवटीं मुळीच ऐकूं येईनासा झाला.

दुसऱ्या दिवशीं रात्रीं आम्ही पुन्हां जाग्या झालों. पुन्हां तो आवाज कानांवर आला. तो आवाज ऐकायला उत्सुक असलों, तरी भीतिहि वाटत होती. हें काय बरें असेल, याचा विचार करीत आम्ही अंधरुणांत जाग्याच असूं. परंतु आम्हांला उलगडा झाला नाही. तीन रात्री हा प्रकार झाला. चौथ्या रात्री आवाज अधिक जवळ वाटला, अधिक मोठ्यानें येत आहे असें वाटलें. निःस्तव्यपणें आम्ही कशाची तरी अपेक्षा करीत होतो. अंगावर कांटा उभा होता. इतक्यांत आम्हांला एक आकृति दिसली. काळ्या पोषाखांतील आकृति. एका वरकीच्या कोंपऱ्याजवळ ती वळली. आणि तेथून तो घणघण झणझण आवाज ऐकूं आला. तें काय आहे याचा उलगडा होईना. दोनचार क्षण गेले असतील. आणि एकदम लख्ख प्रकाश पडला डोक्यांत. ती आकृति म्हणजे ती बुद्धी वॉर्डर बाई होती. आम्हांला हायसें वाटले. शिरावरचा प्रचंड बोजा दूर झाला असें वाटलें. आम्हांला खूप आनंद झाला होता. आनंदानें ओरडावें, टाळ्या पिटाव्या असें वाटत होतें. दररोज रात्रीं स्त्रियांच्या सर्व तुरुंगाला वॉर्डर बाईनें फेरी घालायची असा नियम होता. परंतु ही बुद्धी हडळ आळशी होती. आणि राजकीय स्त्रीकैऱ्यांच्या बाजूला फिरकण्याची काय जरूरी असें वाटून ती आम्हांला वगळून दुसरीकडे चक्कर मारायला निघून गेली. तो घणघण झणझण आवाज तिच्या हातांतील किल्ल्यांच्या झुबक्याचा असे. तो किल्ल्यांचा लड्ड जुडगा तिच्या कमरेला खोंबलेला असे.

उजाडल्यावर इतर मैत्रिणींना आपली भीति नि फजिती सांगायची असें आम्हीं ठरविलें. बावळट समजून आपल्याला सान्या हंसतील तर हंसोत. गोष्ट तर सांगायचीच. आम्हीं आमच्या गोष्टीला आरंभ केला. त्याबरोबर इतर मैत्रिणीहि एकमेकींकडे सूचक अर्थानें पाहूं लागल्या. “कसल्या खुणा एकमेकींना करीत आहांत? आम्हांला खरें काय तें सांगा!” असा आम्हीं हट्ट धरला. तेव्हां त्या म्हणाल्या, “आम्हीं सर्वांनीच तो घुंगुरनाद ऐकला होता. आणि भूत असावें अशाच निर्णयावर आम्हीहि आलों होतो. तुम्हांला भीति वाटेल म्हणून आम्ही तुमच्याजवळ बोललों नव्हतो.”

परंतु तुरुंगांतील सान्याच गोष्टी अशा नसतात कीं ज्यांच्यावर आम्ही हंसावें. कांहीं तरुण गुन्हेगार स्त्री-कैद्यांना इतकें निर्दयपणें वागविण्यांत येई, कीं आमचें रक्त तापे. तथापि आम्ही त्यांच्या बाबतींत कांहीं करूं शकत नव्हतो. आम्ही असमर्थ होतो, अगतिक होतो. ती वॉर्डर बाई अयंत दुष्ट होती. सान्याच वॉर्डर बाया अति दुष्ट बुद्धीच्या होत्या. त्या उद्धट होत्या. राजकीय स्त्री-कैद्यांचाहि त्या अपमान करीत. आमच्या-जवळ जेव्हां त्या उर्मटपणें बोलत, तेव्हां मनावर तावा ठेवणें माठें कठिण जात असे. परंतु साध्या गोष्टीसाठीं त्या गुन्हेगार बायांना जेव्हां त्या वाटेल तशा शिव्या देत, तेव्हां तर फारच असह्य होत असे.

हळूहळू दिवस रेंगाळत चालले होते. हिंवाळ्यांतून आम्ही पार पडलों. तो हिंवाळा किती कडक असेल, तीव्र असेल, तें उत्तरेकडच्या लोकांनाच माहित. थंडगार चावरा वारा दूर ठेवायला दारें थोडींच होती तेथें? सारे गज. त्या गजांतून सारखा तो येई नि झोबे. थंडीपासून ते गज कसें संरक्षण करणार? नंतर थोडे प्रसन्न दिवस आले; वासंतिक दिवस; परंतु ते पटकन् संपले. आणि प्रखर उन्हाळा सुरू झाला. कढत कढत वारे. धुळींचीं वादळें. हिंवाळा पुरवला, परंतु हा उन्हाळा नको असें वाटलें. हिंवाळ्यापेक्षां उन्हाळा असह्य होता. आम्ही यांतूनहि पार पडलों. नंतर तो स्वागताहर्ष पर्जन्य आला! आणि मग पुन्हां तो हिंवाळा जवळ येऊं लागला. डिसेंबरच्या शेवटीं शेवटीं मला नि माझ्या बहिणीला मुक्त करण्यांत आलें. कांहीं मैत्रिणी आधींच गेल्या होत्या आणि आमच्या मागून ज्या आल्या होत्या, त्यांना सोडून आम्ही जाणार होतो. घरीं पुन्हां जाण्यांत आनंद असला, तरी यांना मागें ठेऊन जातांना, त्यांचा वियोग होतांना दुःखहि झालें.

तुरुंगांतील जीवन आनंददायी नव्हतें. परंतु तो एक मोलाचा अनुभव होता. समाजाला ज्यांच्यापासून धोका आहे असे मानण्यांत येतें, अशा पुष्कळ गुन्हेगार स्त्री-कैद्यांशीं मीं मैत्री जोडली. त्यांच्याशीं मला मैत्री जोडतां आली याचा मला आनंद वाटे. त्या गुन्हेगार बाया समजांत रोजच्या जीवनांत आपणांला जीं माणसें भेटतात, त्यांच्याहून श्रेष्ठतर होत्या. मानवजातीचे अधिक चांगले नमुने म्हणून त्यांच्याकडे मीं

उजाडल्यावर इतर मैत्रिणींना आपली भीति नि फजिती सांगायची असें आम्हीं ठरविलें. बावळट समजून आपल्याला साऱ्या हंसतील तर हंसोत. गोष्ट तर सांगायचीच. आम्हीं आमच्या गोष्टीला आरंभ केला. त्याबरोबर इतर मैत्रिणीहि एकमेकींकडे सूचक अर्थानें पाहूं लागल्या. “कसल्या खुणा एकमेकींना करीत आहांत ? आम्हांला खरें काय तें सांगा !” असा आम्हीं हट्ट धरला. तेव्हां त्या म्हणाल्या, “ आम्हीं सर्वांनीच तो घुंगुरनाद ऐकला होता. आणि भूत असावें अशाच निर्णयावर आम्हीहि आलों होतो. तुम्हांला भीति वाटेल म्हणून आम्ही तुमच्याजवळ बोललों नव्हतो. ”

परंतु तुहंगांतील साऱ्याच गोष्टी अशा नसतात कीं ज्यांच्यावर आम्ही हंसावें. कांहीं तरुण गुन्हेगार स्त्री-कैद्यांना इतकें निर्दयपणें वागविण्यांत येई, कीं आमचें रक्त तापे. तथापि आम्ही त्यांच्या बाबतींत कांहीं करूं शकत नव्हतो. आम्ही असमर्थ होतो, अगतिक होतो. ती वॉर्डर बाई अयंत दुष्ट होती. साऱ्याच वॉर्डर बाया अति दुष्ट बुद्धीच्या होत्या. त्या उद्धट होत्या. राजकीय स्त्री-कैद्यांचाहि त्या अपमान करीत. आमच्या-जवळ जेव्हां त्या उर्मटपणें बोलत, तेव्हां मनावर ताबा ठेवणें माठें कठिण जात असे. परंतु साध्या गोष्टीसाठीं त्या गुन्हेगार बायांना जेव्हां त्या वाटेल तशा शिव्या देत, तेव्हां तर फारच असह्य होत असे.

हळूहळू दिवस रेंगाळत चालले होते. हिंवाळ्यांतून आम्ही पार पडलों. तो हिंवाळा किर्ती कडक असेल, तीव्र असेल, तें उत्तरेकडच्या लोकांनाच माहित. थंडगार चावरा वारा दूर ठेवायला दारें थोडींच होती तेथें ? सारे गज. त्या गजांतून सारखा तो येई नि झोबे. थंडीपासून ते गज कसें संरक्षण करणार ? नंतर थोडे प्रसन्न दिवस आले; वासंतिक दिवसः परंतु ते पटकन् संपले. आणि प्रखर उन्हाळा सुरू झाला. कढत कढत वारे. धुळीचीं वादळें. हिंवाळा पुरवला, परंतु हा उन्हाळा नको असें वाटलें. हिंवाळ्यापेक्षां उन्हाळा असह्य होता. आम्ही यांतूनहि पार पडलों. नंतर तो स्वागतार्ह पर्जन्य आला ! आणि मग पुन्हां तो हिंवाळा जवळ येऊं लागला. डिसेंबरच्या शेवटीं शेवटीं मला नि माझ्या बहिणीला मुक्त करण्यांत आलें. कांहीं मैत्रिणी आधींच गेल्या होत्या आणि आमच्या मागून ज्या आल्या होत्या, त्यांना सोडून आम्ही जाणार होतो. घरीं पुन्हां जाण्यांत आनंद असला, तरी यांना मागें ठेऊन जातांना, त्यांचा वियोग होतांना दुःखहि झालें.

तुहंगांतील जीवन आनंददायी नव्हतें. परंतु तो एक मोलाचा अनुभव होता. समाजाला ज्यांच्यापासून धोका आहे असें मानण्यांत येतें, अशा पुष्कळ गुन्हेगार स्त्री-कैद्यांशीं मीं मैत्री जोडली. त्यांच्याशीं मला मैत्री जोडतां आली याचा मला आनंद वाटे. त्या गुन्हेगार बाया समजांत रोजच्या जीवनांत आपणांला जीं माणसें भेटतात, त्यांच्याहून श्रेष्ठतर होत्या. मानवजातीचे अधिक चांगले नमुने म्हणून त्यांच्याकडे मीं

बोट दाखविलें असतें. घरीं जाणार म्हणून मला आनंद होता. परंतु हे दुर्दैवी जीव येथेंच कित्येक वर्षे खितपत राहणार; आणि सुटल्यावरहि त्यांना नसेल घरदार, नसेल आधार; नवीन जीवनाकडे त्यांना कोण घेऊन जाणार, कोण मदतीचा हात देणार? असें मनांत येऊन हृदयाला वेदना होत. तुरुंगांत जर कांहीं एखादा हस्तकौशल्याचा धंदा शिकल्या असतील, तर तोच केवळ एक बाहेर आधार. परंतु बाहेर समाज त्यांच्याकडे तिरस्कारानें चघतो. त्यांना कोणी कामावर घेत नाही. दोन दिडक्यांचें थोडें भांडवलहि मिळत नाही. इकडून तिकडे हांकललें जावें, तिकडून इकडे, सर्वत्र त्यांना थपडा बसतात. आणि वतागून, निराश होऊन त्या पुन्हा एखादा गुन्हा करितात. पोटांतील पेटलेली भूक त्यांना हे गुन्हे करायला चांगते. परिस्थितिच त्यांना चोरी वगैरे करायला प्रवृत्त करते. नंतर पुन्हां तुरुंग. तुरुंग अशा रीतीनें जन्माचाच त्यांचा सोबती होतो.

वर्तमानपत्रांतून तरुण मुलींना भयंकर गुन्ह्यांबद्दल शिक्षा झाल्याचें आपण पुष्कळ वेळां वाचतो; कांहींना खुनाबद्दल शिक्षा झालेली असते; कांहींना पुनःपुन्हां दुसऱ्या कांहीं गुन्ह्यांबद्दल शिक्षा झालेली असते. अशा गोष्टी होत त कशा, कशा शक्य होतात, असें मनांत येऊन आपला थरकांप होतो. परंतु आपण सुखाच्या, स्वास्थ्याच्या जीवनांत सुरक्षित असतो. काळजीकथा नसते. आपल्याप्रमाणें ज्या सुखांत राहूं शकत नाहीत, ज्या दुर्दैवी असतात, अशा आपल्या दुसऱ्या भगिनींना कसकशा मोहपाशांना तोंड द्यावें लागतें, त्याची आपणांस कल्पनाहि नसते. एखादा भयप्रद, अथोर गुन्हा त्या भगिनींनीं केलेला ऐकून आपण शिवशिव म्हणतो. परंतु आपणहि जर तशा परिस्थितींत असतो, तर काय केलें असतें? ज्या भगिनींना तशा गोष्टी करणें भाग पडलें, त्या भगिनींप्रमाणें आपणहि कदाचित् केलें असतें. आमचा स्त्रियांचा तुरुंग हा अद्याप तरुण असणाऱ्या मुलींसाठीं होता. साऱ्या गुन्हेगार स्त्रिया २१ वर्षांच्या आंतील होत्या. परंतु समाजानें ज्यांना धोकेबाज म्हटलें, अशा त्या मुली खरोखर का तशा होत्या? तुम्हांला ऐकून आश्चर्य वाटेल कीं त्या मुलींपैकीं बहुतेक जणी प्रेमळ, समजुतदार, भावनाक्षम अशा होत्या. करुणें, स्नेहानें जर त्यांना आपण वागविलें, तर त्या मनमोकळेपणानें वागत, स्वतःचें हृदय उघडें करीत आणि अशा या मुलींना लांबलांब मुदतीच्या सजा देण्यांत आल्या होत्या! त्यांचा एकच अपराध कीं जें जीवन त्यांच्या नशिबीं बाहेरच्या जगांत होतें, तें अनुदार होतें, निर्दय होतें; आणि संतापाच्या भरांत खुनी वृत्तीच्या आहारीं त्या गेल्या अशा खुनी वृत्ति आपल्याहि रक्तांत असतात. त्या कधीं उसळतातहि: परंतु सुसंस्कार झालेले असल्यामुळें त्या वृत्ति आपण दाबूं शकतो. माझ्या त्या नवीन मिळालेल्या मैत्रिणी! त्यांना सोडून बाहेर जातांना मला दुःख झालें. त्यांना जीवनांतील कोणत्याच सुखाच्या गोष्टी नाहीत. आणि माझ्याजवळ त्या भरपूर होत्या. त्यांच्याजवळ जें मुळींच नाही, ते आपल्याजवळ भरपूर आहे असें मनांत येऊन लाज वाटली.

त्यांच्यातील एका मुलीचा तर मला फारच लळा लागला होता. तिचें नांव वचुलि. उजळ रंगाची, भुन्या डोळ्यांची होती. उंची पांच फूट जेमतेम असेल. दिसायला बरी होती. तिचे केंस दोन्ही खांद्यांवर पडलेले असत. केंस जरा रांकट दिसत. पुष्कळ वेळां त्यांच्या वेण्या घालून त्या सोडलेल्या असत. तिचे कपडे जाडेभरडे होते. दिसायला ती तितकी स्वच्छ नसे दिसत. परंतु तिला मी प्रथमच जेव्हा पाहिलें, तेव्हां ती सुरेख दिसली. तुरुंगाच्या भेसुर भिंतीजवळ बसून हातांत लांब सुया घेऊन ती विणकाम शिकत होती. किती रमणीय दिसलें तें दृश्य ! ती फार मोठी नव्हती. अगदीं तरुण होती. तिची मुद्रा निरपराध, निष्पाप दिसत होती. ही सांवळी मुलगी कां आली तुरुंगांत ? काय अक्षम्य गुन्हा हिनें केला असेल बरें ? या लहान मुलीनें का कांहीं भयंकर केलें ? मी आश्चर्यचकित होऊन विचार करूं लागलें. शेवटीं मी तिच्याजवळ गेलें. ती एक गाणें गुणगुणत होती. उत्तर हिंदुस्थानांतील पहाडांतून ऐकूं येणाऱ्या गाण्यांप्रमाणें तें होतें ! हुरहुर लावणारें, अविस्मरणीय असें गान.

“ तुझे नांव काय ? ” मीं विचारलें. साशंक होऊन तिनें माझ्याकडे पाहिलें. आणि जरा भीत भीत हळूच तिनेंही मला विचारलें, “ तुम्ही कोण ! आणि तुम्हीं कशा येथें आंत आल्यात ? ” “ मीहि एक कैदी आहे ” मीं उत्तर दिलें. ती मोठ्यानें हंसली. “ परंतु कैदी कां ? काय केलेंत ? ” तिनें पुन्हां विचारलें. मीं तिला सांगितलें कीं मी एक राजकीय कैदी आहे. तिनें शहाणपणें समजलें असें दाखवण्यासाठीं डोकें हलवले. परंतु तिला का राजकीय कैदी म्हणजे काय, तें सारें नीट समजलें असेल ? कांहीं अस्पष्ट कल्पना तिला आली असेल. परंतु या बाई आपल्याजवळ प्रेमाने विचारपूस करीत आहे एवढें ती नक्की समजली. तिचा संशय गेला. मी कोणी तुरुंगांतील अधिकार असलेली अंमलदार नाहीं, हें तिनें ओळखलें. तिनें आपलें नांव सांगितलें. लाजेनें तिनें माझ्याकडे वर पाहिलें. किती गोड हास्य होतें तिच्या मुखावर. एक सुसकारा सोडून तिनें आपलें काम पुन्हां सुरू केलें. “ वचुली, तूं कां येथें तुरुंगांत ? ” मीं विचारलें. तिच्या त्या मोठ्या अकपट डोळ्यांनीं माझ्या डोळ्यांकडे सरळ वर पाहिलें. आणि ती एवढेंच म्हणाली “ खुनासाठीं. ”

“ खुनासाठीं ? ” मीं आश्चर्यानें विचारलें. तिच्या शब्दांवर जणू माझा विश्वास बसत नव्हता. होकारार्थी तिनें मान हलवली. माझ्या डोळ्यांवर, माझ्या कानांवर माझा विश्वास बसेना. ही अल्लड कोंवळी मुलगी कोणाचा खून कसा करूं शकेल असें मनांत येई. कांहीं तरी चूक असली पाहिजे.

“ वचुली, तुला कोणाचा कां बरें खून करावा लागला ? ” मीं विचारलें. पुन्हां म्हटलें, “ तूं अजून कोंवळी मुलगी आहेस. आपण काय करीत आहोंत याची तुला

कल्पना आली नसेल. आणि न घडावें तें चुकून घडलें. होय ना ?” तिनें सावकाश आपलें डोकें वर करून माझ्याकडे पुन्हां पाहिलें. तिच्या डोळ्यांतील तें हास्य गेलें. तिच्या डोळ्यांत भीति, तिरस्कार, द्वेष यांची गर्दी झाली. तिची ती सौम्य मुद्रा क्षणांत कठोर बनली.

“ अशी आहे तिची कहाणी:— ”

तिनें हलक्या आवाजांत आरंभ केला. हळूच ती म्हणाली, “ माझ्या नवऱ्याचा मीं खून केला. तो मला निर्दयपणें वागवी. मारमार मारी, कुलुप लावून कोंडून ठेवी. घरांत भरपूर खायला असूनहि तो मला उपाशी ठेवी. माझा हिस्साहि आपणच खाई. एखादे वेळेस दोन घांस ठेवी. नाही तर स्वतः खा खा खाऊन उरलेलें बाहेर फेकी. पण मला देत नसे. त्याला संतुष्ट राखण्याची, खूष ठेवण्याची मीं पराकाष्ठा करीत असें. परंतु त्याचें तें खरें. मला छळायचे नवीन नवीन प्रकार तो शोधून काढी. दिसायला तो सुंदर होता. लग्नांत मी फक्त चौदा वर्षांची होतें. परंतु मला तो आवडला. देव-देवतांसमोर मीं शपथ घेतली कीं मी याची चांगली वायको होईन. त्याची सेवा करीन, त्याची आज्ञा पाळीन, त्याला जेवण करून वाढीन. आईनें मला सांगितलें होतें कीं तो सांगेल तशी वाग. त्याचें ऐकत जा. मीं तशी शपथ घेतली. परंतु लग्न होऊन दोनचार महिनेहि झाले नसतील. तो माहं लागला. दुष्ट व निर्दय वनूं लागला. आपल्याला ही भिते असें पाहण्यांत त्याला एक प्रकारचें सुख वाटे, आनंद वाटे. तो उघड म्हणेहि कीं तुला सतावण्यांत मला मजा वाटते. तुला छळतांना मला आनंद होतो. मला त्याची फार भीति वाटूं लागली. जवळ जवळ एक वर्षभर या यातना मीं सोसल्या. मला माहेरीं जाऊं दे, माझ्या आईवापांकडे जाऊं दे, म्हणून मीं परोपरीनें सांगितलें. त्याची किती मन-धरणी केली. पदर पसरला. परंतु तो पाठवीना. मी अधिकाधिक दुःखीकष्टी होऊं लागलें. तो मला गांजीत होता, तरीहि त्यानें माझ्यावर प्रेम करावें, मीं त्याला आवडूं लागावें, म्हणून मी प्रयत्नांची शिकस्त करीत होतें; परंतु मी कांहीं केलें तरी तो खूष होत नसे, प्रसन्न होत नसे; माझे सारे उपाय व्यर्थ झाले. कुत्र्याचें शेंपूट वांकडेंच राहिलें. एके दिवशीं सकाळीं जो एक कोट अंगांत घालण्याची त्याला लहर आली, तो मीं धुवून ठेवला नव्हता. म्हणून त्यानें मला मारून मारून रक्तबांबाळ केलें. आणि मला विव्हळत टाकून स्वारी बाहेर निघून गेली. कांहीं तासांनंतर तो घरीं परत आला. नवीन पोषाखांत तो नटून आला होता. गळ्याभोंवतीं एक लांब रेशमी रुमाल चमकत होता. मी कांहीं तरी काम करीत होतें. तो आला तेव्हां मीं मागें वळूनहि पाहिलें नाही. म्हणून त्यानें मला हांक मारली. तो म्हणाला, “अग, वावळट, इकडे ये. हे वध नवीन कपडे. म्हण कीं छान आहेत म्हणून; वाचा कां बसली ? या कपड्यांत मी सुंदर नाही दिसत ? ” मीं

उत्तर दिलें नाहीं. मी माझ्या वज्रांकडे पाहिलें, माझ्या अंगावर चिंध्या होत्या; घाणेरडीं लुत्करें होतीं. “ बोल कीं सटवे ! बोलायला नाहीं का येत ? ” तो अंगावर ओरडला. “ का माझ्या कपड्यांचा तुला हेवा वाटतो ? ” तो म्हणाला. तरीहि मी शांतच राहिलें; मुकीच राहिलें. तो माझ्याजवळ आला. माझें मनगट घट्ट धरून त्यानें माझ्या दोन थोबाडींत दिल्या. मनगट दुखलें. मीं ओरडून म्हटलें, “ सोड मला, चांडाळा ! काय म्हणून तुझ्या कपड्यांना मी नांवाजूं ? तूं दिवसभर खातोस नि मला उपाशीं ठेवतोस म्हणून ? सोड; नाहीं तर अशाच एखाद्या दिवशीं मीं तुझा मुडदा पाडीन वघ. काय म्हणून तुझी स्तुति करूं, काय म्हणून..... ? ” मी आणखी पुढें वोलणार तोंच त्यानें आपली काठी आणली. मला शिव्याशाप देत त्यानें मला सारखें झोडप झोडप झोडपलें. मी जवळजवळ बेशुद्ध होऊन पडलें. त्यानें मला दूर फेकलें. शेवटीं म्हणाला, “ ये; आतां कर मला ठार करण्याचा प्रयत्न.” काठी फेकून तो शांतपणें पडला. लौकरच तो घोरुं लागला. कांहीं तास गेले. मीं उठण्याचा, हलण्याचा प्रयत्न केला. माझें सारें अंग गळवासारखें ठणकत होतें. मी पुन्हां पडून राहिलें. एका-एकीं कोंपऱ्यांत डाराडूर झोंपलेला नवरा माझ्या दृष्टीस पडला. त्यानें नवीन कपडे काढून वर टांगून ठेवले होते. परंतु तो रेशमी रुमाल तसाच गळ्याभोंवतीं होता. मीं त्याच्याकडे पाहिलें नि मला तिटकारा आला. मनांत द्वेष भरला. एकदम मनांत आलें कीं याला ठार केलें तर सुटेन एकदांची. परंतु कसें ठार करायचें ? मीं सभोंवतीं पाहिलें. त्याला तडाका हाणण्यासारखें कांहीं दिसेना. आणि एकाएकीं त्याच्या त्या झळकणाऱ्या लाल रेशमी रुमालाकडे डोळे गेले. कसें काय सारें झालें मला माहित नाहीं. परंतु एका क्षणांत मी उठलें आणि त्याच्या गळ्याभोंवतीं असणारा तो रुमाल मी जास्तजास्त आंवळीत चाललें. पहिल्या दावासरशीं तो जागा झाला; धडपड करून ओरडण्याचीहि खटपट केली. परंतु मी खांचांतून डोळे बाहेर येईपर्यंत मी रुमाल घट्ट आंवळीतच गेलें. आणि त्याची मान मोडली. तो लोळागोळा होऊन पडला. रुमालाचीं टोके मीं सोडलीं. मी दूर झालें. मीहि अगदीं गळून गेलें होतें. मला ग्लानि आली. भयभीत होऊन मी मार्गें पडलें. नवरा पुन्हां उठेल नि पुन्हां झोडपील अशा अर्धवट विचारांत मी पडलें. परंतु तो पुन्हां उठला नाहीं. त्याच्या शेजारीं मीहि पडून राहिलें. मलाहि उठवत नव्हतें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं त्या स्थितींत आम्ही कोणाला तरी सांपडलों. माझा नवरा गतप्राण झालेला पाहून त्यानें पोलिसांना वदीं दिली. सान्या शेजाऱ्यांना तो इकडे तिकडे सांगत पळत होता. मी अद्याप भयमूढ होते. मी माझ्या नवऱ्याला ठार केलें, त्याचा खून केला, यावर माझा विश्वास वसेना.

पोलिस येईपर्यंत कोणीहि माझ्याजवळ आलें नाहीं. मला तुरुंगांत नेण्यांत आलें. खटला चालला नि मला ग तुरुंगांत पाठवण्यांत आलें. म्हणून मी येथें आहे. फांशीं देण्या-

इतपत मी मोठी नव्हते. आणि बायकांना होतां होईतो फांशीची शिक्षा देत नाहीत. मला जन्मठेप झाली. ही माझी हकीगत. सपले. ”

माझे डोळे सारखे बचुलीकडे होते. निःस्तब्धपणे ती अघटित घटना मी ऐकली. तिने जे सांगितले, त्यावर अजूनहि माझा विश्वास बसेना. परंतु ज्या अर्थी ती तुरुंगांत होती, त्या अर्थी तें सारें खरें असलें पाहिजे.

जणू एखादी गोष्ट सांगितल्याप्रमाणें बचुली पुन्हां आपलें काम करूं लागली, विणूं लागली. आपल्या सांगण्याचा यांच्यावर काय परिणाम होतो तें जाणून घेण्याची तिला जिज्ञासा नव्हती. ती साधीभोळी अकपट मुलगी होती. दैवानें असें लिहूनच ठेवलें होतें, त्याला कोण काय करणार, या दृष्टीनेच ती त्या घटनेकडे पाहत होती. तुरुंग नशिबी मग यायचाच, तो कसा टाळतां येईल ? उगीच कां मनाला लावून घ्यायचें, अशा वृत्तीने ती त्या साऱ्या गोष्टींकडे पाहत होती. तुरुंगांतील जीवनाचा मुकाट्यानं शांतपणें तिनें स्वीकार केला होता. शांतपणें त्या जीवनाला ती शरण गेली होती.

खालीं मान घालून बसलेल्या बचुलीकडे मी पाहिलें नि माझे हृदय तिच्यासाठीं तळमळलें. ती लहान होती; अद्याप अपरिपक्व होती; गुन्हेगार अशी ती दिसेचना. दैवानें इतक्या निर्दयतेनें तिला कां बरें वागवलें ? इतकें निष्ठुर कसें तें नशीब ? आणि या बचुलीचें पुढें काय होणार ? तिचें जीवन कसें होणार ? तिच्या नशिवांत आणखी काय काय आहे ? असे खटले निराळ्या दृष्टीनें नकोत का चालवायला ? अशा गुन्हांना निराळ्या प्रकारची शिक्षा नको का ? जन्मठेप म्हणजे थड्डा नव्हे. त्या तुरुंगाच्या भिंती-आड अधिक नाही, तरी वीस वर्षे काढायचीं ! बाहेरच्या जगाचें कांहीं कळायचें नाही; समोवतीं ते इतर गुन्हेगार कैदी; कानांवर सदैव शिव्याशाप, अभद्र, गलिच्छ बोलणीं; ईश्वराच्या सृष्टीतील अति नीच अशा माणसांचें नित्य दर्शन; आणि बाहेर वारा वर्षातही जां लवाडी आपण शिकणार नाही, तिचें येथें नित्य शिक्षण ! बचुली केवळ पंधरा वर्षांची पोर होती. तुरुंगांतून बाहेर पडेल, तेव्हां ती पस्तीस वर्षांची असेल. सारें ताऱ्य तुरुंगांत दडवल्यावर, ती जशी आज गोड आहे, पवित्र आहे, तशीच राहू शकेल का ? का ती सराईत गुन्हेगार बनेल ? सर्वांनीं परित्यक्त अशी काळा कैदी बनेल ? कोठें आधार नाही, सहानुभूति नाही, असे पाहून ती का पापाकडे वळेल ? वाईट गोष्टी करील ? आणि तिचीं पाउलें पुन्हां निश्चितपणें अपरिहार्य म्हणून का तुरुंगाकडेच वळतील !

माझ्या विचारांचा गांठ उडाला. मी बचुलीच्या डोक्यावर प्रेमानें थोपटलें आणि म्हटलें, “ बचुली, मी आशा करतें, कीं मी तुला पुन्हां भेटेन. तूं येथें नीट काम केलें पाहिजे. भरपूर माफी मिळव हो. म्हणजे तुरुंगांतून लोकर बाहेर येशील. खरें ना ! ” तिच्या तोंडावर प्रसन्न हास्य चमकलें. ती म्हणाली, “ हो, ते सारे सांगतात, कीं

मीं जर त्रास दिला नाही, नीट काम केले, तर पुरीं वीस वर्षे कांहीं काढावीं लागणार नाहीत, मी लौकर सुटेन. मी आईवापांकडे माहेरीं जाईन. किती छान होईल ! माझे घर तिकडे उंच पहाडांत आहे. ते पहाड मला किती आवडतात ! ” खिन्नपणें मी निघालें. तिचें धैर्य, तिचा आशावाद कायम राहावा म्हणून मी किती इच्छित होतें. तुरुंगांत जीं कित्येक कंटाळवाणीं वर्षे तिला काढायचीं होतीं, त्या दीर्घ मुदतींत तिचें हें धैर्य कधीं न सरो, तिचा आशावाद कधींहि न भंगो, अशी आशा करीत अति दुःखानें मी निघालें. ही कोंवळी अल्लड बचुली, ती गिरिवाला होती. पहाडांतील वृक्षराजी, फुलें, पाखरें, ताजी स्वतंत्र हवा यांची तिला संवय; खालच्या मैदानांतील हा तुरुंग, येथला कडक उन्हाळा, हें सारें तिला कसें सहन होईल ? राहून राहून या शंका, हे विचार माझ्या मनाला त्रास देत. परंतु ती समाधानी होती. ‘ ठेविलें अनन्तें तैसेंचि रहावें ’ या श्रद्धेनें ती जगत होती. तिच्या त्या वृत्तीचें मला कौतुक केल्याशिवाय राहवत नाहीं.

मीं पुन्हां एकदां वळून पाहिलें. आपल्या कामांत ती पूर्णपणें गहन गेली होती. बचुलीबरोबर त्या तुरुंगांत मीं एक वर्ष दवडलें. बाहेरच्या जगासाठीं मी वारंवार अधीर होत असें. परंतु जायचा दिवस आला नि मला वाईट वाटलें. आतां बाहेर बचुली कोठली ? तेजस्वी, पाणीदार डोळ्यांची, आपल्या बोलण्यानें, पहाडी गीतांनीं माझे मन रिझवणारी, वेळ कसा गेला तें समजूं न देणारी प्रेमळ बचुली ! बाहेर बचुली नसेल माझा वेळ दवडायला; तिला सोडून जाण्याच्या कल्पनेनें माझे हृदय भरून आलें. मला कांहीं सुचेना, तुरुंगांतील घरामधला माझा शेवटचा दिवस उजाडला; मी माझ्या सहकारी मैत्रिणींना जाऊन भेटलें; सर्वांचा निरोप घेतला. इतक्यांत कोणी तरी धांवत येऊन माझ्या गळ्यांत गळा घालून मिठी मारली. ती बचुली होती. ती मुकेपणानें माझ्याजवळ उभी राहिली. तिचे ते टपोरे डोळे ! त्यांतून टपटप पाणी गळत होतें. मीं तिला पोटाशीं धरलें. तिचे डोळे माझ्या डोळ्यांकडे करून मीं तिला म्हटलें, “ हें काय, अशी रडूं नको. बचुली, धीर धर. शूर झालें पाहिजे. प्रयत्न कर. सुखी रहा. तूं जेव्हां बाहेर येशील, तेव्हां मला अवश्य लिही. तुला माझ्याकडे यायचें असेल, तर वेशक ये. संकोच नको करूस. ” बचुली म्हणाली, “ त्या बाहेरच्या मोठ्या जगांत तुम्ही मला विसरणार नाहीं ना ? कारण येथलीं सारींजणें सांगतात कीं बाहेरच्या मोठ्या जगांत गेल्यावर आम्हां कैद्यांची-गुन्हेगार कैद्यांची आठवण करणें तुम्हांला आवडत नाहीं. मीं तिचें डोकें थोपटलें नि तिला आश्वासन दिलें, कीं असें होणार नाहीं. आणि जरी त्या गोष्टीला इतकीं वर्षे झालीं असलीं, तरी बचुलीची आठवण अगदीं ताजी आहे. तिची स्मृति अशीच निरंतर राहिल.

माझ्याबरोबर आणखीहि कांहीं राजकीय वायका सुटल्या होत्या. त्यांच्याबरोबर मी निघालें. तुरुंगांतील अंगण ओलांडून तुरुंगाच्या दारांतून मी बाहेर पडलें. बचुली नि

तिच्यासारख्या दुसऱ्याहि तरुण मुली यांना सारं जीवन तरुंगांत काढावं लागू नये, कोणाच्या तरी कृपेने त्या साऱ्या आपापल्या घरी पुन्हां जाव्यात, सुखाचें, शांतीचें जीवन त्यांना पुन्हां लाभावं, म्हणून मी प्रार्थना केली.

तो तरुंग तेथें उभा होता. त्या भीषण भयसूचक भिंती निष्ठुरपणें उभ्या होत्या. एक वर्षभर तेथें माझे घर होतें. त्या भिंतींनीं किती तरी लहान मुलींना तेथें कोंडून ठेवले होते. मी त्या तरुंगाकडे शेवटचा दृष्टिक्षेप करण्यासाठीं पुन्हां एकदां वळले. तें मोठें फाटक आस्ते बंद होत होतें. आम्हांला निरोप देण्यासाठीं अंगणांत आलेल्या त्या बाया अद्याप मला दिसत होत्या; बंद होणाऱ्या दरवाजाच्या फटीतून दिसत होत्या. मी हात हलवला नि पटकन् तोंड वळवले. माझ्याबरोबरच्या राजद्वारी मैत्रिणींना माझ्या डोळ्यांतील अश्रु दिसू नयेत, म्हणून मी तोंड फिरवले. परंतु त्यांनीं माझ्या डोळ्यांतील पाणी शेवटीं पाहिलेंच. “तरुंग सोडतांना हृदयभंग होत आहे कीं काय ?” त्यांनीं हसून विचारलें. माझे अश्रु कोणासाठीं होते. याची त्यांना काय कल्पना ? मी नि माझी वहीण, आम्हीं दोघींनीं त्या गुन्हेगार मुलींच्या जीवनांत शिरण्याची जशी खटपट केली, त्यांचीं जीवनें समजून घ्यायला जशा शिकलों, तसें त्यांनीं थोडेंच केले होते ? त्यांच्यापासून त्या दूर राहिल्या होत्या, अलग राहिल्या होत्या. आणि म्हणून त्यांच्यासाठीं आमच्या ज्या भावना होत्या, त्या त्या समजू शकत नव्हत्या. मी तरुंग सोडून निघालें म्हणून ते अश्रु नव्हते. कारण आमच्यापैकीं कुणालाहि तरुंग म्हणजे कांहीं पुष्पशय्या, गुलाबांची गादी वाटत नव्हती. कांहीं कोंवळ्या असहाय मुलींना मी सोडून जात होतें, म्हणून ते अश्रु होते. अज्ञानामुळे, अति दुःखानें वेड्यावल्यामुळे जे गुन्हे हातून झाले, त्यांच्यासाठीं त्यांना त्या लांब लांब मुदतीच्या शिक्षा देण्यांत आल्या होत्या. जर त्या मुलींच्या नशिबीं दारिद्र्य, उपेक्षा, निर्दयता, क्रौर्य हीं आलीं नसतीं, तर जे गुन्हे केवळ गैरसमजुतीमुळे, सभोवतालच्या क्रूरतेमुळे त्यांच्या हातून घडले, परिस्थितीनें जे गुन्हे त्यांच्याकडून करवले, ते त्यांच्या हातून घडते ना. अशा त्या लहान जीवांसाठीं माझे अश्रु होते. त्या मुली किती अकपट ! त्यांची वृत्ति मुलासारखी ! त्यांचें हृदय सहृदय नि प्रेमळ ! त्या अभागी मुलींसाठीं माझे हृदय तडफडत होतें, त्यांना सोडून जायला तें तयार नव्हते. प्रिय मंडळींकडे माझ्या घरीं मी जात होतें. माझ्या स्वागतासाठीं सारीं उभीं होतीं. परंतु यांचें काय होणार ? मला विचारच करवेना.

“ सकाळचें पक्ष्यांचें गाणें, रात्रीच्या ताऱ्यांचा प्रकाश, यांचीं तुला आनंद
व्हावा म्हणून मी भूषणं करीन, खेळणीं करीन, वनांतिल हिरवे दिवस नि
सागरावरील निळे दिवस यांचा मी तुला भला शोभेसा वंगला बांधीन. ”

—आर्. एल्. स्टिव्हन्सन

आम्हांला लखनौ येथें नाहीं सोडण्यांत आलें. जेलमधील पोलिस बाई आम्हांला
अलाहाबादला घेऊन आली. तेथें आम्हांला मुक्त करण्यांत आलें. वर्षानें आम्ही घरीं
आलों होतो. घरांत कोणी नव्हतें. कमला कलकत्यास आजारी होती. आई तिच्या जवळच
होती. आमच्या मुटकेची वातमी कोणालाच नव्हती. आनंदभवनला कुलुप होतें. परंतु
विजेप्रमाणें वातमी पसरली. स्टेशनवरून आम्ही येत असतां कोणी तरी आम्हांला पाहिलें
असावें. एकदोन तासांतच आमेश्र-मित्रांनीं घर भरून गेलें. तुरुंगांतील जीवनाविषयीं
अनेक प्रश्न विचारीत होते. तुरुंगांतील त्या शांत जीवनानंतर एकदम बाहेरचें हें विशाल
जीवन पाहून आम्हीं थोड्या दिपून गेलों होतो. एकदम इतक्या लोकांची गर्दी, ते कुशल
प्रश्न ! आम्हांला दडपून गेल्यासारखें, गुदमरल्यासारखें झालें.

अलाहाबादला थोडे दिवस राहून स्वरूप नि मी कलकत्याला गेलों. कमला
बहुतेक बरी झाली होती. घरीं परत जायची तिला इच्छा होती. तेथे एक आठवडाभर
राहून आम्हीं सारीं पुन्हां घरीं आलों. अटक होण्यापूर्वी स्वरूपनें आपल्या तीन मुलींना

पुण्याच्या एका वसतिगृहात्मक शाळेत ठेवले होते. सर्वांत लहान मुलगी तर केवळ तीन वर्षांची होती. बरेच दिवसांत मुलांना न पाहिल्यामुळे स्वरूप पुण्याला जायला उत्सुक होती. कांहीं मित्रांची ती शाळा होती. इंदिराहि त्याच वसतिगृहांत राहत होती. तुरुंगांत असतांना मला हिंवाताप लागला होता. माझी प्रकृतिहि बरीच खालावली होती. जरा थारेपालट, हवाफेर झाला तर हिला बरे वाटेल, असें आईच्या मनांत आले. म्हणून ती मला म्हणाली, “तूहि जा स्वरूपबरोबर पुण्यांमंडईला.” आईची सूचना मी आनंदाने मंजूर केली. आम्ही आधीं सरळ पुण्याला गेलो. तेथे थोडे दिवस राहिल्यावर मुलांना बरोबर घेऊन आम्ही मुंबईला आलो. पुण्यांत असतांना येरवड्याला गांधीजींना बरेच वेळां आम्ही भेटलो. गांधीजी मोठ्या प्रेमाने आमचे स्वागत करीत. कधीं उदास वाटले, निराश वाटले, तर गांधीजींच्या जवळ जरा जाऊन बसले, म्हणजे बरे वाटे.

मी, माझी बहीण, तिचीं मुले—सारींजणे मुंबईत एक आठवडाभर होतो. राजाला मी प्रथम भेटले ती या आठवड्यांत. कोठे तरी मेजवानी होती. त्या खोलींत मी शिरतांच तेथे राजा दिसला. तेथे जमलेल्या सर्वांपेक्षां तो निराळा दिसत होता. तो उमटून पडत होता. तो त्यांच्यांत तितकासा मिसळला नाही. इतरांपेक्षां आपण जरा श्रेष्ठ आहोत, असें का त्याला वाटत होते? त्या अलग राहण्यांत अनासक्ति होती, कीं थोडा अहंकार होता? तें कांहीं असो. माझी जिज्ञासा जागी झाली; मला कुतूहल वाटले. तेथे जमलेल्या मित्र-मंडळींपैकीं एक असूनहि तो त्यांच्यापैकीं जणू नव्हता. तो दूर बसला होता. कोणाशीं बोलत नव्हता. एक सुंदर चिलीम त्याच्या तोंडांत होती. आम्हां दोघांची ओळख करून देण्यांत आली. परंतु आम्ही एकमेकांशीं एक शब्दहि बोललो नाही. जेव्हां मी प्रथमच कधीं कुणाला भेटत असतं, तेव्हां त्यांचे हात मी पाहत असतं. त्यांच्या हातांकडे माझे डोळे जातात. जणू ते हात माझ्याजवळ बोलतात; त्या माणसाच्या स्वभावाची ओळख करून देतात, स्वभावाचे अंधुक दर्शन घडवतात; थोडी कल्पना देतात. म्हणून राजाच्या हातांकडे माझे डोळे गेले. ते हात सुंदर होते, भावग्राही होते. अति शान्त बसणाऱ्या त्या व्यक्तीचे ते हात माझ्याजवळ अपार बोलले. जणू रामायण महाभारत त्यांनीं मला सांगितले. दुसरी भेट एका वनभोजनाच्या वेळीं झाली. राजा नि जुहूचा एक मित्र यांनीं तें वनभोजन ठरविलें होतें. या वेळेस मात्र आम्ही पुष्कळ बोललो. बोलणे पुस्तकांविषयीं होतें. कम्युनिझमवरहि बोललो. माझ्या भावाच्या ग्रंथालयांतून कांहीं पुस्तके पाठवण्याचे मी राजाला कळू केले. आमच्या मैत्रीचा हा असा आरंभ झाला. एकमेकांशीं आम्ही पत्रव्यवहार करूं लागलो.

मे महिन्यांत स्वरूपबरोबर मी मसुरीला गेलें. तेथे एकदोन महिने राहून ऑगस्ट महिन्यांत मी अहमदाबादला जायचे नक्की केले. तेथे भारती साराभाई म्हणून माझी मैत्रीण होती. ती लौकरच ऑक्सफर्डला जायची होती. तिच्याबरोबर थोडे दिवस

राहण्यासाठीं म्हणून मी अहमदाबादला जाणार होतें. मीं माझे बेत राजाला कळविले. अहमदाबाद किंवा मुंबई येथें आपली भेट होईल अशी आशा मीं पत्रांत व्यक्त केली होती. त्यानें लिहिलें, “अहमदाबादला दिल्लीकडून न जातां मुंबईला येऊन इकडून गेलेलें बरें.” मीं तसें करण्याचें कबूल केलें. आमच्या कुटुंबाचा एक जुना स्नेही मुंबईत त्या वेळेस होता. कर्मधर्मसंयोगानें माझ्या येण्याची वार्ता त्याला कळली. दैवाची लीला अगम्य असते. स्टेशनवर मला भेटण्यासाठीं राजाहि आला होता; आणि ते स्नेहीहि आले होते. परंतु आपण दोघें एकाच गोष्टीसाठीं आलों आहोंत, याची त्यांना जाणीव नव्हती. त्या मधुर अज्ञानांत दोघे होते. मी दोघांना भेटलें. ते स्नेही राजाला तेथें पाहून प्रसन्न दिसले नाहींत. मला चमत्कारिक वाटलें. मी जरा गोंधळलें. मीं त्या दोघांचा एकमेकांशीं परिचय करून दिला. जरी तो मित्र साशंकतेनें पाहत होता, तरी त्यांची ओळख करून दिली. त्या स्नेह्यानें प्रश्न विचारले नाहींत.

त्या दिवसापासून मी माझा बराचसा वेळ राजाबरोबर दवडूं लागलें. आम्ही सिनेमाला जात असूं. मोटरींत बसून लांब फिरायला जात असूं. परंतु राजा अद्याप दूरीभावानें, पृथक् भावानेंच वागत होता. हा ज्या अर्थी रोज माझ्याबरोबर इतका वेळ दवडतो, त्या अर्थी मी त्याला आवडत असलें पाहिजे, हें मीं ओळखलें होतें. परंतु त्यानें आपल्या भावनांचा यत्किंचितहि सुगावा लागूं दिला नाहीं. त्यानें कांहींच भावनिदर्शन न केल्यामुळे त्याला माझ्याविषयीं कांहीं वाटतें कीं नाहीं, हें मी तरी नक्की कशावरून समजणार ? परंतु मला तो आवडला याचें हेंहि एक कारण होतें. तो कांहींच कळूं देईना आणि म्हणून तो आवडला.

माझ्या बावतींत सर्वत्र दाक्षिण्य दाखविलें जात असे. आपल्या बावतींत दाखविलें जाणारें हें दाक्षिण्य अनुभवण्याची मला आतां संवय झाली होती. लोकांना मी आडवणारच असें जणूं मी गृहीत धरून चालत असें. माझा तो हक्क आहे म्हणून नव्हे, तर न आवडण्यासारखें माझ्यांत कांहीं नाहीं असें मला वाटे. राजाच्या उदासीनतेनें, त्यानें दाखविलेल्या या उपेक्षेनें आरंभीं तरी मला दुखावल्यासारखें वाटलें. माझा अहंकार जणूं दुखवला गेला. आणि स्वतःभोंवतीं ज्या भिंती राजा बांधूं पाहत होता, त्या जर्मनदोस्त करण्याचें मीं ठरविलें. प्रतिदिवशीं किती तरी तास आम्ही एकत्र असूं. आम्ही सारखीं बोलत असूं. त्या बोलण्याला अंत नसे. आणि तरीहि त्या बोलण्याचा कंटाळा येत नसे.

एके दिवशीं सायंकाळीं अहमदाबादला जायला मी निघणार होतें. राजा सहज म्हणाला “आपण लग्न कधीं लावायचें ?” साधेपणानें एक साधा प्रश्न विचारण्यांत आला. ज्यानें हा प्रश्न विचारला, त्याचें हृदयहि बालकाच्या हृदयाप्रमाणें सार्धें सरळ होतें; निर्मळ निष्पाप होतें. पवित्र होतें, विशुद्ध होतें.

तो प्रश्न ऐकून मी जरा गोंधळले. परंतु लग्न ठरविण्याची ती अपूर्व रीति पाहून माझ्या अंगावर आनंदाचे रोमांच फुलले. आठवडाभर आम्ही एकमेकांस पाहत होतो. खंडीभर बोलत होतो. तासन् तास एकमेकांच्या संगतीत दवडीत होतो. परंतु कोणीहि प्रेमाचा शब्द उच्चारला नव्हता. मला माहित होते, कीं मी त्याला आवडते. परंतु त्याचें माझ्यावर प्रेम असेल, ही मला कल्पना नव्हती; तसा तर्क मी केला नाही. माझ्या बाबतीत म्हणायचें, म्हणजे जसजसें मी त्याला अधिक पाहीं, तसतसा तो मला अधिक आवडे. मला माहित असणाऱ्या माणसांहून राजा अगदीं निराळा होता. परंतु माझे त्याच्यावर प्रेम होतें कीं नाही, याची मला खात्री नव्हती. त्याला मी तसें सांगितलेंहि, परंतु शान्त नि निर्विकार अशा रीतीनें तो मला म्हणाला “तुला माहित नसलें, तरी तुझे माझ्यावर प्रेम आहे. होय म्हण.” मी ‘हो’ म्हटलें नाही. “अहमदाबादला गेल्यावर मी सारें कळवीन.” असें मी त्याला सांगितलें.

एक आठवडाभर राजापासून मी दूर होतें. त्याचें रोज पत्र येई. तीं पत्रें अति सुंदर होतीं. तो सारखा तगादा लावीत होता. होय म्हण, म्हणत होता. त्याच्यापासून दूर गेल्यावर मला कळलें, कीं तो किती हृदयाजवळ आहे. त्याचें मला किती वेड लागलें आहे, तें तेव्हां ध्यानांत आलें. त्याच्याकडे जायला मी अधीर झालें होतें. अहमदाबादची मुदत कमी करावी लागणार अशी भीति वाटली. येथला मुक्काम आंखडता घ्यावा लागणार असें वाटलें आणि तसेंच झालें. मुंबईला गेलेंच पाहिजे असें वाटलें.

मी मुंबईला परत आलें. राजाजवळ लग्नाचें कबूल केलें. मी स्वप्नसृष्टीत होतें. परंतु एके दिवशीं सकाळीं प्रत्यक्ष जगांत मी पुन्हां आलें. कोणी तरी धक्का मारून, आरोळी ठोकून जणूं मला स्वप्नसृष्टीतून खालीं आणलें. वर्तमानपत्रांत वाचलें कीं आई आजारी आहे. एकाएकीं ती आजारी पडली. मीं राजाला फोनवरून कळवलें कीं “आजच्या रात्रीनें अलाहाबादला जायचें मीं नक्की केलें आहे.” जड हृदयानें, दुःखी हृदयानें मीं त्याचा निरोप घेतला. केव्हां कोठें पुन्हां भेटूं त्याची कल्पना नव्हती.

मी अलाहाबादला पोचलें. उपचारासाठीं आईला लखनौला नेण्यांत आलें होतें. म्हणून मी तिकडे गेलें.

राजाविषयीं माझ्या बहिणीजवळ फक्त मीं बोललें होतें. आतां परत आल्यावर मीं सारें सांगितलें. त्याच्याजवळ लग्न लावायचें मीं वचन दिलें आहे म्हणूनहि सांगितलें. आई आजारी होती. जवाहर तुहंगांत होता. म्हणून त्याविषयीं बोलूं नकोस असें मीं बहिणीला म्हटलें. तें रहस्य आम्हां दोघींतच आम्हीं ठेवलें.

आईची प्रकृति चिंताजनक होती, दिवसरात्र आम्ही तिच्याजवळ बसून होतो. आम्हांला कांहीं सुचत नव्हतें. जवाहरची दोन वर्षांची सजा लौकरच संपणार होती.

परंतु आईची स्थिति अत्यवस्थ असल्यामुळे शिक्षा संपण्यापूर्वी दोन तीन दिवस आधीच त्याची सुटका झाली. कांहीं दिवसांनी आईची प्रकृतिही हळुहळू सुधारली.

तेव्हां मग मीं स्वरूपाला राजाविषयीं जवाहरला सारें सांगून टाक असें सुचविलें. आजपर्यंत स्वेच्छेप्रमाणें वागण्याचें स्वातंत्र्य मला मिळालें होतें. त्यामुळे घरच्या मंडळीचा विचार घेण्यापूर्वीच मीं माझ्या भावि पतीची निवड केली, यांत मला अस्वाभाविक असें कांहीं वाटलें नाहीं. आई, भाऊ, बहीण यांच्या इच्छेच्या विरुद्ध जावें, त्यांच्याविरुद्ध वंड करावें, असें स्वप्नांतही माझ्या मनांत कधीं आलें नाहीं. परंतु कांहीं सबळ कारण असल्याशिवाय ते माझ्या विरुद्ध जाणार नाहींत, असंमजुतदारपणानें वागणार नाहींत, हें मला ठाऊक होतें. राजाविषयीं त्यांना कांहींच माहित नव्हतें. परंतु त्यांची संमति मिळाल्याशिवाय राहणार नाहीं; कारण माझे सुखच त्यांच्या मनांत प्रथम असणार, आणि राजाहि खात्रीनें त्यांना आवडेल अशी मला खात्री होती. एकाच गोष्टीची मला भीति वाटत होती. तुमचा थोड्या दिवसांचा तर परिचय, एवढ्यांत काय कोणाचा स्वभाव कळणार, असें जर त्यांनीं म्हटलें तर ? परिचय थोड्या दिवसांचा असला, म्हणून काय झालें ? वऱ्याच दिवसांच्या प्रेमाराधनेनें एकमेकांचा स्वभाव एकमेकांना अधिक चांगला कळतो, असें माझे मत नव्हतें. मला तसें वाटलें नाहीं.

जेव्हां जवाहर राजाविषयीं माझ्याजवळ बोलला, तेव्हां जरा विशेष रीतीनें तो बोलला. त्याच्या डोळ्यांत जरा हास्य होतें. डोळे मिचकावित तो मला म्हणाला, “ तुझ्या मनांत लग्नाचे विचार चालले आहेत असं एकले होय ना ? चांगलें आहे. परंतु हा तरुण कोण ? थोडा प्रकाश तर पाडशील ? थोडी माहिती देशील मला ? ” मी गोंधळले. परंतु म्हटलें, “ हो: न घायला काय झालें ? ” त्यानें पहिला प्रश्न केला, कीं राजा करतो काय ? मीं सांगितले कीं तो वॅरिस्टर आहे. नुकताच त्यानें धंदा सुरू केला आहे. नंतर जवाहरनें विचारलें, कीं राजाच्या घरीं कोण कोण मंडळी आहे ? मीं सांगितलें कीं मला कांहींच माहिती नाहीं. त्यानें पुन्हां विचारलें त्याला भाऊ, बहिणी किती ? मीं नकारच दिल्या. जवाहर संतापूं लागला, चिडणार अस दिसूं लागलें. मीहि कांपूं लागलें. हे साधे प्रश्न आपण राजाला कसे विचारले नाहींत असें मनांत येऊन मीं स्वतःलाच शिव्याशाप दिले. जवाहरनें प्रश्नांची सरबत्ती सुरू केली. ऑक्सफर्ड येथें तो कोणत्या कॉलेजांत होता ? तेथे तो आणखी काय काय करी ? असे दहावीस प्रश्न विचारण्यांत आले. परंतु एकाहि प्रश्नाचें उत्तर मी देऊं शकत नव्हतें. मला कांहीं माहितीच नव्हती. शेवटीं जवाहरनें विचारलें, “ तूं राजाला ‘ राजा ’ म्हणून कां संबोधितेस ? जी. पी. अशी तो सही करतो. जी. पी. म्हणजे काय ? ” राजानें जी. पी. म्हणजे काय ते सांगितले होतें. परंतु मला कांहींच आठवना. भीतभीत मीं भावाला म्हटले “ मला कांहीं आठवत नाहीं. ” चिडून जवाहर म्हणाला, “ सारा

मूर्खपणा आहे.” असें म्हणून लीतून तो निघून गेला. खोलीत मी एकटीच होतें. फजित होऊन दुःखी अशी तेथें बसले होतें.

या सान्या गोष्टींची माहिती असणें जरूर होतें हें माझ्या ध्यानांत आलें. माझा सारा बावळटपणा, धांडटपणा असें वाटलें. परंतु मी तरी काय करणार ? राजाजवळ जितके दिवस मी होतें, तितके दिवस त्यानेंच माझे जीवन भरलें होतें. मी त्याच्यांतच इतकी मिळून गेलें होतें कीं कुटुंबाविषयी किंवा स्वतः त्याच्याविषयी कांहीं विचारण्याचें मला सुचलेंच नाही. किती तरी गोष्टींविषयी आम्ही बोललों, चर्चा केल्या. परंतु आम्ही स्वतःविषयीचें एकमेकांना कांहीं विचारलें नाही. आम्हीं आमच्याविषयी अवाक्षर काढलें नाही. मला राजा आबडला. इतर गोष्टींची काय जरूरी ?

त्या रात्री राजाला मी पत्र लिहिलें. आवश्यक ती माहिती मी विचारली होती. माझे पत्र वाचून तोहि जरा चिडला असावा. परंतु त्यानें पुढील पत्र पाठविलें:

माझी प्रशस्तिपत्रें

नांव : गुणोत्तम हाथीसिंग

शाळा : राष्ट्रीय-शाळा नि गुजरात विद्यापीठ.

कॉलेज : सेंट कॅथेराइन, ऑक्सफर्ड

बॅरिस्टरीची खाणावळ : लिकन

पदवी : राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र नि तत्त्वज्ञान यांतील बी. ए.

क्लब : कोणत्याहि क्लबांत गेलों नाहीं, जाण्याची इच्छा नाहीं.

धंदा : बॅरिस्टर-अॅट-लॉ. धंदा नीट करायची इच्छा आहे. त्यांत सारें लक्ष घालण्याची इच्छा आहे. मी जें जें करतो, तें असेंच करतो. त्यांत सारा आत्मा ओततो. परंतु दुसऱ्या एखाद्या गोष्टीसाठीं मी धंदा सोडणार नाहीं. कदाचित् एक दोन वर्षांतच राजकारणासाठीं सोडीनही.

खेळ : कित्येक वर्षांपूर्वी क्रिकेट खेळलों होतो. हल्लीं कोणताच खेळ खेळत नाहीं.

स्वभाव : अहंकारी नि स्वार्थी समजला जातो.

लग्नाविषयीचीं मतें : जिला स्वातंत्र्य आहे, जी तें राखूं इच्छिते, तिला पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावें असें मानणारा.

ओळखी : नाहीत.

उज्ज्वल भावितव्याच्या अपेक्षा : नाहीत.

आर्थिक सुस्थिति : बरी आहे; बेताच्या सुखी जीवनांत राहूं शकेन; परंतु फार ऐषआरामांत, नबाबी थाटांत मुळींच राहतां येणार नाहीं. शक्य नाहीं.

परंतु आईची स्थिति अत्यवस्थ असल्यामुळे शिक्षा संपण्यापूर्वी दोन तीन दिवस आधीच त्याची सुटका झाली. कांहीं दिवसांनी आईची प्रकृतिही हळुहळू सुधारली.

तेव्हां मग मी स्वरूपाला राजाविषयी जवाहरला सारं सांगून टाक असें सुचविलें. आजपर्यंत स्वेच्छेप्रमाणें वागण्याचें स्वातंत्र्य मला मिळालें होतें. त्यामुळे घरच्या मंडळीचा विचार घेण्यापूर्वीच मी माझ्या भावि पतीची निवड केली, यांत मला अस्वाभाविक असें कांहीं वाटलें नाहीं. आई, भाऊ, बहिण यांच्या इच्छेच्या विरुद्ध जावें, त्यांच्याविरुद्ध बंड करावें, असें स्वप्नांतही माझ्या मनांत कधीं आलें नाहीं. परंतु कांहीं सबळ कारण असल्याशिवाय ते माझ्या विरुद्ध जाणार नाहींत, असमजुतदारपणानें वागणार नाहींत, हें मला ठाऊक होतें. राजाविषयी त्यांना कांहींच माहित नव्हतें. परंतु त्यांची संमति मिळाल्याशिवाय राहणार नाहीं; कारण माझे सुखच त्यांच्या मनांत प्रथम असणार, आणि राजाहि खात्रीनें त्यांना आवडेल अशी मला खात्री होती. एकाच गोष्टीची मला भीति वाटत होती. तुमचा थोड्या दिवसांचा तर परिचय, एवढ्यांत काय कोणाचा स्वभाव कळणार, असें जर त्यांनीं म्हटलें तर ? परिचय थोड्या दिवसांचा असला, म्हणून काय झालें ? बऱ्याच दिवसांच्या प्रेमाश्रद्धेनें एकमेकांचा स्वभाव एकमेकांना अधिक चांगला कळतो, असें माझे मत नव्हतें. मला तसें वाटलें नाहीं.

जेव्हां जवाहर राजाविषयी माझ्याजवळ बोलला, तेव्हां जरा विशेष रीतीनें तो बोलला. त्याच्या डोळ्यांत जरा हास्य होतें. डोळे मिचकावित तो मला म्हणाला, “ तुझ्या मनांत लग्नाचे विचार चालले आहेत असं ऐकले. होय ना ? चांगलें आहे. परंतु हा तरुण कोण ? थोडा प्रकाश तर पाडशील ? थोडी माहिती देशाल मला ? ” मी गोंधळले. परंतु म्हटलें, “ हो; न द्यायला काय झालें ? ” त्यानें पहिला प्रश्न केला, कीं राजा करतो काय ? मी सांगितले कीं तो वॅरिस्टर आहे. नुक्ताच त्यानें धंदा सुरू केला आहे. नंतर जवाहरनें विचारलें, कीं राजाच्या घरीं कोण कोण मंडळी आहे ? मी सांगितलें कीं मला कांहींच माहिती नाहीं. त्यानें पुन्हां विचारलें त्याला भाऊ, बहिणी किती ? मी नकारच दिल्या. जवाहर संतापूं लागला, चिडणार असं दिसूं लागलें. मीहि कांपूं लागलें. हे साधे प्रश्न आपण राजाला कसे विचारले नाहींत असें मनांत येऊन मी स्वतःलाच शिव्याशाप दिले. जवाहरनें प्रश्नांची सरबत्ती सुरू केली. ऑक्सफर्ड येथें तो कोणत्या कॉलेजांत होता ? तेथे तो आणखी काय काय करी ? असे दहावीस प्रश्न विचारण्यांत आले. परंतु एकाहि प्रश्नाचें उत्तर मी देऊं शकत नव्हतें. मला कांहीं माहितीच नव्हती. शेवटीं जवाहरनें विचारलें, “ तूं राजाला ‘ राजा ’ म्हणून कां संबोधितेस ? जी. पी. अशी तो सही करतो. जी. पी. म्हणजे काय ? ” राजानें जी. पी. म्हणजे काय तें सांगितलें होतें. परंतु मला कांहींच आठवेना. भीतभीत मी भावाला म्हटलें “ मला कांहीं आठवत नाहीं. ” चिडून जवाहर म्हणाला, “ सारा

मूर्खपणा आहे.” असे म्हणून लोंतून तो निघून गेला. खोलीत मी एकटीच होते. फजित होऊन दुःखी अशी तेथे बसले होते.

या सान्या गोष्टींची माहिती असणे जरूर होते हे माझ्या ध्यानांत आले. माझा सारा बावळटपणा, धांदटपणा असे वाटले. परंतु मी तरी काय करणार? राजाजवळ जितके दिवस मी होते, तितके दिवस त्यानेच माझे जीवन भरले होते. मी त्याच्यांतच इतकी मिळून गेले होते की कुटुंबाविषयी किंवा स्वतः त्याच्याविषयी कांहीं विचारण्याचे मला सुचलेच नाही. किती तरी गोष्टींविषयी आम्ही बोललो, चर्चा केल्या. परंतु आम्ही स्वतःविषयीचे एकमेकांना कांहीं विचारले नाही. आम्ही आमच्याविषयी अवाक्षर काढले नाही. मला राजा आबडला. इतर गोष्टींची काय जरूरी?

त्या रात्री राजाला मी पत्र लिहिले. आवश्यक ती माहिती मी विचारली होती. माझे पत्र वाचून तोहि जरा चिडला असावा. परंतु त्याने पुढील पत्र पाठविले:

माझी प्रशस्तिपत्रे

नाव : गुणोत्तम हाथीसिंग

शाळा : राष्ट्रीय-शाळा नि गुजरात विद्यापीठ.

कॉलेज : सेंट कॅथेराइन, ऑक्सफर्ड

बॅरिस्टरीची खाणावळ : लंडन

पदवी : राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र नि तत्त्वज्ञान यांतील बी. ए.

क्लब : कोणत्याहि क्लबांत गेलो नाही, जाण्याची इच्छा नाही.

धंदा : बॅरिस्टर-अॅट-लॉ. धंदा नीट करायची इच्छा आहे. त्यांत सारे लक्ष घालण्याची इच्छा आहे. मी जे जे करतो, ते असेच करतो. त्यांत सारा आत्मा ओततो. परंतु दुसऱ्या एखाद्या गोष्टीसाठी मी धंदा सोडणार नाही. कदाचित् एक दोन वर्षांतच राजकारणासाठी सोडीनही.

खेळ : कित्येक वर्षांपूर्वी क्रिकेट खेळलो होतो. हल्ली कोणताच खेळ खेळत नाही.

स्वभाव : अहंकारी नि स्वार्थी समजला जातो.

लग्नाविषयीची मते : जिला स्वातंत्र्य आहे, जी ते राखू इच्छिते, तिला पूर्ण स्वातंत्र्य द्यावे असे मानणारा.

ओळखी : नाहीत.

उज्ज्वल भावितव्याच्या अपेक्षा : नाहीत.

आर्थिक सुस्थिति : बरी आहे; बेताच्या सुखी जीवनांत राहू शकेन; परंतु फार ऐषआरामांत, नबाबी थाटांत मुळीच राहतां येणार नाही. शक्य नाही.

शेवटीं: असा हा अर्ज आहे; कदाचित् तो धिटाईचा वाटेल.

कुमारी कृष्णा नेहरू यांनी वरील गृहस्थार्थी १९३३ च्या ऑक्टोबर-मध्ये लग्न लावायला संमति द्यावी, म्हणून हा अर्ज आहे. ”

अशी ही राजाची चिठी आली. मला मोठी मौज वाटली. गंमत वाटली. परंतु “ स्वतःविषयीची सविस्तर माहिती ” लिहून पाठवण्याविषयी राजाला मी जें पत्र पाठवलें होतें, त्यामुळे तो किती चिडला होता, रागावला होता तें यावरून दिसतें.

आईला जरा बरें वाटल्यावर जवाहर मुंबईला गेला नि राजाला भेटला. तो गांधीजींनाहि भेटला. राजाशीं लग्न लावण्याची माझी इच्छा आहे असें त्यानें त्यांना सांगितलें. गांधीजींना राजाच्या कुटुंबाची माहिती होती; चांगलीच माहिती होती. ते म्हणाले, “ राजा मला भेटला तर बरें होईल. ” राजाच्या घराण्याची जरी गांधीजींना चांगली माहिती होती, तरी राजाविषयीं तितकीशी माहिती नव्हती. म्हणून राजा गांधीजींना भेटायला गेला. गांधीजींनीं जी उलटतपासणी केली, तीमुळे राजाला तितकेसें बरें वाटलें नाहीं; तरीहि राजानें त्या तपासणीला तोंड दिलें. तो डगमगला नाहीं. (मी मी म्हणणारे शरहि गांधीजींच्या त्या उलट तपासणीसमोर टिकले नसते, असें मला खात्रीनें वाटतें.) जवाहरनें राजाला लखनौला यायचें आमंत्रण दिलें. आईला, कुटुंबातील इतर मंडळींना राजानें भेटावें म्हणून तें आमंत्रण होतें. त्यानें तें स्वीकारलें. सुमारे एका पंधरवड्यानंतर तो आला. आई अद्याप दवाखान्यांतच होती. ती फारच अशक्त झाली होती. अद्याप धोका होता. राजाला पाहतांक्षणींच तिला तो आवडला. आणि राजालाहि आई आवडली. आम्ही शक्य तितक्या लौकर विवाहबद्ध व्हावें अशी आतां आईची इच्छा होती. परंतु आई चांगली बरी झाल्याशिवाय लग्न लावायला मी तयार नव्हतें. परंतु ती ऐकेना. “ आतां मुळींच नको उशीर. शुभस्य शीघ्रम् ” असें तिचें पुनःपुन्हां सांगणें. आपण आतां फार दिवस वांचणार नाहीं असें तिला वाटत होतें. आणि तसें कांहीं होण्यापूर्वींच आपल्या मुलीचा मुखाचा संसार सुरू झालेला पाहण्याची तिला इच्छा असणें स्वाभाविक होतें.

आनंदभवनांत १९३३ च्या ऑक्टोबरच्या २० तारखेस राजा नि मी विवाहबद्ध झालों. वैदिक पद्धतीनें विवाह झाला. तो साधा वैदिक विधि अर्ध्या तासांत संपला. स्वरूपच्या नि माझ्या लग्नांत केवढा फरक ! तिचा लग्नसोहळा आठ दिवस, अधिकच चालला होता. परंतु माझ्या लग्नाच्या वेळेस सारा सुटसुटीत प्रकार होता. आमचे कांहीं आश्टेष्ट-मित्र, राजाचे भाऊ, त्याची वहीण, नि चुलते कस्तुरभाई लालभाई, अशी मंडळी उपस्थित होती. माझी आई अंधरुणावरच होती. नि राजाची आईहि तिकडे अत्यवस्थ होती. म्हणून अगदीं साध्या रीतीनें, गाजावाजा फारसा न करतां लग्नसमारंभ उरकण्याचें आम्हीं ठरविलें होतें.

वापू विवाहासाठी अलाहाबादला येऊं शकत नव्हते. माझे लग्न वध्यालाच व्हावें असें त्यांनीं सुचविलें होतें. बापूंचे आशीर्वाद मिळवे म्हणून मी अर्घार होतें; परंतु वध्याला जायला तितकीशी मी तयार नव्हतें. माझ्या घराशिवाय इतर कुठे माझे लग्न लावण्याचा विचार मला सहन होत नव्हता. ज्या घरांत मी लहानाची मोठी झालें, जें घर बालपणींच्या शेंकडों आठवणींनीं भरलेलें, ज्या घरांत आमच्यांत आज नसलेल्या वडिलांच्या आठवणी, तें घर सोडून दुसरीकडे मला जाववेना. माझ्या लग्नांतील एक उणीव म्हणजे बापू नव्हते. त्यांची मला सारखी आठवण येत होती. परंतु बापूंनीं मला आशीर्वादपर पत्र पाठविलें होतें. राजाला निं मला स्वतः कातलेल्या सुताचे दोन हार त्यांनीं लग्नभेट म्हणून, अहेर म्हणून पाठविले होते. त्यांनीं हिंदीत पुढीलप्रमाणें लिहिलें होतें :

“ प्रिय कृष्णा,

आज तुझा पुन्हां जन्म होत आहे. कारण विवाह म्हणजे एक प्रकारें पुनर्जन्मच असें नाही का ? तुझी बहीण स्वरूप काठेवाडमध्ये नववधू होऊन आली; परंतु आपल्या माहेरच्या प्रांतांतच तिनें पतीला नेलें ! तिकडेच राहण्यासाठीं त्याचें मन तिनें वळविलें. परंतु स्वरूपमध्ये नि तुझ्यामध्ये बरेंच अंतर आहे. तूं राजाला घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करशील असें मला वाटत नाही. शिवाय राजा पडला गुजराती. तो सहजासहजीं आपली मातृभूमि सोडणार नाही. म्हणून तूं गुजरातमध्ये किंवा कदाचित् मुंबईला घर करशील अशी आशा आहे. माझी एकच इच्छा कीं तूं कुठेही असलीस, तरी सुखी रहा. आणि आपल्या विख्यात आईवापांच्या आर्धांच तेजस्वी असणाऱ्या नांवाला आणखी तेज जोड.

तुझ्या लग्नाला मी उपस्थित राहूं शकलों नाहीं म्हणून वाईट वाटतें. तेव्हां आशीर्वाद पाठवूनच मीं माझे समाधान करून घेतलें पाहिजे.

तुझा

बापू ”

आमचें लग्न ठरल्याची गोष्ट बल्लभभाईना नाशिकच्या तुरुंगांत कळली. त्यांनींही अभिनंदनपर नि आशीर्वादपर पत्र पाठविलें होतें. बापूंप्रमाणें सरदारांनींही लिहिलें कीं, “ तुझे मेहुणे रणजित पंडित यांनीं काठेवाड सोडून संयुक्त प्रांतांत घर केलें. परंतु या वेळेस गुजरातमधील लोक तुला तिकडे माहेरीं संयुक्त प्रांतांत घर करायला जाऊं देणार नाहीत. राजाला बरोबर नेऊं देणार नाहीत.” माझ्या मनांत तसें करायचें नसल्यामुळें बल्लभभाईची भीति अनाठायी होती, निराधार होती. परंतु माझ्या नवीन घरीं माझे स्वागत करायला इतके लोक आनंदानें तयार आहेत, हें पाहून मी सुखावलें होतें.

देवी सरोजिनी नायडू या आमच्या कुटुंबाच्या जुन्या मैत्रिणी. त्यांनीही अभि-
नंदनाचें पत्र पाठवलें. सरोजिनीदेवीच तसें पत्र लिहूं शकतील. तशी धाटणी दुसऱ्या
कोणाला साधणार ? तें पत्र काव्यानें, संगीतानें भरलेलें होतें. त्यांनीं लिहिलें:

“ प्रिय बेटी, (बेटी हें माझें लाडकें नांव होतें. तें दुर्देवी नांव जन्मभर मला
चिकटून राहिलें आहे.)

आजचें राष्ट्रीय जीवन उदास, भगभगीत वाटत आहे. परंतु यांतूनच अनपेक्षित
असें प्रेमपुष्प एकदम संपूर्णपणें फुललेलें, तेजानें नटलेलें असें अकस्मात् दिसलें, ही
किती आनंदाची गोष्ट ! आणि माझ्या मणिकमोत्यांनो ! तुम्ही दोघं किती लवाड !
इतके दिवस सारें लपवून ठेवलेत ना ? कोणाला दाद लागूं दिली नाहींत. प्रिय बाळे,
तुला मिळालेल्या नवीन सुखामुळे मी किती सुखी झालें आहे ! मी एकपट नव्हे, तर
दुप्पट तिप्पट सुखी झालें आहे. कारण ममार्जीना, तुझ्या आईला आज परम धन्यता
वाटेल. मम्मार्जी तर अंथरुणाला खिळलेल्या आहेत. परंतु आपली आवडती बेटी आज
नववधू झालेली पाहून हृदयाची शेवटची इच्छा पूर्ण झालेली पाहून त्यांना किती
समाधान वाटेल ! आज पप्पाजी-तुझे वडील-हयात असते, तर स्वतःच्या खोल
भावना थडामस्करीच्या खाली लपवून त्यांनींही तुला किती आशीर्वाद दिले असते,
तुझ्या निवडीला संमति दिली असती. तुझे लग्न व्हावें ही इच्छा त्यांच्याहि राजशाली
हृदयांत होती. मधून मधून ते ती बोलूनहि दाखवीत.

तुझा राजाशीं परिचय आहे त्याच्याहून किती तरी अधिक काळचा माझा आहे.
निरनिराळ्या स्थितींतील त्याचीं किती तरी नख-चित्रें मी तुला काहून देऊं शकेन. मे
महिन्यांतील आठवडा असावा, ऑक्सफर्डजवळच्या नदींतील नावेंत राजा बसलेला
किंवा लवंडलेला असावा ! आणि भटांभिक्षुकांवर, धर्मोपदेशकांवर, प्रेषितांवर
विनोदगर्भ अशी त्याची टीका सुरू असावी ! कधीं लांब नेकटाय लावून, तोंडांत पाइप
धरून कॅफे रॉयलजवळ एखाद्या भटक्या बोहिमियनप्रमाणें तुझा हा राजा हिंडत
असावा ! परंतु त्याचें शेवटचें स्मरणीय दर्शन घडवू ? बोरीबंदरवरचा तो प्रसंग आहे.
खादीधारी मंडळीचा जमाव जवाहरला निरोप देत होता. त्यांच्याकडेला राजा उभा होता.
त्याला स्वतःचें भान होतें. तो त्यांच्यांतील असूनहि त्यांच्यांत नसल्याप्रमाणें दिसे. त्या
मेळाव्यांतील ही व्यक्ति कोण असें प्रत्येकजण आश्चर्यानें म्हणे. मलाहि थोडें आश्चर्य
वाटलें. माझ्याबरोबर तोहि प्लॅटफॉर्मवर चालत होता. परंतु जिला त्यानें पत्नी म्हणून पसंत
केलें होतें, तिच्या भावाशीं आपला निकट संबंध आहे किंवा उद्यां निकटचें नातें जडायचें
आहे, हें थोडेंहि त्यानें दाखविलें नाहीं. डोक्याच्या पापणीचा केंसहि त्यानें हलवला नाहीं.
न जाणों, कदाचित् आपली ओळख आहे असें कोणाला वाटायचें !

कमला नि स्वरूप यांची धांदल उडालेली मला दिसत आहे. घाईघाईने तुझ्या विवाहाची मंगल वस्त्रे त्या तयार करीत आहेत. शुद्ध खादीचाच पोषाख करायचा असल्यामुळे पसंती-नापसंतीला फार वावच उरत नाही; निरनिराळी निवड करायला मिळत नाही, म्हणून त्या तक्रार करीत आहेत. नववधूला सजविण्यासाठी खादीत फार वाव नाही असे त्यांचे म्हणणे, होय ना? करूं दे त्यांना कुरकुर. परंतु तू कशाला वेडेपे तिकडे लक्ष देतेस. सुखाच्या नि सुखस्वप्नांच्या अमोल वस्त्रांनी तू नटलेली आहेस! स्वतःचे यौवन, प्रेम, नि साहस यांच्या माणिकमोत्यांनी तू अलंकृत आहेस!

माझी एकच प्रार्थना की तुम्ही दोघे आपल्या विवाहाला परममंगल सहकाराचे स्वरूप द्याल! अति सुंदर नि शाश्वत मैत्रीचे रूप द्याल! केवळ परस्पर प्रेमच नव्हे, तर परस्पर विश्वास, एकमेकांना समजून घेण्याची वृत्ति, जीवनाच्या रोजच्या कामांत, योजनांत, प्रश्नांत समान हितसंबंध, समान आनंद अशाच्या आधारावर आदर्श संसार, सहकाराचा रमणीय संसार तुम्ही उभारा.

तुमचे जे हे सहकार्य, त्यांत तुझाहि महत्त्वाचा भाग असेल. तू आपल्या स्वतःच्या आश्चर्यकारक दैवी देणग्या तेथे आणशील. तुझ्यातील गुणांचा तुझ्या कुळांतील संपन्नतेमुळे, उदात्त परंपरेमुळे अधिकच विकास झालेला आहे. आणि तुझ्या कुळांतील ती थोर परंपरा म्हणजे देशाला सदैव स्फूर्ति देणाऱ्या, आदर्श वाटणाऱ्या अशा परंपरांचा, ध्येयांचा, पराक्रमांचा, पुरुषार्थांचाच एतक अविभाज्य असा भाग होय. हे सारे तू घेऊन येशील..... आणि म्हणून तुझे लग्न तुझ्या कुटुंबाशी नि मित्रांशीच संबद्ध आहे, मर्यादित आहे, असे नको समजू; ती एक घरगुती बाब नको समजू. राष्ट्राचाहि त्यांत भाग आहे. राष्ट्राचेहि नशीब त्यांत गुंतलेले आहे. कारण तू मोतीलाल नेहरूंची कन्या आहेस, प्रिय जवाहरची भगिनी आहेस.

“परंतु तू माझीहि लहान बहीण आहेस. म्हणून प्रिय बेटी, मी माझे अत्यंत प्रेममय आशीर्वाद तुला पाठवीत आहे. तुला तुझ्या जीवनाचा सांगाती मिळाला, तुझ्या तारुण्याचा मित्र नि गडी मिळाला म्हणून तुझ्याबरोबर मीहि आनंद मानीत आहे.”

हे पत्र त्याप्रमाणेच सुखाची, सौभाग्याची आशा प्रकट करणारी दुसरी अनंत पत्रे पाहून माझे हृदय उंचवळून आले. माझा भावि संसार मी सुखाचा करीन, उद्यांचे नवीन जीवन मी यशस्वी करीन, अशी मी मनांत आशा धरली.

लग्नानंतर थोड्याच दिवसांनी मी माझे जुने घर सोडले. नव्या घरी जाण्यासाठी माहेर सोडले. मनाला वेदना झाल्याशिवाय राहिल्या नाहीत. अद्यापहि अंधरुणांतच असलेल्या आईला, तसेच कुटुंबातील इतर सर्वांना सोडून जाणे जिवावर आले. सर्वांना सोडून जाण्याची कल्पना सहन होईना. आणि जे नवीन जीवन सुरू व्हायचे होते,

त्याचीहि थोडी भीति वाटत होती. उद्यां कसें होईल कोणाला ठाऊक असें थोडे मनांत येई. परंतु मी ज्या ज्या वेळीं राजाकडे वघें, तेव्हां सारें गोड होईल अशी खात्री वाटे; मनाला धीर येई. राजा किती निष्ठावान्, किती प्रेमळ !

ज्या दिवशीं अहमदाबादला जाण्यासाठीं आम्ही निघालों, त्या दिवशीं सायंकाळीं आम्हांला निरोप घायला सारें अलाहाबाद जणूं लोटलें. माझे सारे नातलग, मित्र, आमच्या गांवची सारी मंडळी स्टेशनवर आली होती. त्या वेळेस मात्र पूर्वी कधीहि वाटलें नव्हतें इतकें वाईट वाटलें. अश्रुपूर्ण नयनांनीं सर्वांनीं मला जवळ घेतलें. परंतु मीं अद्याप धीर धरला होता. आणि गाडीची शिटी झाली. मी जवाहरला चिकटलें; त्यानें मला पोटाशीं धरलें. “ सुखी अस बाळ ” तो हळूच म्हणाला. तीनच शब्द, परंतु त्यांत त्रिभुवन होतें. ज्या अश्रूंना रोखून ठेवण्यासाठीं इतका वेळ मी धडपडलें, ते सारे अश्रु ते तीन शब्द ऐकतांच घळघळून धांवून आले. आईचा निरोप घेतांना असेंच हृदय दुभंग झाल्याप्रमाणें झालें होतें. परंतु तिच्यासाठीं म्हणून मोठ्या कष्टानें मीं स्वतःला आवरलें होतें. परंतु आतां जशी हळुहळू गाडी स्टेशनांतून बाहेर जाऊं लागली, तसतसें वाटे कीं उडी टाकावी आणि माझ्या घरीं माझ्या लोकांत पुन्हां जावें. परंतु फांसा टाकला गेला होता आणि आतां मार्गें जाणें नव्हतें.

अहमदाबाद जवळ येत होतें. राजाचें घर जवळ येत होतें. कुटुंबांतील प्रत्येकाविषयीं आज राजानें मला सांगितलें. निःपक्षपातीपणानें त्या सर्वांविषयीं त्यानें सांगितलें. माझ्यासमोर सर्वांचें चांगलेंच चित्र त्यानें काढलें. माझ्यासमोर जें जीवन होतें, त्याचीं त्यानें चांगली कल्पना दिली. मला कोणत्या कोणत्या अडचणींना तोंड द्यावें लागेल त्याचीहि त्यानें कल्पना दिली. आणि म्हणाला, “ तुला तुझे जुनें घर सोडावें लागलें ! मलाहि वाईट वाटलें. माहेर सोडावें लागण्याची कल्पना मलाहि आवडली नाही. एखाद्या ठिकाणीं लहान रोपटें लावावें, तेथें तें वाढावें, फुलावें आणि त्याला उपटून कोणी नेण्याची खटपट करावी तसें हें आहे. एका विवक्षित हवेंत, जमिनींत वाढलेलें तें झाड. तें झाड दुसऱ्या जागेंत, दुसऱ्या वातावरणांत नेऊन लावावयाचें. कसें काय होईल देव जाणे. माझ्याहि मनांत शंका येते, भीति वाटते. या उत्पाटनानें झाडाचा फायदा होईल का ? तें अधिक सुंदर, तेजेलदार, फलपुष्पांनीं संपन्न होईल, कीं त्या निराळ्या वातावरणांत तें सुकून जाईल ? ”

असें म्हणून तो स्तब्ध राहिला. जसजसे आम्ही घराच्या जवळ, अधिक जवळ जात होतो, तसतसे वरील प्रश्न राजाला अधिकच व्यथित नि दुःखी करूं लागले. उगीच हें लग्न लागलें असें क्षणभर दुःखानें जणूं त्याला वाटलें !

मोठ्या पहांटे आम्ही अहमदाबादला पोचलो. स्टेशनवर राजाच्या कुटुंबीयांनी निमित्रांनी आमचें स्वागत केलें. अहमदाबादला थोडे दिवस राहून आम्ही मुंबईला आलों. आणि नवीन जीवन सुरू झालें. संसार सुरू झाला.

तरुण असतांना राजानें सरकारी शाळेवर बहिष्कार घालून राष्ट्रीय विद्यापीठांत नांव घातलें होतें. नंतर तो इंग्लंडांत गेला. तेथें सारेच विद्यार्थी करतात त्याप्रमाणें त्यानें राजकारणांतहि लुडबुड केली. परंतु हिंदुस्थानांत परत आल्यावर आपल्या बॅरिस्टरीचा मुंबईत नीट जम वसेपर्यंत राजकारणांत प्रत्यक्ष भाग घ्यायचा नाही त्यानें असे ठरविलें. कांहीं दिवस तो बॅरिस्टरींत रंगला. परंतु रोमरोमांत राजकीय वृत्ति असल्यामुळें, राजकारणाकडे दूर उभें राहून केवळ पाहत राहणें हें त्याला जमेना. राजकारणाचे केवळ प्रेक्षक होणें त्याला अशक्य होऊं लागलें. हळूहळू राजकारणानें त्याला ओढलें. केवळ बॅरिस्टरींत राजा सुखी नाही हें मी पाहूं शकत होतें. देशासाठीं आपल्याला जें करतां येईल तें करायला तो उत्सुक होता. आणि जेवर तर स्वातंत्र्यासाठीं सर्वस्वावर पाणी सोडायला, जें जें हृदयाशीं धरून ठेवलें होतें, तेंहि अर्पयला त्याची तयारी होती. आतांपर्यंतचें जें राजाचें राजकीय जीवन मी पाहिलें, त्यांत तरी वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षा वा स्वार्थ यांचा लेशहि मला दिसला नाही. त्याचें राजकीय जीवन या गोष्टींनीं दूषित झालें नाही. कलंकित झालें नाही आणि पुढेंहि महत्त्वाकांक्षा नि स्वार्थ यांना तो थारा देणार नाही याची मला खात्री आहे. मुक्रेपणानें काम करीत राहणेंच त्याला आवडतें. कोणाच्या डोळ्यांत न भरतां, गाजावाजा न करतां काम करावें यांतच त्याचा आनंद. पुष्कळ कटु अनुभव आले असले, भ्रमनिरास झाला असला, तरी स्थिरपणें, अविचलपणें तो गेलीं कित्येक वर्षे याप्रमाणें मुक्रे काम करीत आहे.

राजा अशा प्रकारचा मनुष्य आहे कीं वय कितीहि वाढलें, तरी ज्याची बालसदृश साधी वृत्ति कायम राहिल. विवक्षित ध्येयांवरची श्रद्धा अचल राहिल. तो प्रामाणिक आहे, मोकळ्या मनाचा आहे. मनुष्यांतील अंतिम चांगुलपणावर त्याची श्रद्धा आहे. स्वतःच्या वर्तनासाठीं असणारें त्याचें नीतिशास्त्र फार उच्च दर्जाचें आहे; परंतु ज्यांचीं नीतिमूल्यें निराळीं आहेत, त्यांना तो अधःपतित समजत नाही. मनांत ध्येयवादी असणारीं हीं माणसें, अशांना जगांतील दंभ पाहून, आपलीं स्वप्नें चुरडलीं जात आहेत असें पाहून, ज्याला आपण चांगलें समजत आलों तें तसें नाही, असें पाहून फार मानसिक क्लेश होतात.

ज्यांच्या हृदयांत ध्येयवाद आहे, अशांना भ्रमनिरास झाल्यामुळें फार मानसिक त्रास सोसावा लागतो.

पुष्कळांची अशी समजूत आहे की राजा अहंकासी आहे, नवाबी आहे. परंतु हे सत्य नव्हे. त्याचा सर्वांत मोठा दोष जर कोणता असेल, तर (आणि हा दोष म्हणायचेंच झालें तर) तो अति हळुवारपणा. तो अति संवेदनाक्षम आहे. तो लहान होता तेव्हां पासूनच तो जरा आंतल्या गांठीचा झाला. कारण इतरांपेक्षां निसळ्या वृत्तीचा असल्यामुळे त्याच्याविषयीं फार गैरसमज होत. गैरसमज उत्पन्न होण्यापेक्षां दूरच असलेले बरे असें जणू त्यानें ठरवले. त्याच्या स्वभावांतील दूर सहण्याची जी ही वृत्ति, तिलाच चुकीनें नेहमीं अहंकार म्हणून मानण्यांत येतें. परंतु ज्यांना त्याचा स्वभाव माहित आहे, ते त्याच्यावर प्रेम केल्याशिवाय राहणार नाहीत; त्याच्या गुणांमुळे नव्हे (जे पुष्कळ आहेत) तर त्याच्या दोषांमुळे, त्याच्यांतील दुबळेपणामुळे; कारण त्यांमुळेच तो इतका सहृदय आहे, त्यांतच त्याची खरी मानवता आहे.

“ आम्ही प्रवासी आहोंत; ज्या रस्त्यानें आम्ही जातो, त्या रस्त्याला आम्हीच नटवतो.
आम्ही थांबतो, स्थिरावतो; परंतु काळाच्या प्रवाहावरील पिसांप्रमाणें आम्ही आहोंत.”

— सेसिल डे लीविस

१९२० पासून जीवनांत सदैव बदल होत होते. कशाचीच जणू शाश्वती नाही असें तें जीवन चाललें होतें आणि यामुळें पुढच्या क्षणीं काय होणार आहे हें मला कधींहि सांगतां येत नसे. प्रथम प्रथम रोज उठून होणारे बदल बरे वाटत असत. कांहीं तरी नित्य नूतन घडतच आहे असें पाहून उत्साह वाटे, प्रेरणा वाटे. परंतु अनिश्चितताच जेव्हां शाश्वत होऊं लागली, रोज उठून कांहीं ना कांहीं फेरफार आहेच असें जेव्हां होऊं लागलें, तेव्हां डोकें दुखूं लागलें. नको ही कटकट नि यातायात असें वाटूं लागलें. परंतु याच्या उलट इकडे वैवाहिक जीवनांतील माझीं पहिलीं वर्षे तरी अति शांतपणें गेलीं आहेत. आणि मला आशा आहे कीं थोडेफार चढउतार जरी आले, तरी उरलेलें जीवनहि असेंच शांतपणें जाईल.

पहिले कांहीं महिने तितकेसे सुखाचे गेले नाहीत. अहमदाबाद शहर उद्योगधंद्यांचें मोठें केन्द्र आहे. औद्योगिक क्रान्तीचा प्राचीन परंपरांवर जेव्हां आघात होऊं लागतो, ही क्रान्ति प्राचीन परंपरांवर जेव्हां कुरघोडी करूं लागते, तेव्हां नाना प्रकारचे विरोध, विसंवाद निर्माण होत असतात. अहमदाबाद शहरहि त्याला अपवाद नव्हतें. अशा विसं-

वादांनीं भरलेले तें शहर म्हणजे एक निराळेंच जग वाटलें. अशा जगाच्या अस्तित्वाची मला कल्पनाहि नव्हती. ज्या जगांत आतांपर्यंत मी होतें, त्या जगापेक्षां हें जग किती निराळें. जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टि, चालीरीति, पद्धति, जगण्याची रीत, सारेंच निराळें. कशांतच साम्य नव्हतें. माझ्या पतीच्या घरांतील सारीं माझ्याशीं जरी प्रेमाने, उदारतेनें वागत, तरी मला तेथें एकटें एकटें वाटे. कोठें तरी रानांत घेऊन पडल्यासारखें वाटे. राजावरचें माझें प्रेम जर खोल नसतें, उत्कट नसतें, तर हें नवीन जीवन मला खरोखर फारच जड गेलें असतें. राजाचें प्रेम, त्याचा समजुतदारपणा, त्याच्या कुटुंबीयांनीं दाखविलेली सहिष्णुता, यांमुळे मी माझ्या निराशेतून वांचलें. आणीवाणीच्या वेळेस या गोष्टींनीं मला वर घेतलें, वुडूं दिलें नाही. त्या वेळेसच नव्हे, तर सदैव या गोष्टींनीं मला तारलें आहे. मीं पुष्कळदां राजाची निराशा केली असेल; परंतु त्यानें माझी कधीं केली नाही. मी त्याच्या कसोटीला पुष्कळ वेळां उतरलें नसेन. परंतु माझ्या कसोटीला तो सदैव उतरला.

लग्न झाल्यावर कांहीं महिन्यांनीं जवाहरचें मला एक पत्र आलें होतें. त्या पत्रानें एकमेकांशीं जुळतें कसें घ्यावें हें मला शिकविलें. त्यानें लिहिलें, “वैवाहिक जीवनाचा नवीन अनुभव घेतांना तुला जीवनाकडे निराळ्या दृष्टिकोनानें पाहावें लागेल आणि असें करून शहाणपण मिळवावें लागेल. तुरुंगांतील अनुभवाचा फायदा ज्यांना मिळाला आहे ते एक गोष्ट तरी नक्की शिकले असतील; सहनशीलतेची, उतावळें न होण्याची किंमत त्यांना समजून आली असेल. आणि या अनुभवानें जर ते शहाणे झाले असतील, तर परिस्थितीशीं जुळवून घेण्याचा गुणहि ते शिकले असतील. आणि हा गुण अंगीं असणें म्हणजे मोठी गोष्ट होय. लौकरच तुझी घडी नीट वसेल अशी मला आशा आहे. तूं माझी लहान वहीण, तूं सदैव परम सुखांत असावेंस हीच तुझ्या भावाची इच्छा.”

तुम्हांला कदाचित् आश्चर्य वाटेल, ऐकून जरा चमत्कारिक वाटेल; परंतु वैवाहिक जीवनाच्या पहिल्या कांहीं महिन्यांत सर्वांत मोठा प्रश्न माझ्या डोळ्यांसमोर घेऊन उभा राहिला असेल तर तो अन्नाचा. खाण्यापिण्याच्या बाबतींत मी फार लक्ष घालणारी नव्हते. परंतु बहुतेक सर्व काश्मीरी लोकांप्रमाणें मांस नि मासे मला आवडत. परंतु अहमदाबादला सासरीं सारे कडक शाकाहारी. मांस नाही, मासे नाहीत, अंडीहि नाहीत; हॉटेलमध्ये किंवा एखाद्या रेस्टोरंटमध्ये जाऊन खाण्याचीहि शक्यता नव्हती. कारण तसें कोणी करीत नसे. मला गुजराती अन्न आवडत असे. परंतु फक्त भाज्या खाऊन मला तृप्ति वाटत नसे. तान महिने मी शाकाहारी होतें. आणि या तीन महिन्यांत मी कधीं पोटभर जेवलें नाही; थोडीफार उपाशाच असे. पुढें मांसाशनावर विसंबून राहायला मी स्वतःला शिकविलें. आणि आतां वाटेल तितके दिवस मांसमच्छी-शिवाय मी खुर्षाने राहूं शकते.

अहमदाबादेत उद्योगधंद्यांत पुढें आलेलीं जीं कांहीं कुटुंबें आहेत, त्यांपैकींच राजाचें कुटुंब हेंहि एक आहे. त्याचे वडील पुष्कळ वर्षांपूर्वी निवर्तले. त्या वेळेस हीं मुलें लहान होतीं. राजाच्या आईनें धंद्याकडे स्वतः जातीनें लक्ष दिलें. आणि विरोधी शक्ति प्रचंड होत्या, तरी तिनें कारभार यशस्वी रीतीनें करून दाखविला. मुलें मोठीं होऊन आपल्या खांद्यावर धंद्याची धुरा घेईपर्यंत तिनें सारें काम केलें. त्या कठीण काळांतहि तिनें आपल्या मुलांची हयगय केली नाही. त्यांच्यावर ती प्रेम करी. त्यांची काळजी घेई. त्यांचें दुखलेंखुपलें पाही. लहानसहान गोष्टींतही लक्ष देई. साऱ्या धंदेवाइक लोकांप्रमाणें राजाच्या घरची मंडळीहि अबोल आहेत, आंतल्या गांठीची आहेत, शांत आहेत, आपल्या भावना दुसऱ्याला ती कधीं दाखविणार नाहीत. प्रथम मला हा अबोलपणा समजेना. माझ्यावर यांचें कोणाचें प्रेम नाही, अशी मीं पुष्कळदां समजूत करून घेत असें.

राजाचें कुटुंब अविभक्त आहे. परंतु एकत्र कुटुंबपद्धति असली, तरी प्रत्येकाला स्वच्छेप्रमाणें वागण्याचें स्वातंत्र्य असतें. कोणी कोणाच्या आड येत नाही. असें असूनहि कुटुंबांत विस्कळितपणा नाही. सर्वांचें एकमेकांवर प्रेम आहे. केवळ धंद्यानें ते एकत्र जोडलेले आहेत असें नाही; तर तेथें खोल भावबंधन आहे. अहमदाबादेतील धंदेवाइक समाज, हे व्यापारी, कारखानदार, हे सारे सनातनी वृत्तीचे आहेत. त्यांच्यांत संकुचितपणा आहे, पुरातनप्रियता आहे. ते अहंकेंद्री आहेत. स्वतःचाच विचार करणारे आहेत. त्यांचीं जीं मूल्यें असतील, त्याचप्रमाणें ते सर्वांना वागायला लावतील; सर्वांनीं वागलें पाहिजे असें म्हणतील. परंतु त्यामुळें व्यक्तीच्या खाजगी जीवनांत आपण उगीच ढवळाढवळ करीत आहोंत, त्रास देत आहोंत, हें त्यांच्या ध्यानांत येत नाही. विशेषतः एकत्र कुटुंबपद्धतींत तर असें होण्याची फार शक्यता. म्हणून जुळवून घेण्याची आमची प्रक्रिया फार अवघड होती, बरेच दिवस चालू होती.

भूतकाळांतील एकत्र कुटुंबपद्धतीचा प्रयोग त्या काळांतील सामाजिक रचनेला योग्य होता, उपयुक्त ठरला. परंतु ती सामाजिक रचना आज गडगडत आहे. जुन्या स्वरूपांत ती राहणें शक्यहि नाही. हिंदुस्थानांत सर्वत्रच एक झगडा सारखा सुरू आहे. व्यक्ति आपल्या हक्काचा पुरस्कार करी; माझ्या इच्छेप्रमाणे मला जगूंदे असें म्हणे. तर एकत्र कुटुंबपद्धति त्याला म्हणे “तें कांहीं नाही; सर्वांनीं एका ठरीव सांच्याप्रमाणें वागलें पाहिजे !” अशा संघर्षांत साहजिक, कुटुंबाची सत्ता कमी कमी होत गेली. कारण कुटुंबाची सत्ता व्यक्तीच्याच जीवनाच्या आड येई असें नव्हे, तर राष्ट्रीय जीवनाच्याहि आड येई. ज्या शक्ति जगाला आज हालवीत आहेत, त्या शक्तींशीं या एकत्र कुटुंबपद्धतीचा कसा मेळ घालतां येणार? मला वाटतें कीं एकत्र कुटुंबपद्धतीला हळुहळू परंतु निश्चयें करून नष्ट व्हावें लागेल; परंतु हिंदुस्थान फार मोठा देश असल्यामुळें आणि

त्याचीं मुळें भूतकाळांत फार खोल गेलेलीं असल्यामुळें हें घडून जायला कांहीं काळ लागेल.

परंतु एक घटक म्हणून कुटुंब महत्त्वाची वस्तु आहे. विशेषतः लहान लहान कुटुंबें. जशीं आनंदभवनांत आम्ही राहत होतो. माझे आईबाप, जवाहर नि त्याचें कुटुंब, माझी बहीण नि मी, वस्स ! एवढ्यांचा एक घटक. परंतु आम्ही एकत्र होतो तरीहि कठोर नि कडक नियमांनीं, चटकबंद विधिनिषेधांनीं आम्ही एकत्र बांधलेले नव्हतो. अशी एखादी आमची स्मृति नव्हती. एका घरांत आम्ही राहत होतो. परंतु आमचीं व्यक्तिगत जीवनें आम्ही जगत होतो. आणि एकमेकांशीं क्वचितच आमचा संघर्ष होई. आम्हांला एकच बंधन एकत्र जोडणारें होतें, तें म्हणजे प्रेम-बंधन. प्रेमबंधनाहून अधिक बळकट बंधन जगांत कोणतें आहे ? एकत्र कुटुंबपद्धतींत जीं आर्थिक बंधनें सर्वांना एकत्र राखांत असतात, तीं बंधनें पुढेंमागे खरोखरीच बंधनें होतात; व्यक्तीच्या विकासाच्या आड तीं येतात, व्यक्तीला गुदमरवतात. दडपून टाकतात.

राजाच्या कुटुंबीयांचे या बाबतींतील विचार निराळे होते. यामुळें झगडे होत. स्वतः राजाचेहि या बाबतींतील विचार माझ्याशीं जुळत नसत. कधीं कधीं त्याचा-माझाहि खटका उडे. पुष्कळ गोष्टींत आमचें तंतोतंत जुळणार नाही हें आम्हांला कळून चुकलें. आमच्या विचारांची, मतांची खडाजंगी होई. परंतु राजा सहनशील होता. दुसऱ्याचें समजून घेण्याची त्याची वृत्ति असे. त्यानें त्या काळांत आणि पुढेंहि इतकीं वर्षे जी सहनशक्ति नि अनाग्रही वृत्ति दाखवली, तीं खरोखरच अद्वितीय आहेत, भव्य नि उदात्त आहेत. पहिले महिने तरून जायला त्याच्या या गुणांनीं मदत केली. आणि पहिले महिनेच सर्वांत कठीण असतात.

लग्न झाल्यावर कांहीं महिने राजाच्या कुटुंबांतच आम्ही राहत होतो. नंतर आम्हीं स्वतंत्र बिऱ्हाड थाटलें. एके ठिकाणीं एक गाळा घेतला. लहानसाच गाळा; परंतु अति अद्यतन असा होता. मला ती जागा आवडली. गृहव्यवस्थेचा मला फारसा अनुभव नव्हता. काय करावें, कधीं कधीं मुचत नसे. कधीं कधीं फारच कठीण वाटायचें सारें. परंतु एकंदरींत आपलें घर आपण चालवण्यांत एक प्रकारची गंमत असते. ज्या घरांत साऱ्या मुखसोयी विपुलतेनें असत, अशा मोठ्या घरांत माझे वरेंचसें जीवन आजवर गेलेलें. त्यामुळें आतां त्या लहान जागेत साऱ्या पद्धतीनें राहण्यांतील आलेला अनुभव मोठा अपूर्व होता.

माझा पति कामांत असे, तेव्हां मला दिवस जरा कंटाळवाणे वाटत. मला सुनेसुने वाटायचें. दिवस जातां जायचा नाही. मुंबईत माझ्या ओळखीचे फारसे लोक नव्हते. राजाचे मित्र वगळले, तर माझ्या वडिलांचे कांहीं जुने मित्र मुंबईत असत, ते नि त्यांचो

कुटुंबे एवढीच मला माहित. परंतु मला मैत्री पटकन करतां येते. त्यामुळे लौकरच पुष्कळसे नवीन परिचय झाले, नवीन मित्राहि मिळाले. जीवन सुखी नि समाधानी होते.

१९३४ च्या हिवाळ्यांत जवाहर पुन्हां तुरुंगांत पडला. प्रत्येक वर्षाच्या उत्कृष्ट भागांत तो तुरुंगांतच असे. त्याला बरेच महिन्यांत आम्ही भेटलो नव्हतो. कमलानें पत्र लिहून जवाहरला भेटायची तुमची दोघांची इच्छा आहे का असें विचारलें. आम्हीं संमति पाठवली. मुलाखत ठरली. कमलाला भेटून तिघांनीं डेहराडूनला जायचें असें निश्चित झालें. ठरवलेल्या दिवशीं आम्ही जेलच्या दारापाशीं आलों. सुमारें अर्धा तास थांबल्यावर आम्हांला जवाहरच्या खोलीकडे नेण्यांत आलें. साधारणपणें तुरुंगाच्या कचेरींत मुलाखती देण्याची पद्धति आहे. परंतु जवाहरची खोली जरा बाहेरच्या बाजूच्या कोठ्यांत असल्यामुळे आम्हांला तेथें जाऊं दिलें. राजानें अद्याप जेलसारखी वस्तु जवळून कधीं पाहिली नव्हती. ही त्याची तुरुंगांतील पहिली भेट. मला जे इतर तुरुंग माहित आहेत, त्या तुरुंगांतका प्रचंड नी भीतिप्रद हा डेहराडून तुरुंग वाटला नाही. परंतु हिंदी. तुरुंगांच्या जवळ जो कधीं आलेला नाही, त्याला डेहराडून जेलहि भीषण नि कराल. वाटल्याशिवाय कसा राहिल? आम्ही जवाहरच्या खोलींत बसलों. लहानशी खोली. तेथें एक लोखंडी खाट होती. टेबल होते. खुर्ची होती. कांहीं पुस्तकें इकडेतिकडे पडलेलीं होती. एका कोपऱ्यांत चरका होता. तो दिवसहि मोठासा प्रसन्न नव्हता. फार गर वारा सुटला होता. उदासवाणा असा तो दिवस भासत होता. आणि ती खोलीहि भयाण नि निरानंद वाटली. जवाहरनें आपल्या नैसर्गिक प्रसन्न हास्यानें आमचें स्वागत केलें. तो कृश दिसला, जरा वाळल्यासारखा वाटला. कमलाला नि मला तुरुंगांतील अशी भेटीची संवय झालेली होती. आपल्या प्रिय मंडळीला बदलणाऱ्या परिस्थितींत, बदलणाऱ्या स्थितींत पाहण्याची गोष्ट आम्हाला नवी नव्हती. परंतु राजाला सारें नवीन होते. तेथील जागा पाहून त्याला जरा धक्काच बसला. कमला नि मीच बोलत होतो. तो सर्व भेटींत मुकाट्यानें बसला होता. जेव्हां आम्ही घरीं आलों, तेव्हां राजा सरळ आपल्या खोलींत गेला. एक चकार शब्दहि कोणाजवळ तो बोलला नाही. बराच वेळ झाला तरी खोलींतून तो बाहेर आला नाही, तेव्हां काय झालें म्हणून पाहायलां मी गेलें. अंधरणावर तो पडून होता. अति दुःखीकृष्टी दिसत होता; त्याला फार वाईट वाटत असावें. त्यानंतर राजानें जवाहरची तुरुंगांत पुष्कळ वेळां भेट घेतली; परंतु अजूनही प्रत्येक वेळेस तुरुंगांतील भेट घेतांना त्याला जरा खिन्न नि उदास वाटल्याशिवाय राहत नाही. प्रिय माणसांना वर्षानुवर्ष तुरुंगांतील गजांआड पाहणें हें सुखावह कसें असणार? वाईट वाटतेंच. ज्यांना आपण भेटू शकत नाही, त्यांचा सहवास मिळावा म्हणून, ते पुन्हां आपल्यांत यावेत म्हणून मन भुकेलेलें होतें; आणि तें शक्य नसल्यामुळे साहजिकच मन खिन्न होतें. परंतु

यामुळें आम्ही कधीं गतवैर्य झालों नाहीं. आम्हांला असहाय असें कधीं वाटलें नाहीं. उलट स्वातंत्र्याची लढाई पुढें चालवयाला अधिकच कृतनिश्चय आम्ही झालों. आज स्वतः राजा तुरुंगांत आहे. हजारों कार्यकर्ते स्वातंत्र्याच्या लढ्यांत खांद्याला खांदा लावून लढणारे हजारों सेवक आज तुरुंगांत आहेत. राजाची नि माझी वर्ष होऊन गेलें तरी भेटगांठ नाहीं; जेव्हां मला सुनेसुने वाटतें, राजासाठीं जेव्हां जेव्हां मी आसावतें, आणि माझ्या पत्रांतील मजकुरावरून तो सारें समजतो, तेव्हां तेव्हां तो माझ्यावर रागावतो. मीं दाखविलेल्या दुवळेपणामुळें तो मला लाजवतो.

कांहीं वर्षे प्रत्यक्ष राजकारणांत राजा भाग घेत नव्हता. परंतु घडामोडी झपाट्यानें होत चालल्या. आणि त्यांचें स्वरूप असें होतें कीं राजाला सार्वजनिक जीवनापासून अलिप्त राहणें अधिकाधिक कठीण होऊं लागलें; आणि हळुहळू तो ओढला गेला. पुष्कळांना वाटतें कीं राजाला या वाजूला खेंचण्यास मी कारण; माझ्यामुळें तो राजकारणांत आला; मीं परिणाम घडवला, बॅरिस्टरी बंद करायला मीं लावलें; परंतु लोकांची ही समजून सर्वस्वी चुकीची आहे, निराधार आहे. राजकारण म्हणजे काय हें मला चांगलेंच माहित होतें. अनिश्चितता, बदल, तुरुंग, दीर्घकाल टिकणाऱ्या ताटातुटी म्हणजे राजकारण. अशा या राजकारणाची तेरा वर्षे मीं चव घेतली होती. आणि नव्यानें मिळालेली सुखशांति गमावण्यास मी तयार नव्हतें. मला तशी इच्छा नव्हती. माझे मुलगे लहान होते, म्हणून राजकारणांत प्रत्यक्ष भाग मी घेऊं इच्छित नव्हतें. जवाहर नि स्वरूप यांच्या मुलांना अगदीं लहान असल्यापासून कौटुंबिक जीवन असें नाहीं. स्थिर असें ऊवदार प्रेमळ घर नाहीं. कसलें निश्चित जीवन नाहीं. परंतु तरीहि सभोवतीं जें घडत होतें, त्याच्या ज्वाळा मला लागल्याशिवाय कशा राहणार? म्हणून मला जें कांहीं थोडें करतां येणें शक्य होतें, तें मीं केलें. परंतु राजाला संपूर्णपणें लढ्यांत उडी घेण्याची प्रवळ उत्कंठा होती. त्याला मागें धरून ठेवणें मला योग्य वाटले नाहीं. तसा प्रयत्न करणें बरें वाटलें नाहीं. सुखाचा थोडासा काळ मिळाला होता. अटका. तुरुंगवास यांमुळें होणाऱ्या नेहमींच्या ताटातुटीसाठीं मी मनानें पुन्हां तयार होऊन राहिलें.

आम्ही मुंबईत राहत होतो. मला मुंबई आवडे. अलाहाबाद मला प्रिय असे; परंतु तेथें माझे घरच होतें म्हणून तें आवडे; दुसरें कांहीं विशेष कारण नव्हतें. मोठें शहर मला आवडतें. त्याचें कारण असेंहि असेल, कीं माझे निम्में आयुष्य लहान शहरांत गेलें. मला मुंबई आवडे; कारण मुंबईनें मला प्रेम दिलें, ऊब दिली. मुंबईत नेहमीं नूतन अपेक्षांचे वातावरण असतें. म्हणूनहि मला आकर्षण वाटे. समुद्रहि मला नवीनच होता आणि त्यानें माझे मन मोहून घेतलें. युरोपकडे मी समुद्रांतून गेलें आणि तिकडून परत समुद्रांतून आलें. समुद्राचा तेवढाच काय तो माझा पूर्व-परिचय; परंतु बरेच दिवस समुद्राच्या

जवळ मी कधीं राहिलें नव्हतें. परंतु मुंबईस समुद्राला पोटभर पाहिलें. एकमेकांच्या अंगावर लोळत येणाऱ्या त्या खेळकर लाटा, किंवा रागानें खडकांवर आपटणाऱ्या त्या प्रशुब्ध लाटा, त्यांना पाहून मला कंटाळा येत नसे. कितीहि लाटांचा तो नाच पाहिला, तरी पोट भरत नसे.

राजा कामांत असला म्हणजे दिवस जायचे नाहींत. मीं स्वतःला कांहीं तरी उद्योग लावून घेण्याचें ठरविलें. सामाजिक कार्य उचललें. स्त्रियांच्या विविध संस्थांत सामील झालें. गलिच्छ वस्तींत, कामगार चाळींत जाऊन आम्ही काम करीत असूं. त्या कामांत मला रस वाटे; परंतु वाईटहि वाटे. आजूबाजूला इतकें दारिद्र्य असावें, दुःख असावें नि आपल्याला तें दूर करायला फारसें कांहीं करतां येऊं नये, याचें वाईट वाटे.

१९३५ मध्ये आई आम्हांला भेटायला आली. जवाहर तुसंगांतच होता. कमला आजारीच होती. औषधोपचारासाठीं ती कलकत्यास होती. बापूंनीं आईला वध्याला येण्याविषयीं बरेचदां लिहिलें. शेवटीं तिनें जायचें ठरविलें. ती अलाहाबादला एकटीच होती. वध्याला थावून नंतर ती मुंबईला आली. माझ्या नवीन घरीं आई प्रथमच आली होती. आई आलेली पाहून मला किती आनंद झाला. महिनाभर राहायचा तिचा बेत होता. परंतु तीन आठवडे जेमतेम झाले असतील नसतील, तों तिला अर्धागाचा झटका आला. जवळजवळ दोन महिने ती पुष्कळ आजारी होती. माझी बहीण, मावशी, हींहि मुंबईला आलीं. किती तरी दिवसरात्री चिंतेंत गेल्या. जीवनमरणाच्या झोल्यावर आई होती. जगणार का मरणार, राहणार का जाणार ? असें क्षणक्षणां वाटत होतें.

आई अशा स्थितींत असतांनाच आमचा मुलगा हर्ष जन्मला. १९३५ फेब्रुवारीची पहिली तारीख होती. आईच्या आनंदाला सीमा नव्हती. तिचा हा पहिला नातू होता. कारण माझा भाऊ नि बहीण दोघांना मुलीच होत्या.

हळुहळू आई आजारांतून उठली. परंतु अन्ताचा हा केवळ आरंभ होता. ती पुन्हां पूर्वीसारखी कधींहि झाली नाहीं.

१९३५ च्या एप्रिलांत कमलाची प्रकृति अधिकच बिघडली. प्रवास झेपेल इतक्या शक्ति येतांच स्वित्झर्लंडमध्ये जायचा डॉक्टरांनीं सल्ला दिला. त्या वेळेस संयुक्त प्रांतांतील भोवाली या थंड हवेच्या ठिकाणीं ती होती. तिकडे स्वित्झर्लंडला ती जायला निघण्यापूर्वीं तिला भेटावें, तिच्याबरोबर कांहीं दिवस राहावें असें आम्हांला वाटलें. म्हणून राजा नि मीं जायचें ठरविलें. दोन महिन्यांचा बाळ बरोबर घेऊन आम्ही निघालों. पहाडांतील भोवाली गांवीं आलों, कमलाबरोबर महिनाभर आम्ही होतो. आणि कमला प्रकृतीसाठीं युरोपांत गेली, ती आम्हांला पुन्हां भेटणार नाहीं असें आमच्या स्वप्नांतहि नव्हतें. तशी कल्पनाहि आली नाहीं. जवळ जवळ पुढें वर्षांनीं कमला निवर्तली.

तिच्या मृत्यूची वार्ता आल्यावर चार दिवशींच आमचा मुलगा अजित जन्मला. वास्तविक त्याचा जन्मदिवस आनंदाने साजरा व्यायचा. परंतु कमलाच्या मृत्यूने आमच्या सर्वांच्याच जीवनावर एक दाट कृष्ण छाया पसरली होती. त्यामुळे बाळाच्या जन्माचा आनंद मानायला आमची हृदये मोकळी नव्हती, शोकभाराने ती ओथंबली होती, जड झाली होती. परंतु बाळाच्या जन्मामुळेच कमलाच्या मरणाचे दुःख थोडे सह्य झाले. त्या प्रखर तीव्र आघाताची धार जरा कमी वाटली. बाळाने आम्हांला धीर दिला.

“ अति सुंदर वस्तूंना मरणहि अति लौकर येतें. मरणोत्तरहि त्यांचा सुगंध राहतो. परंतु गुलाबावर ज्यानें प्रेम केलेलें असतें, त्याला तो सुगंध दुःखद वाटतो. ”

—फ्रान्सिस थॉम्पसन

आनंदभवनांत वडिलांनीं एकदां मेजवानी दिली होती. त्या प्रसंगीं मीं कमलाला प्रथम पाहिलें. मी त्या वेळेस लहान होतें. त्या भोजनसभारंभांत मला हजर राहूं दिलें नाहीं. परंतु व्हरांज्यांतून मी तो समारंभ पाहूं शकत होतें आणि त्याप्रमाणें पाहिलाहि. मला वाटतें माझ्या मावशीनें मला कमला दखविली. मावशी म्हणाली, “ ती बघ तेथें एक मुलगी आहे. तुला आवडेल का ती? काय वाटतें तुला? ती तुझी वैनी व्हायची आहे. ” मावशीनें बोट केलें होतें तिकडे मीं पाहिलें; आणि उंच, सडपातळ, अति सुंदर अशी एक मुलगी मीं पाहिली. इतर कांहीं मंडळींसह ती तेथें बसली होती. वैनी म्हणजे काय तें मला नीट कळेना; परंतु ती मुलगी आमच्यांत राहायला येणार असा मीं तर्क केला. आणखी एक बहीण येणार म्हणून मला आनंद झाला. परंतु ही येणारी बहीण जरा लहान असती, माझ्या वयाची असती, तर अधिक बरें झालें असतें असें मला वाटलें. कमलेचें तें पहिलें दर्शन मीं कधीं विसरलें नाहीं,

विसरणार नाही; तिचें पाहिलेलें तें पहिलें प्रत्यक्ष चित्र. त्या वेळेस ती १७ वर्षांची होती. परिपूर्ण यौवनांत होती. एक प्रकारचा ताजेपणा तिच्यांत होता.

यानंतर कांहीं महिन्यांनीं जवाहरचें दिल्लींत लग्न लागलें. कमला आमच्यांत राहायला आली. आपली लावण्यमयी नववधू सर्वांना दाखवतांना, या सुंदर सुनेची सर्वांना ओळख करून देतांना माझ्या आईवापांना किती अभिमान वाटत असे, किती धन्यता वाटत असे तें मला आठवतें; चांगलेंच आठवतें. ती केवळ सुंदरच होती असें नव्हे. तर आरोग्याचीहि मूर्ति होती. तिच्याकडे पाहून कोणीहि असें भविष्य करायला धजला नसता कीं हिचें बहुतेक जीवन रुग्णशय्येवर जाईल म्हणून. कमला नि जवाहर यांच्या वैवाहिक जीवनाचा आरंभ तर सुरेख सुरू झाला असें वाटलें. उज्ज्वल भविष्य समोर दिसत होतें. क्षितिजावर ढगांचें नांवहि नव्हतें. सुखार्ची थोडी वर्षे गेलीं. आणि नंतर एकाएकीं भराभरा फेरबदल होऊं लागले. घडी विसकटूं लागली. राजकारणानें जवाहरला नि वडिलांना नेलें, खोल पाण्यांत नेलें, दुष्काळांत सांपडलेल्या माणसासारखा दिसणारा दुबळा, शिडशिडित असा एक लहानसा माणूस आमच्या जीवनांत शिरला; आमच्याच नव्हे, तर आणखीहि अनेकांच्या जीवनांत शिरला. आणि त्यानें सारा इतिहास बदलला. प्रवाहाला निराळीच गति दिली. क्रान्तिकारक बदल होऊं लागले. उलथापालथी होऊं लागल्या. तो लहान माणूस म्हणजे गांधीजी. कुटुंबांतील इतर मंडळींप्रमाणें कमलानें सुखविलासांचा त्याग केला. गांधीजींची ती अति निष्ठावंत अनुयायिनी बनली. गांधीजींना कमलाविषयीं फार प्रेम वाटे. तिलाहि त्यांच्याविषयीं आणि त्यांच्या आवडत्या ध्येयाविषयीं प्रेम वाटे.

कमलाला आतांपर्यंत कष्ट माहित नव्हते. दुःख काय तें तिला ठाऊक नव्हतें. लग्नापूर्वीं नि नंतरहि सुखाच्या नि सुरक्षिततेच्या जगांतच ती वावरत होती. कशाची काळजी नव्हती. उद्यां काय होणार याची कधीं फिकीर वाटली नाही. परंतु एकाएकीं हें सारें बदललें. निश्चिंतीच्या ऐवजीं चिंता आली. अनिश्चितता, ताटातुटी, हृदयवेदना, आणि शारीरिक व्याधि यांचें जीवन सुरू झालें. परंतु कमलानें न ढगमगतां, धैर्यानें, हंसतमुखानें सर्व परिस्थितीला तोंड दिलें. तिच्या तोंडून असमाधानाचा, तक्रारीचा, कुर-कुरीचा, एक शब्दहि मीं कधीं ऐकला नाही. आपल्या इच्छेप्रमाणें साऱ्या घटना जेव्हां घडून येत नाहीत, त्या वेळेस आपण बहुतेक सारीं दैवाच्या नांवानें बोटें मोडूं लागतो. परंतु कमलानें दैवालाहि कधीं दोष दिला नाही; त्याच्याविरुद्ध आदळआपट केली नाही. जवाहरनें आपलें जीवन देशासाठीं देण्याचें ठरवतांच, कमला एक क्षणभरहि मागें राहिली नाही. त्यांच्याबरोबर तीहि उभी राहिली. देशाशिवाय दुसऱ्या कशाचाहि विचार ज्याच्या मनाला कधीं शिवला नाही, ज्याचा उत्साह कधीं संपला नाही, धैर्य ज्याचें खचलें नाही, असा परम-सैनिक भारतांत कधीं काळीं झाला असेल तर तो सैनिक

म्हणजे कमला होय. कमलेच्या धैर्यासारखे धैर्य क्वचितच कोठे दिसेल. कमलेबद्दल फारसे कोणाला माहित नाही. माझ्या एका मित्राने तिच्याविषयी लिहिले आहे की “ तिचे जीवन म्हणजे नंदादीपाची तेजस्वी ज्योत होती. ही ज्योत थरथरे, मध्येच अधिक झळके, प्रदीप्त होई, अधिकच उत्कटतेने पेटे. आणि जेव्हा तेल संपत आले, तेव्हा मंद होत होत ती ज्योत मालवली.” असे नेहमी म्हणण्यांत येते की, “ देवांना जे आवडतात, ते तारुण्यांतच मरतात.” ही गोष्ट खरी असावी. कारण कमलावर प्रेम केल्याशिवाय, तिच्या धैर्याची तारीफ केल्याशिवाय कोणालाहि राहवत नसे. पतीचे नि सासऱ्यांचे महान् व्यक्तित्व जरी तिला झांकोळी, तरीहि तिने राजकारणांत स्वतःचे असे स्थान निर्माण केले होते. मृत्यूने अति निष्ठुरतेने तिला नेले नसते, तर ती किती तरी कीर्तिमती झाली असती; मोठे यश तिने मिळविले असते. दिसायला ती दुबळी दिसे, कृश दिसे; परंतु मनाने ती खंबीर होती. ती खरे नाणे होती, तिच्या त्या सौम्य वर्तनाच्या पाठीमागे, शान्त स्वभावाच्या पाठीमागे, त्या सौम्य स्निग्ध डोळ्यांच्या मागे अपार सामर्थ्य असे; ही गोष्ट जवळच्या परिचितांनाच माहित होती. तिच्यांत अनेक गुण होते, पुष्कळ दोषहि होते. ती इतकी बालसदृश स्वभावाची होती, की कोणी तो दोष म्हटला असता. अजून ही मुलगीच आहे असे वाटे. कधी कधी ती आपल्या प्रकृतीकडे मुळीच लक्ष देत नसे. आणि कितीहि तिला सांगितले, तरी ती स्वतःची अधिक काळजी कधी घेत नसे. तिला सारखी दुखणी येतच असत. आणि त्यांतच शेवटी तिचा अंत झाला. परंतु इतकी दुखणी येत असूनहि ती वृद्ध झाली आहे असे कधी वाटले नाही. पोक्तपणा, परिपक्वपणा तिला कधी आला नाही. अखेरपर्यंत तिच्या तोंडावर कौमार्यातील मधुरतम अशी कोंवळीक होती. एखाद्या मुलीसारखी तिची मुद्रा मोहक नी गोड दिसे. लग्नाच्या वेळेस जशी ती दिसे, तशीच शेवटपर्यंत दिसत होती. दुखण्यांनी तिचे शरीर आंतून पोखरले; परंतु बाह्य रूपांत फरक पडलेला इतक्या वर्षांत मी तरी कधी पाहिला नाही.

कमलाचे लग्न होऊन बरीच वर्षे झालीं, तरीहि तिच्याविषयी मला फारसे ज्ञान नव्हते. तिच्या स्वभावाचे फारसे दर्शन मला झाले नव्हते. एक तर नवी नवरी म्हणून तिचे सारखे देव्हारे मांडण्यांत येत असत. पुढे ती निरनिराळ्या सामाजिक कामांत पडली. वडील पुष्कळ वेळां मेजवान्या घायचे. पाहुणे घायचे. आई तर आजारीच असे. तेव्हा या साऱ्या पाहुण्यांची सरबराई करण्याचे काम कमलावरच पडे. ती त्या समा- रंभांत यजमानीण बने. १९२६ मध्ये युरोपांत आम्ही एकत्र राहिलो. त्यावेळेसच खरी कमला मला कळू लागली. आम्ही मैत्रिणी बनलो. जीवनातील अनेक गोष्टींची आम्ही चर्चा करित असू; कधी कधी वादविवाद खूप रंगे. आम्ही प्रक्षुब्धहि होत असू. जे आम्ही ऐकत असू, वाचीत असू, त्यावर पुष्कळदां स्त्रियांच्या हक्कांवर आमचे वाद होत; परंतु

हे वाद शेवटीं समाधानानें संपत. वादाचा शेवट गोड होई. युरोपांतील तिचा बहुतेक वेळ अंधरुणांत पडून राहण्यांतच जाई. परंतु तिची प्रकृति सुधारल्यावर, प्रवास झेपेल इतकी शक्ति आल्यावर जेव्हां आम्ही एकत्र हिंडलों फिरलों, तेव्हांचा आनंद अपूर्व होता. ते महिने फारच सुखांत गेले, मजेंत गेले. नवीन नवीन वस्तु पाहायला, नवीन नवीन गोष्टी शिकायला ती अधीर असे. एखादें वनभोजन असो, एखादी मेजवानी असो, अल्पो-पाहाराला मंडळी आलेली असो, कमला त्यांत संपूर्णपणें रमायची, भाग घ्यायची. कितीहि थकल्यासारखें तिला वाटत असलें, तरी ती रसभंग होऊं देत नसे; आनंदांत विघ्न आणीत नसे. संताप यायला रास्त कारण असलें तरीहि ती शांत राही. चीड येण्या-सारख्या परिस्थितींतहि, अशा गंभीर प्रसंगींहि ती मनाचा तोल संभाळी, संयम राखी. युरोपांतून परतल्यावर आम्ही दोघीजणी अधिकच जवळ आलों. कारण आम्ही दोघीजणींनीं राजकारणांत भाग घेतला आणि कामहि एकत्र केलें. तें काम करतांना कमलाचा उत्साह पाहून मी थकू होत असें. माझी प्रकृति तिच्यापेक्षां किती तरी निरोगी, किती तरी चांगली; परंतु मी थकून जात असें, गळून जात असें; घरींच राहत असें. परंतु कमला नाही कधीं वसून राहिली; घरीं पडून राहिली; थंडी पडलेली असावी, तरी कमला पहांटे ५ ला उठायची. स्त्रीस्वयंसेविकांची आम्ही कवाइत घेत असूं. त्यासाठीं ती तयार होऊन जाई. कवाइत पांच वाजतां असे. कवाइत वगैरे संपल्यानंतर सकाळीं आठाला आम्ही परदेशी क्रापडाच्या दुकानांवर निरोधन करायला जात असूं. संबंध हिंवाळाभर कमला याप्रमाणें ठरलेलें सारें काम दिवसभर करीत असे. पुढें उन्हाळा आला. प्रखर ऊन पडायचें. अंगाची तलखी व्हायची, लाहीलाही व्हायची; परंतु कमला आपल्या कामासाठीं उभीच. कडक थंडी असो, कडक उन्हाळा असो. कमलाच्या कामांत कधीं खंड पडला नाही. आमच्यापैकीं बहुतेक सारींच याप्रमाणें काम करीत होती. परंतु आम्ही पुष्कळदां कुरकुर करीत असूं, दमून जात असूं, निरुत्साही नि गतवैर्य होत असूं; तसें कमलाचें नसे. तिची श्रद्धा अभंग असे. तिची स्फूर्ति अनंत असे. उत्साहशक्ति अथांग असे; परंतु असें अपार काम करून ती थकली. आणि स्वतःला याप्रमाणें झिजवून तिनें आपलें मरण जवळ आणलें. तिचा उत्साह अगम्य असला, तरी शरीर जर्जर झालेलें होतें. त्या रोगशीर्ण, दुःखदग्ध शरीराला कामाचा हा अपार ताण सहन झाला नाही. आणि शेवटीं मृत्यूनें मात केला.

कमला जरी शान्तदान्त स्वभावाची होती, फारशी कोणाच्या अव्यांत मध्यांत न येणारी अर्शा जरी ती होती, तरी जीवनासंबंधीं तिचीं कांहीं निश्चित मतें होती, तिचे कांहीं निश्चित सिद्धान्त होते. आणि एकदां तिच्या मनानें एखादी गोष्ट घेतली, कीं त्या-प्रमाणें ती वागल्याशिवाय राहत नसे. तिची नादुरुस्त प्रकृति तिचा निश्चय बदलूं शकत नसे. जवाहरनें कांहीं अंशीं साहजिकच कमलाला झांकोळलें, तरी तोहि तिला संपूर्णपणें

झांकोळूं शकला नाही. तिला स्वतःचें असें स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व होतें. ती स्वयंप्रकाशित होती. स्त्रियांचा उत्कट कैवार घेणारी ती होती. स्त्रियांच्या हक्कांसाठी आपल्या मित्रांशीं, सहकाऱ्यांशीं कितीदां तरी तिनें झुंज घेतली होती. पुरुषमंडळी कमलाविषयीं कुरकुर करीत. ते म्हणायचे, “ आमच्या बायका आमचें न ऐकतां कमलार्जीचेंच ऐकतात, त्याप्रमाणें वागूं पाहतात. आम्हांला पसंत नसणारीं कमलार्जीचींच मतें आमच्या बायका उचलीत आहेत. आमचें कसें व्हायचें ?” कमलाची वृत्ति स्वतंत्र होती. स्वतंत्र बाण्याची ती स्त्री होती. स्वतंत्र प्रज्ञेची होती. कष्ट पडोत, अडचणी येवोत, रोग जर्जर करोत, तिची स्वतंत्र वृत्ति चिरडली गेली नाही. ती अजिंक्य राहिली. देशाच्या स्वातंत्र्याच्या लढाईत अल्पस्वल्प भाग का होईना, आपल्याला घेतां आला म्हणून तिला अभिमान वाटे. आणि जवाहर कोट्यवधि जनतेचा आवडता झालेला पाहून तिला परम सुख होई, कृतकृत्य वाटे. जवाहर कीर्तीच्या शिखरावर चढलेला पाहून तिला वैषम्य नाही वाटलें; त्याची स्तुतिस्तोत्रें ऐकून तिला कधीं तिळभर मत्सर नाही वाटला.

१९३४ पासून पुढें कमलाची प्रकृति झपाट्यानें विवडत चालली: अधिकाधिक खालावत चालली. भोवली येथील आरोग्यधामांत तिला ठेवण्यांत आलें. शेवटीं सारें चांगलें होईल असें वाटत होतें. त्यासाठीं आम्हीं प्रार्थना करीत होतो; तशी आशा मनांत खेळवीत होतो. किती तरी दिनरात्री चिंतेंत गेल्या. कमला बरी होईना; हळूहळू दुखणें अधिकच वळावलें. जवाहर पुन्हां एकदां तुरुंगांत होता. या वेळेस तो आल्मोरा तुरुंगांत होता. मधून मधून कमलाला भेटण्याची त्याला सूट मिळाली होती. भेटण्याच्या वेळेची किती आतुरतेनें ती वाट पाहत असे ! तीं दोघें ज्या घटका अशा भेटींत एकत्र दवडीत, त्या घटका किती पटकन जात असतील ! शेवटीं कमलानें स्वित्झर्लंडला जावें असा डॉक्टरांनीं सल्ला दिला. तिकडे जाण्यापूर्वीं तिला भेटायला, तिच्याजवळ चार दिवस राहायला आम्ही भोवली येथें गेलों होतो. राजा नि मी, दोघें गेलों होतो. माझा मुलगा तेव्हां दोन महिन्यांचाहि पुरा नसेल. परंतु माझ्या आईपेक्षांहि त्या बाळाला पाहून कमलाला आनंद झाला. आणि ती म्हणाली, “ मी युरोपांतून परत आल्यावर मला जर असें दिसले कीं तुम्ही या बाळाची नीट काळजी घेत नाही, तर तुमच्याजवळून तो मी घेऊन जाईन. संभाळा. याद राखा.”

युरोपांत जायचा दिवस आला. आल्मोरा जेलमधून कमलाला निरोप द्यायला जवाहर आला होता. त्याला परवानगी देण्यांत आली होती. त्या हृदयद्रावक दिवशीं त्याच्या मनांत कोणते विचार येत असतल वरें ' मला सांगणें शक्य नाहीं परंतु त्यावेळेस त्याच्या तोंडाकडे पाहून हृदय दुभंग होई, शतवूर्ण होई. सारें दुःख त्या त्याच्या दोन डोळ्यांत जणूं येऊन उभें होतें. कठोर मुद्रा धारण करून आपलें दुःख लपवण्याचा प्रयत्न तो करीत होता. परंतु तो प्रयत्न व्यर्थ होता. एकमेकांचा निरोप

घेण्याचा तो क्षण आला. दोघांनीं मुखावर वीर-हास्य ठेवून निरोप घेतला. आणि मोटरींत बसून ती डोंगर उतरून स्टेशनकडे चालली. तेथून आगगाडींत बसून ती मुंबईला जाणार होती. जवाहरची मोटरहि वाट पाहत होती. डोळ्यांत अश्रु तसेच ठेऊन, ते न सांडतां त्यानें आईचा नि माझा निरोप घेतला. आईनें त्याला जवळ घेतलें; आणि त्यानें मला जवळ घेतलें. आमच्याकडे पाठ फिरवून तो गेला. मोटरकडे चालला. परंतु त्याच्या चालण्यांतील ती तेजस्विता आज नव्हती. जणूं स्प्रिंग तुटली. त्याच्या चालण्यांतील तो नित्य उत्साह, ती विद्युल्लेखा अकस्मात् नाहीशी झाली असें दिसलें. कांहीं घटकांपूर्वी तो होता त्याहून किती तरी पटीनें तो वृद्ध झाल्याप्रमाणें वाटला; अति गळून गेल्यासारखा दिसला. पुढें कांहीं महिन्यांनीं जवाहरची सुटका करण्यांत आली. कमला अत्यवस्थ होती. विमानानें तो युरोपला गेला. स्वित्झर्लंडमधील लॉसने शहराच्या एका उपनगरांत १९३६ फेब्रुवारी २८ ला कमला देवाघरीं गेली. तिच्याजवळ जवाहर नि इंदिरा होती.

“ कांहीं छाया, कांहीं प्रकाश, कांहीं विजय, कांहीं अश्रु, आणि झपाट्याने
जाणाऱ्या वर्षाचे वाढते ओझे. ”

—एडन फिल्लिपॉट

कमलाच्या निधनानंतर मार्च १९३६ मध्ये जवाहर हिंदुस्थानांत परत आला. स्विट्झर्लंडमधील एका शाळेत त्याने इंदिरेला ठेविली; त्याला भेटायला मी अधीर होते. परंतु माझा दुसरा मुलगा निदान महिन्याचा तरी व्हावा म्हणून मी थांबले. या वेळी जवाहरकडे जाणे म्हणजे दुःखमय होते. तो प्रवास सुखाचा नव्हता. कमलाच्या करुण निधनानंतर जवाहरला भेटण्याचा मला धीर होत नव्हता. भीति वाटत होती. कमलावर माझे प्रेम होते. माझ्या मनःस्थितीवरून जवाहरची कशी असेल त्याची कल्पना मला येत होती. कधीहि भरून न येणारी अशी जवाहरची हानि झाली होती. त्याचे मोलाचे निदान हरपले होते.

आम्ही आनंदभवनाच्या दाराशी आलों. जवाहर आम्हांला भेटायला बाहेर आला. कांहीं महिन्यांपूर्वी तरुण दिसणारे त्याचे मुखमंडल, वृद्ध दिसू लागले. दुःखाच्या रेषा त्या तोंडावर दिसत होत्या. अतिच थकलेला नि शिणलेला तो दिसत होता. त्याला कांहीं सुचत नव्हते. जणू बेचैन झाला होता. हृदयाची वेदना लपविण्याची तो पराकाष्ठा करीत होता. परंतु त्याच्या भावनोत्कट :खिन्न डोळ्यांत, भावदर्शक दुःखी डोळ्यांत

शोकाचा सागर भरलेला दिसत होता. आणि जे त्याच्याजवळ सारखे होते, त्यांना त्याची ती विदीर्ण स्थिति पाहून दुःख झाल्याशिवाय कसे राहणार? अलाहावादला पंधरा दिवस राहून नंतर आम्ही लखनौला गेलो. सारींच गेलो. कारण राष्ट्रीय सभेचे तेथे अधिवेशन होते.

आणि त्या वर्षी जवाहरच अध्यक्ष म्हणून निवडला गेला होता. नेहमीप्रमाणे राजकारणांत त्याचा काळ जाळं लागला. वैयक्तिक हानि, वैयक्तिक दुःख दूर ठेवण्यांत आली. जरी अंतरीं दुःखी होता, जरी त्याला मनांत शून्य वाटत होते, तरी बाहेर अपरंपार कार्यांत तो मग्न होता. किती तरी परिषदा तेथे होत्या. भरपूर काम होते. आणि लखनौनंतर पुढल्या वर्षी पुन्हां फैझपूर येथेहि तोच अध्यक्ष निवडला गेला.

फैझपूरच्या अधिवेशनानंतर प्रांतिक विधिमंडळाच्या सर्व देशभर निवडणुका व्हायच्या होत्या. काँग्रेसच्या उमेदवारांसाठी जवाहरने तुफानी दौरा देशभर काढला. विजेप्रमाणे तो सर्वत्र गेला. वाऱ्याप्रमाणे फिरला. देशाच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत तो गेला. शहरांतून गेला. खेड्यांतून गेला. शेंकडों सभांतून बोलला. मागच्या लढ्यानंतर पुन्हां डोकें वर काढणाऱ्या जनतेत त्याने उत्साहाची लाट आणली. त्यांना प्रेरणा नि स्फूर्ति दिली. सात प्रांतांतून राष्ट्रीय सभेला बहुमत मिलाले. आणि व्हाइसरॉयजवळ करार करून सात प्रांतांतून राष्ट्रीय सभेची मंत्रिमंडळें स्थापण्यांत आली. मंत्रिमंडळें स्वीकारण्यापूर्वी पुष्कळ भवति न भवति झाली. परंतु अधिकारस्वीकाराचा निर्णय शेवटी घेतला गेला. काँग्रेसचे बहुतेक मंत्री किती तरी वर्षे तुहंगांच्या गजांआड राहिलेले होते. माझी वहीण स्वरूप-तीहि एक मंत्री बनली. हिंदुस्थानांतील पहिली ती एकच स्त्री-मंत्री ती होती

लहानपणापासूनच स्वरूप मोठी धोरणी होती. मंत्री व्हायला ती खरोखरच लायक होती. ती बहुधा प्रक्षुब्ध होत नाही. कसलाहि प्रश्न असो, कशीहि परिस्थिति असो, सर्व प्रकारच्या परिस्थितींत ती शांतपणे वागते. स्थिर-मति नि सुंदर, मोहक नि वाहून न जाणारी अशी स्वरूप आहे. त्यामुळे सर्वांना जिंकून घेणे तिला कठिण नाही जात. मंत्री या नात्याने तिने चांगलेच यश मिळविले. अशा प्रकारच्या कामाला लागणारे शिक्षण तिने घेतलेले नव्हते; तिने कठिण काम अंगावर घेतले होते. परंतु तिने आपली कामगिरी उत्कृष्टपणे बजावली. ती लोकप्रिय झाली. स्वरूपने राजकारणांत भाग घ्यायला जेव्हां आरंभ केला, तेव्हा तिची वक्तृत्वशक्ति पाहून आम्ही चकितच झालो. जणू ती उपजतच त्या कलेत पारंगत होती. सभा किती का मोठी असेना, ती गोंधळून जात नसे, गडबडून जात नसे. हिंदुस्थानी नी इंग्रजी-दोन्ही भाषांत ती अस्खलितपणे नि सहजतेने बोलते.

तरुणपणांतच तिचे केंस जरा पिंगट होऊं लागले—आणि नंतर झपाट्यानें भगभरा शुभ्र होऊं लागले. आमच्या कुटुंबांतलच हा परंपरागत दोष आहे. स्वरूपचे केंस आज सारे रुपेरी आहेत. परंतु ते तिची चारुता अधिकच खुलवतात.

तो उत्कृष्ट माना आहे, कार्यक्षम गृहिणी आहे. राजकारणांत तिचा बराचसा वेळ जात असला, तरीहि ती घरांत लक्ष देते, मुलांकडे वधायला वेळ काढते, सबड मिळविते.

वृष्णांतून दोनतीन वेळां जवाहर मुंबईस येत असे. आमच्याकडे राहत असे. तो जवळ असावा असें वाटे. परंतु शेंकडों कार्यक्रम आंखलेले असायचे. त्यांत तो मग्न असावयाचा. त्याच्याजवळ बोलायला वसायला फारसें मिळत नसे. तो आमच्याकडे असला म्हणजे आमच्या लहानशा घरांतील शांत असे रोजचे व्यवहार पार बदलून जातः उजाडले नाहीं तोंच पाहुणे येऊं लागत. आणि मध्यरात्रीपर्यंत हें सत्र सुरू असे. शेंकडोंची जा-ये सुरू असायची. कोणी आधीं ठरवून येत, तर कोणी दर्शनार्थ येत. टेलिफोन सारखा वाजत असायचा. दारांतील घंटेला विश्रांति नसायची. आणि या दोहों-मध्ये माझा सारा वेळ जायचा. कधीं दारांत जावें लागे, तर लगेच फोनवर धांवावें लागे. जेवणाची ठरीव वेळ नसे. एकान्त नसे. दुपारीं जेवायला किती येतील, रात्रीं किती येणार याचा अंदाज नसे. मला स्वयंपाकघर लवचिक ठेवावें लागे. आयत्या वेळेस दहा वीस पाहुणे आले, तरी त्यांनाहि लगेच वाढतां येईल अशी तयारी ठेवावी लागे.

जीवन म्हणजे धांवपळ असे नुसती दम घ्यायला, श्वास घ्यायला फुरसत नसे. जेवायच्या वेळेस तेवढा जवाहर दिसायचा किंवा त्याच्या सभांना आम्ही त्याच्याबरोबर गेलों, तर तो दिसायचा; क्वचित् एखादे वेळेस तो जेव्हां आमच्या वांट्याला येई तेव्हां किती आनंद आम्ही लुटीत असूं. वेळ पटकन जायचा. तो गंमतीच्या गोष्टी सांगे, आठवणी, आख्यायिका सांगे. हंसे, हंसवी. खूप बोलायचा. कधीं चर्चा चाले. आमच्या घरगुती गोष्टींचाहि ऊहापोह होई. कधीं सायंकाळीं जर तो घरीं असला, तर तो इंग्रजी कविता म्हणजे व वाचून दाखवी. कविता म्हणत असतांना किंवा वाचीत असतांना तो आपणास तन्मग्न करतो. तें ऐकणें म्हणजे परम आल्हाद असतो. जवाहर फारच सुंदर रीतीनें कविता म्हणतो वा वाचतो.

१९३८ च्या जानेवारींत आई अकस्मात अर्धांगाच्या झटक्यानें निवर्तली. आणि २४ तास झाले नसतील तोंच आईची मोठी बहीण—आमची मावशी तीहि वारली. तिलाहि तसाच झटका आला. दोन अति दुःखाचे प्रसंग. दोन शोककारक मृत्यु. तो कठोर, निर्दय आघात होता. सुदैवानें मी त्या वेळेस अलाहाबादला होतें. मी मुंबईला रडत आलों, दुःखमूढ होऊन आलों, शोकबधिर होऊन आलों. आईशिवाय असणारें तें घर ! तें आतां पूर्वीसारखें कसें होणार ? त्या जुन्या जीवनांतील असें कांहीं गेलें, जें पुन्हां कधीं येणार नाहीं.

पुढें कांहीं महिन्यांनीं त्याच वर्षीं जवाहर युरोपला जायला निघाला. इंदिराला भेटायला तो जात होता. राजाला नि मलाहि जायची इच्छा होती. परंतु शेवटच्या क्षणीं राजाला काम सोडून जाणें अशक्य झालें. जवाहरबरोबर मीं जावें असें त्यानें सुचविलें. परंतु राजाशिवाय जाण्याची कल्पना मला आवडली नाहीं. शिवाय दोन लहान मुलगे मागें ठेऊन जाणें बरें दिसेना. शिवाय राजाबरोबर युरोपांत जायची माझी योजना कधींपासूनची होती. मग एकटीच कशी जाऊं ? जवाहर एकटाच गेला. मागून वाटलें कीं त्याच्याबरोबर गेलें असतें तर बरें झालें असतें. कारण यादवी चाललेल्या स्पेनमध्ये तो गेला होता. त्याची स्पेनमधील सफर साहसानें भरलेली होती, चेतना देणारी होती. नाना अनुभव देणारी होती. येतांना तो इंदिराला थोडे दिवस घेऊन आला. तिला लहानशी सुटी होती.

१९३९ च्या एप्रिलमध्ये आपला अभ्यास पुढें चालवायला इंदिरा इंग्लंडला परत जायला निघाली. पुन्हां एकदां राजा नि मी दोघांनीं पृथ्वीपर्यटणाची योजना आंखली. साऱ्या जगाचा प्रवास करायचा असा वेत रचिला. इंग्लंडपर्यंत इंदिराहि बरोबर असती. परंतु पुन्हां सारे वेत फिसकटले. परंतु काँग्रेसनें नेमलेल्या “नॅशनल प्लॅनिंग” कमिटीतील काम सोडायला राजा त्या वेळेस तयार नव्हता. शेवटच्या क्षणीं आम्ही आमची तिकिटें रद्द केलीं. क्षितिजावर महायुद्धाचे काळे ढग दिसूं लागले होते. परंतु आम्ही पुढें जाऊं अशी आशा करीत राहिलों. ती आशा अर्थातच विफल झाली. कारण महायुद्ध सुरू झालेंच.

१९४० च्या अखेरीस इंदिरानें कायमचें घरीं परत यायचें नक्की केलें. मध्यंतरीं एका कठिण दुखण्यांतून जावें लागल्यमुळें ती स्वित्झर्लंडमध्ये कांहीं दिवस गेली होती. पाहिल्या मिळणाऱ्या विमानानें ती येणार असें मला कळलें. ती येणार म्हणून आनंद झाला. परंतु विमानानें येणार म्हणून जरा चिंता वाटली. जवाहर डेहराडूनच्या तुहंगांत होता; मीं माझी चिंता त्याला कळवली. त्यानें आपल्या तडकाफडकी पद्धतीनें मला लगेच उत्तर लिहिलें. आणि माझ्या भीतीबद्दल त्यानें माझी चांगलीच हजेरी घेतली. मीं एखाद्या म्हाताऱ्या आजीबाईप्रमाणें घाबरावें हें त्याला रुचले नाहीं. त्यानें उत्तरांत लिहिलें,

“ इंदूनें परत यायचें ठरवलें म्हणून आनंद झाला. वाटेंत सर्व प्रकारचीं संकटें, धोके हे असणारच. परंतु तिकडे इंदूनें एकटें दुःखीकष्टी राहण्यापेक्षां संकटे, धोके यांना तोंड देऊन येणें बरें. तिला यायचें असेल, यावसें वाटत असेल, तर तिनें निघून यावें नि साऱ्या परिणामांना तयार राहावें.

“ आम्ही तिच्याकडे पाहत होतो. रात्र होती. तिचा श्वासीच्छ्वास चालला होता. परंतु किती मंद नि हळू चालला होता. जीवनाची लाट तिच्या हृदयांत खालीवर होत होती. आमच्या उत्कट आशा भीतीला खोटे पाडीत होत्या; आणि आमच्या भीति आशांना खोटे पाडीत होत्या. ती निजली होती तेव्हां ती मेली असें वाटलें. ती मेली तेव्हां निजली आहे असें वाटलें; कारण जेव्हां ती अंधुक नि उदास सकाळ आली, आणि नुकत्याच पडलेल्या पावसानें सारें गारठून गेल्यासारखे झालें होतें, तेव्हां तिच्या त्या शांत पापण्या मिटल्या, आमच्या सकाळपेक्षां तिची निराळी सकाळ होती. ”

—थॉमस हुड

माझी आई अतीव सुंदर होती. नाजुक, सुकुमार होती. पांच फूट जेमतेम तिची उंची असेल. ती एका विशिष्ट काश्मीरी वळणाची स्त्री होती. निर्दोष अशी तिची आकृति. सारें प्रमाणबद्ध; सारें रेखीव; जणूं एक गोडशी बाहुली. परंतु ही बाहुली बहादूर होती हें पुढें दिसून आलें.

तिच्या कुटुंबांतील ती सर्वांत लहान मुलगी होती. तिला एक भाऊ होता. दोन वडील बहिणी होत्या. तिची सर्वांत मोठी बहीण तिच्याहून दहा वर्षांनीं मोठी होती. आणि तिनेंच तिला वाढविलें. दोघींचें एकमेकींवर अपार प्रेम. एकमेकींस त्या जीव कीं प्राण करीत.

तिची बहिणीत आई सर्वांत धाकटी नि सर्वांत अधिक रूपलावण्यसंपन्न असल्यामुळे कुटुंबांतील सर्वांची ती लाडकी होती. तिचे लाड व्हायचे, तिला खाऊ मिळायचे. एखाद्या बाहुलीला जसे जपून वागवावे लागते, तसे तिला वागवीत. तिच्या वयाच्या इतर मुलींना साधारणपणे जसे वागविण्यांत येते, तसे तिला वागविण्यांत येत नसे. जणू तिचे कांहीं दुखेल खुपेल, कोठे धक्का लागेल. लहानपणीच तिचे लग्न झाले आणि ती आपल्या पतिगृही गेली. त्या घरांत तिच्या ओळखीचे कोणीच नाही. सारेच परके. कोणी कठोर, कोणी कृपाळु. माझी आजी सामान्य स्त्री नव्हती. ती तिच्यापरी मोठी होती, तिच्या अंगी बरेच गुणही होते. परंतु किती झाले तरी जुन्या वळणाचीच ती होती. सासूपणा तिच्याजवळ होता. एकत्र कुटुंबपद्धति मोडपर्यंत आईचे दिवस फारसे सुखाचे गेले नाहीत. विभक्त झाल्यावर तिचे स्वतःचे घर झाले. घराची ती स्वामिनी झाली. परंतु या स्वतःच्या घरांतहि एखाद्या अमोल रत्नाप्रमाणे तिला वागविण्यांत येई. स्त्रीचे हृदय ज्याची ज्याची म्हणून इच्छा करणे शक्य असेल, ती ती सर्व सुखे वडिलांनी आईसमोर ठेविली. कशाला तोटा नव्हता. जणू साऱ्या ऋद्धिसिद्धि हात जोडून समोर उभ्या होत्या. परंतु जगांतील सारीं सुखे सभोवतीं असूनहि मानवाला अत्यंत आवश्यक अशी एक गोष्ट तिच्याजवळ नव्हती. आणि ती म्हणजे आरोग्य.

जवाहर जन्मल्यापासून आईची प्रकृति बिघडलीच. मधून मधून ती फार आजारी पडायची. जिवांवरचीं दुखणीं यायचीं. प्रत्येक आजार तिला अधिक अशक्त करून जाई. कोणतेही उपचार तिला आराम देत ना, आरोग्य देत ना. युरोपांतील तज्ज्ञतम डॉक्टरांचे उपचार करायला मिळावेत, म्हणून वडील तिला घेऊन तिकडेहि गेले. परंतु सारे उपचार निरुपयोगी ठरले. मला क्वचित् असा काळ आठवतो की ज्या वेळेस आई खडखडीत बरी होती; निरामय नि निरोगी होती; नीट खातेपिते, आमच्याप्रमाणेच रोजचे जीवन जगते, असे कधीच झाले नाही. आईने मुलाची काळजी घेणे म्हणजे काय, मुलांचे दुखलेखुपले वगैरे सारखे पाहणे म्हणजे काय, याचा लहानपणी मला कधी अनुभव आला नाही. कारण जेथे आईचीच काळजी सदैव घ्यायला लागायची तेथे आई आमची काळजी कशी घेणार? माझी काळजी कशी घेणार?

आणि अशा रीतीने वर्षे जात होती. मला माझी आई म्हणजे कल्पवृक्षाचे दुर्मिळ असे पुष्प वाटे. अति रमणीय असे पुष्प. ज्याच्यावर सर्वांनी प्रेम करावे, जे सर्वांनी हृदयाशी धरावे, पुजावे; जीवनांतील क्षुद्र चिंतांपासून, नाना अपायांपासून ज्याला संभाळावे, त्यांचा स्पर्शहि ज्याला होऊं देऊं नये. १९२० पर्यंत आपल्या लहानशा राज्यावर आई एकाद्या राणीप्रमाणे राज्य करीत होती. सारे सुखोपभोग, प्रेम, सहानुभूति यांनी ती परिवेष्टित होती. आपल्या विख्यात पतीचा, तेजस्वी पुत्राचा, आपल्या आनंद-

भवनाचा तिला अभिमान होता. दुःखाने क्वचित् कधी तिला स्पर्श केला असेल. असहकाराचे युग येईपर्यंत चिंताहि दूर होती. आणि नंतर? थोड्याशा आठवड्यांतच जन्माच्या संवयी दूर ठेवाव्या लागल्या. आमच्या लहानशा घराण्यांत एक लहानशी कान्तिच झाली.

नवीन परिस्थितीशी जुळवून घेणे बाकीच्यांना तितकें कठिण गेलें नाहीं. परंतु आईला नि वडिलांना जीवनाकडे पाहण्याची सारी दृष्टिच बदलणें भाग होतें. स्वतःच्या साऱ्या संवयी बदलणें भाग होतें. आणि ती गोष्ट सोपी नव्हती. वडील साठीच्या घरांत आईची पन्नाशी उलटलेली. अशा वयांत हे कान्तिकारक बदल करणें, जुनी कात टाकून संपूर्णपणें नवीन घेणें कठिण होतें. परंतु माझ्या आईबापांनीं एका क्षणांत सारें जीवन बदलून टाकलेलें पाहून लोकांनीं तोंडांत बोटें घातलीं. एका घडींत चमत्कार झाला. वडिलांना जीवनांतील चांगल्या गोष्टी प्रिय होत्या; चांगले कपडे, चांगलें अन्न, ऐषआरामी जीवन हे त्यांना आवडत असे. आईनें उत्तमोत्तम वस्त्रांशिवाय दुसरीं वस्त्रे कधीं वापरलीं नाहींत. पाहिजे असे तें तिला सदैव मिळत असे. इच्छित वस्तूशिवाय राहावें लागलें असें कधीं झालें नाहीं. हालअपेश म्हणजे काय, कष्ट, ददात म्हणजे काय तें तिला माहित नव्हतें. तरीहि एक ब्र न काढतां, जराहि कुरकुर न करतां ती खादी वापरूं लागली. जड, जाड, ओवडधोबड लुगडीं नेसूं लागली. त्यांचें ओझेहि तिला सहन होत नसे.

आईचें यापुढचें जीवन म्हणजे एक अग्निदिव्य होतें. हृदयवेदना, त्याग, अनंत चिंता यांचेंच ताट आतां वाढलेलें होतें. ज्यांच्यावर तिचें अपार प्रेम, ज्यांना ती जीव कीं प्राण करी, तीं सारीं त्या भेसूर जेल-भिंतींच्या आड गेलेलीं. सदैव ताटातुटी. आमची ही लहानशी आई, नाजुक नि हळुवार अशी ही आई कांहीं करूं शकेल असें आम्हांला कधींहि चाटलें नव्हतें. परंतु त्या दुबळ्या शरीरांत अमोघ धैर्य होतें, अपार संकल्पशक्ति होती, असें दिसून आलें. कितीहि आपत्ति कोसळल्या, कितीहि दुःखें आलीं, तरी तिचें तें धैर्य, तिचा तो निश्चय अभंगच राहिला.

यानंतरचीं वर्षे म्हणजे तिची कसोटी होती. तिची सत्त्वपरीक्षा होती. परंतु उतारवयांत संसारांत हे जे बदले करावे लागले, त्यामुळे ती कधीं कष्टी झाली नाहीं. कधींहि दुःखाचा, कुरकुरीचा शब्द चुकूनहि तिच्या तोंडांतून बाहेर पडला नाहीं. घरांत पूर्वी जेथें सुरक्षितता होती, सुखशांति होती, तेथें सारी अनिश्चितता आली, संकटें आलीं. परंतु खरेंच आश्चर्य वाटतें, कीं अशा सर्व परिस्थितींतहि आई चांगली नीट राहूं शकली. तिनें आपली प्रकृति जरा बरी सांभाळली. परंतु वडिलांच्या मृत्यूनंतर मात्र ती तग धरूं शकली नाहीं. ती निव्हाण झाली. जुन्या विचारांची अंतरंगी असल्यामुळे आपण पूर्वजन्मीं कांहीं तरी भयंकर पाप केले असेल, म्हणून आपला पति हिरावण्यांत

आला असें तिला वाटे. तिला नेहमीं वाटत असे कीं आपण आधीं मरूं, भरल्या कपाळानें जाऊं. कारण ती नेहमीं आजारी आसायची. प्रकृति नीट नसायची. आणि वडील एक दिवसहि कधीं आजारी पडले आहींत. आजार काय तें वडिलांना माहितच नव्हतें. तुरुंगांतील जीवनामुळें, तेथील मारक वातावरणामुळें वडील लौकर मेले.

जवळ जवळ पन्नास वर्षे दोघें एकत्र नांदलीं; सुखदुःखांत भागीदर झालीं. वडिलांच्या सामर्थ्यावर आई नेहमीं विसंबून असे. शारीरिक परिस्थिति बिकट असो वा मानसिक बिकट असो. आपला पति आपणांस तारून नेईल असा तिला विश्वास असे. सुखाच्या काळांत, त्याचप्रमाणें त्या दोघांनाहि ज्याला तोंड घावें लागलें अशा दुःखाच्या काळांतहि त्यांनीं तिला प्रेमानें सांभाळलें. ते तिची सदैव काळजी घेत. वडिलांशिवाय आईला शून्य वाटे. मृतवत् वाटे; भांवावल्यासारखें, आंधळ्यासारखें वाटे. तिला परिस्थितीशीं बरेच दिवस नीट जुळवून घेतां आलें नाहीं. अशा या काळांत जवाहर तिचा आदर्श पुत्र होता. स्वतःची झालेली अपरंपर हानि त्याचें हृदय विदीर्ण करित होतीच परंतु आपलें दुःख गिळून आईला वाटणारें दुःख हलकें व्हावें म्हणून तो शक्य तें सारें करी. त्या दिवसांतील त्याचा मृदु शांत स्वभाव, त्याची मातृभक्ति, यांचें वर्णन करणें केवळ अशक्य आहे; त्या गोष्टी इतक्या पवित्र आहेत, कीं त्यांची वाच्यता करणें बरें नव्हे; त्या बोलून दाखवणें ठीक नव्हे.

आई वडिलांनंतर जीवन कठीत होती. परंतु आपल्या मुलांसाठीं, विशेषतः जवाहरसाठीं जणूं ती जगत होती. कमलाच्या मृत्यूनें तिच्यावर आणखी एक आघात झाला. जीवनांतील समस्यांना, प्रश्नांना तोंड देण्याचें सामर्थ्य अतःपर तिच्याजवळ उरलें नाहीं. दिवसेंदिवस ती अधिकाधिकच अशक्त होत गेली.

१९३८ मध्ये मुलांना घेऊन वार्षिक भेटीसाठीं मी अलाहाबादला गेलें. दरवर्षीं मी एकदां जात असें. एक महिनाभर या वेळेस राहिलें. मुंबईस परत जाण्याचा ठरलेला दिवस आला. परंतु आई सारखा आग्रह करून दिवस पुढें ढकली. एके दिवशीं संध्याकाळीं आम्ही सारीं एकत्र होतो. जवाहर, स्वरूप, तिचे यजमान, त्यांचीं मुलें नि मी-सारीं तेथें होतो. गेले कांहीं दिवस आईला जरा शक्ति आल्यासारखें वाटत होतें. तिला उत्साह वाटत होता. आणि त्या संध्याकाळीं तर तिच्यांत जणूं स्फूर्ति आली होती.

रात्रीं आम्ही जेवत असतांना ती आमच्याजवळ बसली. आणि किती तरी जुन्या आठवणी सांगूं लागली. जणूं आज ती स्मृतीच्या साम्राज्यांत गेली होती. रोजच्यापेक्षा ती किती तरी अधिक बोलली. ती बरी आहे, सुखी आहे असें पाहून अम्हांलाहि बरें वाटलें. जेवल्यानंतर आम्हीं बसलों, गप्पा मारल्या. रात्रीचे साडेदहा वाजले. त्या रात्रीं स्वरूपला लखनौला जायचें होतें. तिची गाडी बाराला होती. आई म्हणाली, “ मला कांहीं झोंप

येत नाही. स्टेशनवर जायला स्वरूप निघेपर्यंत मी वसून राहीन. ” आम्हीं तिला परावृत्त करण्याची खटपट केली. परंतु ती ऐकेना. म्हणून आम्हीहि बोलत बसलों. आई. हळूहळू शांत, अति शांत होत होती.

अकराला स्वरूपनें जायची तयरी केली. ती उठली. ती आईजवळ निरोप घ्यायला गेली. स्वरूपला पोटाशीं धरण्यासाठीं आई उठली; परंतु एकाएकीं तिला झटका आला: जरा वांकडीतिकडी झाली. जवाहर नि मी पटकन स्वरूपच्या साहाय्याला धांऊन गेलों नसतो, तर आई खाली पडली असती. आम्हीं तिला अंथरुणावर ठेवलें, परंतु तेथें ठेवण्यापूर्वीच तिची शुद्ध गेली. अर्धागाचे पूर्वीं दोन झटके आईला येऊन गेले होते. हा तिसरा होता. डॉक्टरांना बोलावण्यांत आलें. परंतु मान हलवून ते म्हणाले, “ आशा नाही; दोनचार तासांत सारें संपेल.”

मृत्यु अशा प्रकारें येईल ही मला कल्पनाहि नव्हती. मी स्तंभितच झालें. अशी अकस्मात् आई गेली कशी? एक शब्दहि न बोलतां, शेवटचा मुकाहि न घेतां अशी कशी कायमची माझी आई गेली? माझी लहानशी आई. आमचा मुका घेतल्याशिवाय ती आम्हांला कधीं बाहेर जाऊं देत नसे. घरांतून घटकाभर जरी बाहेर जायला आम्ही कोणी निघालों, तरी ती आम्हांला जवळ घेईल, पापा घेईल नि म्हणेल जा आतां. अशी प्रेमस्नेहमयी, वात्सल्यमयी आई! ती गेली हें शक्यच वाटेना. डॉक्टरांचा निर्णय दूर फेंकावा असें वाटलें. हे डॉक्टर कांहीं तरीच सांगतात, झूट सांगतात, असें वाटे. मला त्या डॉक्टरांचा राग आला होता. तेहि आमच्यासारखेच वाट पाहत उभे राहिले. ते कांहीं उपायच करीनात. असे कसे डॉक्टर? असे वाटे.

आईच्या विछान्याभोंवतीं रात्रभर आम्ही वसून होतो. तिच्याकडे पाहत होतो. जवाहर, स्वरूप, मी, आणि आमची मावशी विवीअम्मा. पहांटे पांच वाजतां घरघर थांबली. ती तेथें शांत पडून होती. जणूं झोंपली होती. अश्रुपूर्ण नयनांनीं हलक्या आवाजांत जवाहर म्हणाला, “ आईहि गेली ” आणि तेव्हां मला अति दुःखमय असें भान आलें, अति वदेनामय असें ज्ञान झालें कीं माझी ती लहान प्रिय पूज्य आई अशा झोपेंत गेली आहे कीं जेथें पुन्हां जागृति नाही. माझें दुःख मी दावून ठेऊं पाहत होतें. परंतु फुकट; दुःखानें आंत जणूं जळून जात होतें. डोळ्यांतून पाणी येईना, तिच्या विछान्याभोंवतीं इतरांसह मी उभी होतें. श्वास घेण्याचेंहि धैर्य होत नव्हतें. आईचा प्राण गेला तेव्हां मावशी तेथें खोलींत नव्हती. तिला ती गोष्ट सांगायला जवाहर नि स्वरूप गेलीं. आतां आईजवळ मी एकटीच होतें. आणि अश्रूंचा पूर धांवून आला. मला ते आवरतना. हळूच मीं गुढघे टेंकले. आईला शेवटचा मुका निरोप दिला.

शेवटचा प्रणाम केला. नंतर एकदम मी खोलीच्या बाहेर वेगाने गेलें. वाटलें कीं माझे हुंदके तिच्या शांतीचा भंग करतील, तिची झोंपमोड करतील.

आईच्या प्रेतयात्रेला हजारों लोक आले. आम्हीं तिला फुलांनीं शृंगारली. किती सुंदर दिसत होती ती ! तिच्या तोंडावरच्या रेषा, सुरकुत्या नाहीशा झाल्या होत्या. तें गुळगुळीत दिसत होतें, सजीव भासत होतें. ती जिवंत नाही असें क्वचितच कोणी मानता.

पुन्हां एकदां आनंदभवनावर अंधेरी आली. दुःखाची, औदासीन्याची छाया पसरली. स्वतःच्या स्वामिनीच्या चिरविश्रोगामुळे आनंदभवन उजाड खिन्न दिसत होतें.

“ कांहींनीं नांव मिळविलें, कीर्ति मिळविली, मानसन्मान मिळविला; ते विद्वान होते; शहाणे नि बलवान् होते; कांहींचें नांवगांव माहित नाहीं; अशिक्षित होते ते; दरिद्री होते. सर्व बाबतींत ते दुबळे होते. परंतु दोन बाबतींत नाहीं. दुःख नि अन्याय यांच्यासमोर ते वांकट नसत. तेथें दुबळेपणा नसे. ”

—वुइल्यम मॅरिस

माझी सर्वांत मोठी मावशी, तिला आम्ही ‘ बिबीअम्मा ’ म्हणत असूं. ती बालविधवा होती. स्वतःच्या जीवनांत राम उरला नसल्यामुळें तिनें. माझ्या आईसाठीं सारें जीवन दिलें. त्या दोघी सखल्या बहिणी खऱ्या. परंतु दोघींच्या स्वभावांत जमीन-अस्मानाचें अंतर. मावशी आईहून मोठी. परंतु अकालीं वैधव्य आल्यामुळें ती शांत परंतु कार्यक्षम अशी तरुण स्त्री बनली. आपलें जीवन खडतर असणार हें तिनें ओळखळें होतें. कोणावरहि अवलंबून न राहतां, स्वतःच्या पायावर उभें राहायला शिकलें पाहिजे अशी तिनें मनांत खूणगांठ बांधली. हें ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून ती आपल्या मनोबुद्धीला शिकवूं लागली. या कठोर व निष्ठुर जगांत मला स्वाभिमानानें जगायचें आहे, या जगाच्या लहरीवर लोंबकळत राहायचें नाहीं, असें तिनें स्वतःशीं ठरविलें. आणि तदनु-रोधानें स्वतःची ती तयारी करूं लागली. स्वतःला सु-क्षम करूं लागली, कार्यक्षम करूं

लागली. तिला यश आलें. कारण ती अति बुद्धिमान् होती, अति हुशार होती. इंग्रजीचा शब्दहि तिला माहित नव्हता; परंतु संस्कृतचा चांगलाच अभ्यास तिने केला होता. ती संस्कृतमधील पंडिता होती. कोणत्याहि प्रकारचा धंदाहि ती पटकन उचली. वडील नेहमीं म्हणत कीं बिबीअम्माला आवश्यक तें सारें शिक्षण जर मिळालें असतें, सर्व अनुकूलता जर तिला मिळाली असती, तर ती उत्कृष्ट वकील झाली असती. ती दक्ष होती, अतिधूर्त होती. तिची विनोदशक्ति अपूर्व होती.

विधवा असल्यामुळें स्वतःचें असें तिला घर नव्हतें. निरनिराळ्या नातलगांकडे ती राहत असे. परंतु वर्षातील बराचसा भाग ती आमच्याकडेच राही. ती आमच्याजवळ असावी असें आम्हांसहि वाटे. आमचें तिच्यावर प्रेम होतें. आमच्याकडे असे तेव्हां आईला गृहव्यवस्थेंत ती मदत करी. आई आजारी असली तर रात्रदिवस तिची शुश्रूषा करी. स्वतःचें भानहि तिला अशा वेळीं राहत नसे. तिचें जग म्हणजे तिची बहीण, तसेंच इतर भाच्या, भाचे, यांचें वनलेलें होतें. तिचा आवडता भाऊ पुष्कळ वर्षापूर्वी मरण पावला होता; परंतु तिचें सारें जीवन प्रामुख्यानें माझ्या आईभोंवतींच फिरत असे. बिबीअम्माचें आईवर प्रेम होतें, निष्ठा होती, तसें प्रेम, तशी निष्ठा मीं अन्यत्र पाहिलीं नाहींत.

मी तिची आवडती भाची होतें. मी लहान होतें, तेव्हां तिच्याजवळ जाऊन वसायला मला आवडे. ती किती तरी गोष्टी सांगायची. परींच्या गोष्टी, रामायण-महाभारतांतील गोष्टी, भारताच्या प्राचीन वैभवाच्या कथा, भारतीय शूर पुरुषांच्या, सतींच्या कथा ती सांगत असे. ज्या ज्या शूर स्त्रियांचीं, थोर सतींचीं अमर नांवें मी ऐकें, ज्या ज्या थोर वीरांगनांविषयीं मी वाचीं, त्यांतील कोणाचीहि भूमिका बिबीअम्मानें नीट करून दाखविली असें आपलें मला नेहमीं वाटायचें. तिच्याजवळ जशी निर्भयता होती, जसें असामान्य धैर्य होतें, तसें क्वचित्च कोठें आढळेल. स्त्रियांत तर नाहींच जवळ जवळ आढळणार. खरोखरच मावशीवर माझें फार प्रेम होतें.

आईहून दहा वर्षांनीं मोठी असूनहि, आणि स्वतः परंपरागत रूढींचें जीवन जगत असूनहि बिबीअम्मा आईहूनहि विशाल मनाची होती, उदार मनाची होती. आईप्रमाणेंच आमच्या अर्वाचीन रीति नि कल्पना ऐकून तीहि धक्का वसत्यासारखें करी. परंतु आमच्यापैकीं कोणावरहि ती शेरें मारीत वसत नसे. हा तिचा शहाणपणा होता. बायकांनीं केंस कापावे, बाह्या नसलेलीं पोलकीं घालावीं, वगैरे गोष्टी तिला पसंत नसत. परंतु आम्ही तिच्या पाठीला लागून ती चिडून आम्हांला कांहीं तरी म्हणेल असें करण्याची खटपट करीत असूं. “तुला आवडत नाहीं तर आम्हांला म्हण कीं तुमचें चुकत आहे. मूर्ख आहांत.” असें आम्ही तिला म्हणायचे. परंतु ती बोलत नसे; ती केवळ आमची उपेक्षा करी. तिकडे लक्षच देत नसे. परंतु आईचें तसें नसे.

आई आपल्याला कां आवडत नाहीं त्याचीं कारणें सांगे; नाना प्रकारांनीं आपली नापसंती दाखवी. परंतु त्यामुळें परिस्थिति थोडीच कांहीं सुधारत असे! आम्हांला जें पसंत नसे तें आम्हीं केलेच पाहिजे असा तिचा हट्ट नसे. परंतु आम्ही अधिक सनातनी व्हावें, इतकें अर्वाचीन होऊं नये, असें तिला वाटे.

बिबीअम्मा माझी केवळ प्रिय मावशीच नव्हती, तर आणखीहि कांहीं होती. ती माझ्या विश्वासाची जागा होती. जेव्हां कधीं आईकडे जायला मी धजत नसें, तेव्हां तिच्याकडे निर्भयपणें जात असें. कारण माझा दृष्टिकोन समजून घेण्याचा ती प्रयत्न करी. तसें करणें कितीहि अवघड असलें, तरी ती यत्न केल्यावांचून राहत नसे.

मार्गदर्शनासाठीं आई नेहमीं दुसऱ्यावर विसंबून असे. कोणत्या गोष्टींत तिनें कधीं निर्णय घेतला आहे असें झालेंच नाहीं. असा प्रसंग आठवत नाहीं. म्हणून निश्चित सल्ला ती आम्हांला कधीं देऊं शकत नसे. तिला तें कठिण जाई. शिवाय आईकडे आम्ही निराळ्या दृष्टीनें पाहत असूं. आई म्हणजे एक सुकुमार नाजुक मूर्ति. आम्हीं तिला संभाळलें पाहिजे. तिची काळजी घेतली पाहिजे. तिनें नाहीं आमची काळजी घ्यायची, तिनें नाहीं मार्गदर्शन करायचें. म्हणून मी माझ्या साऱ्या भानगडी, साऱ्या कुरबुरी, माझ्या अडचणी, माझ्या चिंता घेऊन बिबीअम्माकडे जायची. आणि तिनें एकदांहि मला निराश केलें नाहीं.

जेव्हां आईचे प्राण गेल्याचा बातमी आम्हीं तिला नेऊन दिली, तेव्हां ती स्तंभित झाली. तिचा विश्वास बसेना. आपण जिवंत असावें, नीट असावें, आणि आपली लहान बहिण इतक्या थोड्या अवधींत मरावी हें शक्य तरी आहे का? परंतु हळूहळू ती शोकान्त सत्यकथा तिच्या ध्यानांत आली. किती तरी दुःखांना तोंड देऊन उरणारें तिचें तें बलवान, शूर हृदय—परंतु त्याला आज एवढा धक्का बसला, त्याच्यावर एवढा आपघात झाला कीं त्याची तीव्रता कमी करणें मानवी शक्तीच्या पलीकडचें होतें; परंतु जरी तिचें हृदय विदीर्ण झालें होतें, तिचीं इंद्रिये घेरी आल्यासारखीं झालीं होती, तरी त्या तीव्र दुःखांतहि तिनें आधीं आमचा विचार केला. आमचें दुःख कमी करण्यासाठीं स्वतःचें लपवण्याचा तिनें प्रयत्न केला. प्रेतयात्रेसाठीं काय काय तयारी करायची तें आम्हांला माहित नव्हतें. बिबीअम्माच्या तें ध्यानांत आलें. तीच स्वतः सारी तयारी करूं लागली. अन्त्यविधीसाठीं स्वतःच्या हातानें तिनें सारें साहित्य गोळा केलें. ज्या लहान बहिणीला तिनें वाढवलें होतें, आणि जन्मभर जिची काळजी तिनें घेतली होती, त्या बहिणीच्या अन्त्यविधीची तयारी तिनें आपल्या हातानें करून दिली.

प्रेतयात्रा निघाली. आईचा देह घराच्या बाहेर काढण्यांत आला. बिबीअम्मा एखाद्या पुतळ्याप्रमाणें व्हरांज्यांत उभी होती. ती अचल होती. डोळ्यांतून एकहि अश्रु-

बिंदु आला नाही. आपल्या आवडत्या बहिणीची पुष्पालंकृति ती ताटी जोंपर्यंत दिसत दिसत होती, तोंपर्यंत ती टक लावून अनिमिष नेत्रांनी तिकडे पाहत होती. लगेच ती माधारी वळी नि आईच्या खोलीत गेली. मी तिच्या पाठोपाठ गेलें. ज्या खोलीत आई होती, तेथें आईच्या अनेक आवडत्या वस्तु होत्या. त्यांचें जणूं विवाअम्मा शेवटचें दर्शन घेत होती. बहिणीच्या आवडत्या वस्तु. मी माझे हात तिच्या गळ्याभोंवतीं घालून म्हटले “बिबीअम्मा, जरा पडून विश्रांति घे ना.” तिनें माझ्याकडे पाहिलें. तिच्या डोळ्यांत अद्याप अश्रु नव्हते. माझ्या प्रश्नाकडे लक्ष न देतां ती म्हणाली, “जा, स्नान करून खाली ये. मी तुझ्यासाठीं चहा करून ठेवतें.” दुपारचे दोन वाजून गेले होते. मी तिच्याशीं वाद घालीत बसलें नाही. मी वर माझ्या खोलीत गेलें. स्नान करून खाली आलें तों चहा तयार होता. परंतु बिबीअम्मा कोठें होती? तो चहा मला पिवणेना. बिबीअम्माची ती स्तंभित मुद्रा मला संचित करीत होती. मी तिला शोधीत गेलें. तों आईच्या खोलीत ती होती. जेथें नेहमीं आई असे, तेथें ती पडून राहिली होती. खाली वांकून मी तिला हांक मारली. तिनें डोळे उघडले.

“बिबीअम्मा, थोडा चहा घे ना. वरें वाटेल.” मी म्हटलें. परंतु उत्तर नाही.

“बिबीअम्मा, तूं आमची सर्वांची सदैव आई म्हणूनच होतीस आणि आतां तूच आमची आई आहेस. आतां फक्त तूच आम्हांला आहेस. मला तुझी फार जरूर आहे. मला तूं हवीस, किती तरी हवीस.” मी पुन्हां म्हटलें. तिनें मला जवळ घेतलें. तिच्या डोळ्यांत आतां प्रथमच अश्रु आले. ती म्हणाली, “बेटी, तूं माझी आवडती मुलगीच आहेस. परंतु मनुष्याला आई एकच असूंकते. तुझी आई कायमची गेली, बाळ. तिची जागा मी भरून काढू शकणार नाही. शिवाय, मी तिच्यासाठीं जगत होतें. आतां ज्याच्यासाठीं जगावें असें काय आहे? माझे कर्तव्य संपलें. मलाहि गेलेंच पाहिजे.” मला बोलणेना. कारण जे अश्रु मी थांबवूं पाहत होतें, त्यांनीं मला गुदमरवलें, गळ दाटला. मी तिच्याजवळ बसलें. तिचें डोकें थोपटीत होतें. नंतर तिला झोंप लागली आहे असें वाटून मी वाहेर निघून गेलें. मी कितीदां तरी तिला पाहायला पुनःपुन्हां गेलें; परंतु ती निजलेलीच. शेवटीं मला जरा भीति वाटली. म्हणून मी जाऊन तिला हलवलें. परंतु ती जागी झाली नाही. पुन्हां, आणि आणखी पुन्हां मी तिला हांका मारल्या, परंतु ती हलली नाही. माझा भाऊ स्मशानांतून अद्याप परत आला नव्हता. म्हणून मी गेलें नि माझ्या बहिणीला सांगितलें. तीहि घाबरली. आम्ही डॉक्टरला बोलावलें. सातांच्या सुमारास जवाहर परत आला. आणि आतां डॉक्टरहि आले. त्यांनीं पाहून सांगितलें कीं आईला झटका आला होता, तसाच हाहि आहे. आमचा विश्वास बसेना. आयुष्यांत कधीहि असा झटका तिला आला नव्हता. ती कधीं फारशी आजारीहि पडली नव्हती. तिची प्रकृति सदैव निरोगी. परंतु तीच तेथें निश्चेष्ट पडली होती.

तिला कशानेंहि वांचवतां येत नव्हतें. वांचवायला करण्यासारखें कांहीं नव्हतें. सर्वांचीच चमत्कारिक स्थिति झाली. माझी तर फारच. दुसऱ्यांना ती होती त्यापेक्षां अनंत पटीनें ती मला प्रिय होती; दुसऱ्यांना वाटे त्यापेक्षां अनंत पटीनें ती मला मोलवान वाटत होती. तिच्याजवळ बसून राहणें, पाहत राहणें यापलीकडे आम्ही अधिक कांहीं करूं शकत नव्हतां. आदल्या दिवशींची रात्र काढली होती तशीच ही आजची काळरात्र काढायची. मी इतकी शोकाकुल झालें होतें, कीं मला हलवेना. तिच्याजवळच मी बसलें. माझ्या मनांत आठवणींचा सागर उसळला होता. कित्येक वर्षांच्या आठवणी. किती तरी दिवस, किती तरी वर्षे ती आमच्याकडे होती. त्या सर्व दिवसांच्या आठवणी. आणि जें प्रेम नि समजून घेण्याची जी सहानुभूति तिनें मला दिली, आईच्या बाबतींतील तिची अचल श्रद्धा नि भक्ति, आमच्या कुटुंबावरची तिची निष्ठा नि प्रीति-सारें सारें आठवत होतें माझ्या हृदयाचे हजारों वेदनामय तुकडे उडतील, हजारों रक्ताळ छकलें उडतील असें वाटे. परंतु तसें झालें नाहीं. अगतिक होऊन तेथें मी बसलें. तिच्या प्रशान्त मुखाकडे पाहत होतें. या अशा गोष्टी कां घडतात याचा विचार करीत होतें.

रात्रभर आम्ही पहारा करीत होतो. आणि पहांटे पांच वाजतां, आईच्या मरणानंतर बरोबर २४ तासांनीं विबीअम्मानें प्राण सोडला. २४ तासांच्या आंत आई नि मावशी दोघे मरावीत ? तें अशक्य वाटे. आम्हांला दुःखांत लोटून, निराश करून दोघें कशीं गेलीं ?

आणि पुन्हा आणखी एक प्रेतयात्रा ! आदल्या दिवशींच्या प्रेतयात्रेपेक्षां आजची किती निराळी. विबीअम्मानें संन्यास घेतला होता. संन्याशाला अन्त्यविधि नाहींत. आम्हीं तिला केशरी वस्त्र नेसवले. तिच्या सौंदर्याशिवाय दुसरा दागिना अंगावर नव्हता. तिचें तोंड वृद्ध नि रेखांकित जरी होतें, तरी तें एकदम तारुण्यसंपन्न वाटलें. साऱ्या सुरकुत्या नाहींशा झाल्या. तिच्या मुखावर अशी शान्ति होती, कीं ती सुखी आहे असें कोणालाहि वाटावें. कदाचित् आपल्या बहिणीबरोबर ती असेल, जिच्यापासून मृत्युहि तिला दूर करूं शकत नव्हता.

आईच्या प्रेतयात्रेला हजारों जमले होते. एखाद्या राणीला न्यावें त्याप्रमाणें तिला स्मशानांत नेण्यांत आलें. किती वैभव, किती थाटमाट. विबीअम्माच्या प्रेतयात्रेलाहि गर्दी जमली. परंतु आश्चर्य हें होतें कीं शेंकडों दरिद्री लोक, अंगावर चिंध्या असलेले, म्हातारे, लुले, पांगळे, थोटे ह्यांची गर्दी होत होती. विबीअम्माला ते “ देवी ” म्हणत. तिच्या शेवटच्या दर्शनास ते येत होते. त्या साऱ्यांचें तिच्यावर प्रेम होतें. किती तरी गरीब माणसें, खालच्या जातींतील किती तरी स्त्री-पुरुष विनदिककत विबीअम्माकडे मदत मागायला, सल्ला घ्यायला येत. आणि ती सर्वांना प्रेमानें सारें देई. तिचें जीवन साधें होतें. आणि जें जवळ असे तें सर्व प्रिय मंडळींना देई; गरिबांना, ज्यांना जरूर असे

बिंदु आला नाही. आपल्या आवडत्या बहिणीची पुष्पालंकृति ती ताटी जोंपर्यंत दिसत दिसत होती, तोंपर्यंत ती टक लावून अनिमिष नेत्रांनी तिकडे पाहत होती. लगेच ती माधारी वळी नि आईच्या खोलीत गेली. मी तिच्या पाठोपाठ गेलें. ज्या खोलीत आई होती, तेथे आईच्या अनेक आवडत्या वस्तु होत्या. त्यांचें जणूं बिबीअम्मा शेवटचें दर्शन घेत होती. बहिणीच्या आवडत्या वस्तु. मी माझे हात तिच्या गळ्याभोंवतीं घालून म्हटलें “बिबीअम्मा, जरा पडून विश्रांति घे ना.” तिनें माझ्याकडे पाहिलें. तिच्या डोळ्यांत अद्याप अश्रु नव्हते. माझ्या प्रश्नाकडे लक्ष न देतां ती म्हणाली, “जा, स्नान करून खाली ये. मी तुझ्यासाठीं चहा करून ठेवतें.” दुपारचे दोन वाजून गेले होते. मी तिच्याशीं वाद घालीत बसलें नाही. मी वर माझ्या खोलीत गेलें. स्नान करून खाली आलें तों चहा तयार होता. परंतु बिबीअम्मा कोठें होती? तो चहा मला पिववेना. बिबीअम्माची ती स्तंभित मुद्रा मला संचित करीत होती. मी तिला शोधीत गेलें. तों आईच्या खोलीत ती होती. जेथें नेहमीं आई असे, तेथें ती पडून राहिली होती. खालीं वांकून मीं तिला हांक मारली. तिनें डोळे उघडले.

“बिबीअम्मा, थोडा चहा घे ना. बरें वाटेल.” मीं म्हटलें. परंतु उत्तर नाही.

“बिबीअम्मा, तूं आमची सर्वांची सदैव आई म्हणूनच होतीस आणि आतां तूंच आमची आई आहेस. आतां फक्त तूंच आम्हांला आहेस. मला तुझी फार जरूर आहे. मला तूं हवीस, किती तरी हवीस.” मीं पुन्हां म्हटलें. तिनें मला जवळ घेतलें. तिच्या डोळ्यांत आतां प्रथमच अश्रु आले. ती म्हणाली, “बेटी; तूं माझी आवडती मुलगीच आहेस. परंतु मनुष्याला आई एकच असू अकते. तुझी आई कायमची गेली, बाळ. तिची जागा मी भरून काढूं शकणार नाही. शिवाय, मी तिच्यासाठीं जगत होतें. आतां ज्याच्यासाठीं जगावें असें काय आहे? माझे कर्तव्य संपलें. मलाहि गेलेंच पाहिजे.” मला बोलवेना. कारण जे अश्रु मी थांबवूं पाहत होतें, त्यांनीं मला गुदमरवलें, गळ्या दाटला. मी तिच्याजवळ बसलें. तिचें डोकें थोपटीत होतें. नंतर तिला झोंप लागली आहे असें वाटून मी बाहेर निघून गेलें. मी कितीदां तरी तिला पाहायला पुनःपुन्हां गेलें; परंतु ती निजलेलीच. शेवटीं मला जरा भीति वाटली. म्हणून मीं जाऊन तिला हलवलें. परंतु ती जागी झाली नाही. पुन्हां, आणि आणखी पुन्हां मीं तिला हांका मारल्या, परंतु ती हलली नाही. माझा भाऊ स्मशानांतून अद्याप परत आला नव्हता. म्हणून मी गेलें नि माझ्या बहिणीला सांगितलें. तीहि घाबरली. आम्ही डॉक्टरला बोलावलें. सातांच्या सुमारास जवाहर परत आला. आणि आतां डॉक्टरहि आले. त्यांनीं पाहून सांगितलें कीं आईला झटका आला होता. तसाच हाहि आहे. आमचा विश्वास बसेना. आयुष्यांत कधीहि असा झटका तिला आला नव्हता. ती कधीं फारशी आजारीहि पडली नव्हती. तिची प्रकृति सदैव निरोगी. परंतु तांच तेथे निश्चेष्ट पडली होती.

तिला कशानेहि वांचवतां येत नव्हते. वांचवायला करण्यासारखें कांहीं नव्हतें. सर्वांचीच चमत्कारिक स्थिति झाली. बाकी तर फारच. दुसऱ्यांना ती होती त्यापेक्षां अनंत पटीनें ती मला प्रिय होती; दुसऱ्यांना वाटे त्यापेक्षां अनंत पटीनें ती मला मोलवान वाटत होती. तिच्याजवळ बसून राहणें, पाहत राहणें यापलीकडे आम्ही अधिक कांहीं करूं शकत नव्हतो. आदल्या दिवशींची रात्र काढली होती तशीच ही आजची काळरात्र काढायची. मी इतकी शोकाकुल झालें होतें, कीं मला हलवेना. तिच्याजवळच मी बसलें. माझ्या मनांत आठवणींचा सागर उसळला होता. कित्येक वर्षांच्या आठवणी. किती तरी दिवस, किती तरी वर्षे ती आमच्याकडे होती. त्या सर्व दिवसांच्या आठवणी. आणि जें प्रेम नि समजून घेण्याची जी सहानुभूति तिनें मला दिली, आईच्या बाबतींतील तिची अचल श्रद्धा नि भक्ति, आमच्या कुटुंबावरची तिची निष्ठा नि प्रीति—सारे सारे आठवत होतें माझ्या हृदयाचे हजारों वेदनामय तुकडे उडतील, हजारों रक्ताळ छकलें उडतील असें वाटे. परंतु तसें झालें नाहीं. अगतिक होऊन तेथें मी बसलें. तिच्या प्रशान्त मुखाकडे पाहत होतें. या अशा गोष्टी कां घडतात याचा विचार करीत होतें.

रात्रभर आम्ही पहारा करीत होतो. आणि पहाटे पांच वाजतां, आईच्या मरणानंतर बरोबर २४ तासांनीं विबीअम्मानें प्राण सोडला. २४ तासांच्या आंत आई नि मावशी दोघे मरावीत ? तें अशक्य वाटे. आम्हांला दुःखांत लोटून, निराश करून दोघे कशीं गेलीं ?

आणि पुन्हा आणखी एक प्रेतयात्रा ! आदल्या दिवशींच्या प्रेतयात्रेपेक्षां आजची किती निराळी. विबीअम्मानें संन्यास घेतला होता. संन्याशाला अन्त्यविधि नाहींत. आम्हीं तिला केशरी वस्त्र नेसवलें. तिच्या सौंदर्याशिवाय दुसरा दागिना अंगावर नव्हता. तिचें तोंड वृद्ध नि रेखांकित जरी होतें, तरी तें एकदम तारुण्यसंपन्न वाटलें. साऱ्या सुरकुत्या नाहींशा झाल्या. तिच्या मुखावर अशी शान्ति होती, कीं ती सुखी आहे असें कोणालाहि वाटावें. कदाचित् आपल्या बहिणीबरोबर ती असेल, जिच्यापासून मृत्युहि तिला दूर करूं शकत नव्हता.

आईच्या प्रेतयात्रेला हजारों जमले होते. एखाद्या राणीला न्यावें त्याप्रमाणें तिला स्मशानांत नेण्यांत आलें. किती वैभव, किती थाटमाट. विबीअम्माच्या प्रेतयात्रेलाहि गर्दी जमली. परंतु आश्चर्य हें होतें कीं शेंकडों दरिद्री लोक, अंगावर चिंच्या असलेले, म्हातारे, लुले, पांगळे, थोटे ह्यांची गर्दी होत होती. विबीअम्माला ते “ देवी ” म्हणत. तिच्या शेवटच्या दर्शनास ते येत होते. त्या साऱ्यांचें तिच्यावर प्रेम होते. किती तरी गरीब माणसें, खालच्या जातींतील किती तरी स्त्री-पुरुष बिनदिक्कत विबीअम्माकडे मदत मागायला, सल्ला घ्यायला येत. आणि ती सर्वांना प्रेमानें सारें देई. तिचें जीवन साधें होतें. आणि जें जवळ असे तें सर्व प्रिय मंडळींना देई; गरिबांना, ज्यांना जरूर असे

त्यांना मुक्तहस्ताने देई. तिच्या मृत्यूने आपला एक मोठा आधार गेला, प्रेमळ मित्र गेला असे त्यांना वाटले. प्रकृति निरोगी असतांना आईच्या पाठोपाठ २४ तासांत ती गेली, यामुळे लोक तिला “ संत ” म्हणू लागले. कारण संताशिवाय या प्रकारे आपले प्राण कोण देऊ शकेल ?

आमचे सारे आवार दरिद्रीनारायणांनी भरून गेले. जिच्यावर त्यांनी भक्तिप्रेम केले होते, तिच्या मुखमंडळाचे क्षणभर तरी दर्शन व्हावे म्हणून त्यांची झुंबड उडाली होती. ते एकमेकांवर पडत होते. सर्वांच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहत होते. त्या दिवशीं असा कोणीहि नव्हता, की ज्याचे हृदय दुःखी झाले नाही. ज्या वेळेस ताटी—ती साधी अनलंकृत ताटी मुक्रेपणाने, मुक्या मिरवणुकीने नेण्यांत येऊ लागली, त्या वेळेस सर्वांचे डोळे भरून आले, सर्वांचीं हृदये शोकाकुल झालीं.

आणि अशा रीतीने माझ्या प्रियतम मावशीला मी शेवटचा निरोप दिला. जे झाले ते बरे झाले असेच मला वाटले. कारण बहिणीशिवाय जगणे तिला असह्य झाले असते. परंतु इतक्या एकाएकीं आम्हांला नसती सोडून गेली, तर बरे झाले असते. कारण कधीहि भरून न येणारे दोन खळगे एकदमच नसते पडले !

म. श्रं. सं. ठाणे.

“ अरे धांबा, द्वेष, मत्सर, मरण हों पुन्हां आलीच का पाहिजेत ? धांबा, माणसांनीं एकमेकांस मारलेंच का पाहिजे, मेलेंच का पाहिजे ? धांबा, त्या कटु भविष्याच्या भांड्यांतील धेंबन्धेंब नका ओतू ! जगाला भूतकाळाचा कंटाळा आला आहे. हें जग मरणार का शेवटीं विश्रांति घेणार ? ”

—शेले .

जुलै १९३९ मध्ये जवाहरनें सीलोनमध्ये जायचें ठरविलें. तो मला म्हणाला, “ तूं हि चल. ” मीं त्याचें आमंत्रण आनंदानें स्वीकारलें. सीलोनला जायची मला नेहमीं इच्छा होती. किती दिवसांपासून तें मनांत होतें. परंतु पूर्वीं कधीं वेळ आलीच नाही, मला संधिच नाही मिळाली.

जवाहर एका महत्त्वाच्या कामासाठीं जात होता. कोणती होती ती कामगिरी ? सीलोनमध्ये राहणारी हिंदी जनता नि तेथील मूळची सिंहली जनता यांच्यामध्ये पुष्कळच गैरसमज होते. कटु भावना निर्माण झाल्या होत्या. जवाहरनें जावें नि प्रत्यक्ष वस्तु स्थिति काय आहे तें पाहून यावें असें ठरविण्यांत आलें होतें. शक्य झालें तर दोघांमध्ये त्यानें दिलजमाईहि घडवून आणावी, सुसंवाद निर्माण करवा.

पुण्याच्या विमनतळावरून एका लहान विमानांत बसून आम्ही निघालों. अगदीं सकाळची वेळ असूनहि निरोप द्यायला गर्दी जमली होती. काँग्रेसचे स्थानिक

पदाधिकारी, जवाहरचे मित्र नि भक्त सारे आले होते. दक्षिण हैद्राबादवरून आम्ही जाणार होतो. हैद्राबादला देवी सरोजिनी नायडूंकडे आम्ही उतरलो. तिच्या कुटुंबातील मंडळीसह जेवण केले. नंतर मद्रास, त्रिचनापल्ली वरून आम्ही कोलंबोला दुसऱ्या दिवशी पोचलो. लॉन्डनिया पर्वतावरील विमानतळाच्यावर आमचे विमान उडत असता खाली जमलेला अफाट जनसमुदाय आम्ही पाहिला. आमचा विमानवाहक मोठा हुशार होता. एक गोड असा तो तरुण होता. त्याने विमान एकदम खाली उतरवले नाही. विमान वाटोळे फिरवून त्या गदीच्या डोक्यावर मंडले घेत घेत तो फिरत राहिला. नंतर पुन्हा त्याने विमान चढवले आणि एकदम वेगाने खाली आला. जणू त्याने त्या जनवृंदाला प्रणाम केला. उतरतांच लोकांचा विमानाभोवती तोवा उडाला. मोठ्या मुश्किलीने जमाव ताच्यांत ठेवता आला. जवाहरच्या अभिनंदनार्थ लोक पुढे आले. ती प्रेमळ हस्तांदोलने, ती भावनोत्कट मधुर स्मिते यांमुळे आम्ही आनंदलो. आम्हांला घरी आहो, मित्रांत आहो, असे वाटले.

हिंदी नि सिंहली उभयविध जनतेने खांद्याला खांदा लावून आमच्या प्रेमळ अभिनंदनाचे हे जे मधुर, प्रदर्शन केले, त्यामुळे वाटले की ज्या कामगिरीवर जवाहर आलेला होता, त्याचा आरंभ तर बरा झाला. यशाची थोडी आशा वाटू लागली. परंतु त्या वेळेस जरी आम्हांला वाटले की जवाहरला यश मिळाले आहे, दोन्ही जमातीतील कटुता-जी वाढत होती-ती पुष्कळशी कमी झालेली आहे, तरी पुढे अगदी स्पष्टपणे दिसून आले, की तसे कांही होणे शक्य नव्हते. आमच्या भेटीनंतर एक महिन्यानेच सिलोनी सरकारने ८०० हिंदी कामगारांना काढून टाकले नि त्यांना परत हिंदुस्थानांत पाठविले.

सिलोन मला आवडले. तेथे जे जे मी पाहिले ते ते आवडले. जरी कार्यक्रम अखंड चालू होते, तरीहि तेथील कांही स्थळे पाहण्यासाठी जवाहर मधून मधून सवड काढी. आम्ही कांही मनोहर मंदिरे, सुंदर उपवने पाहिली. आणि जेथे जेथे जात असू तेथील ते आतिथ्य पाहून आमचे हृदय उचंबळून येई. आम्ही त्या स्वागताने भारावून जात असू. सिंहली नि हिंदी यांची जणू आमच्यावर प्रेमस्नेहाची वृष्टि करण्यांत स्पर्धा लागे. अशा उदार नि सुस्वभावी लोकांत इतके भेद कां, कटुता निर्माण होण्याइतके तीव्र भेद कां, हे मला समजत नसे.

सिलोनमध्ये स्त्रियांत जरी पडदा नसला, तरी बहुतेक समारंभांतून आमचे स्वागत होतांच पुष्पहार वगैरे घालून झाल्यावर, यजमान जवाहरला पुरुषांच्या बैठकीत घेऊन जाई नि यजमानीण मला आंत स्त्रियांच्या मंडळांत नेई. भोजनाच्या वेळेस आम्ही थोडा वेळ मिसळत असू. आणि मग पुन्हा पुरुष एकीकडे जात, स्त्रिया एकीकडे जात.

हिंदुस्थानांत मतवादी बायांचा धिंगाणा फारसा नाही. कांहीं स्त्रियांच्या संस्था आहेत. परंतु त्या सामाजिक सुधारणांतच बहुतेक लक्ष देतात. परंतु राष्ट्रीय चळवळ, स्वातंत्र्याचें महान् आंदोलन सुरू झाल्यापासून पुरुषांच्या बरोबरीनें आम्हांलाहि स्वातंत्र्य हवें, आम्हीहि त्यांच्या बरोबरीच्या आहोंत, कमी नाही, समान स्वातंत्र्य हवें, अशा विचारांना खूप चालना मिळाली. महात्मजींचें अनत्याचाराचें, अहिंसेचें तत्रच भसें आहे कीं त्यांत पुरुषांच्या बरोबरीनें स्त्रियाहि भाग घेऊं शकतात. गांधीजींचा सिद्धान्त स्त्रियांच्या हृदयाला पटला. आणि हजारां वर्षांच्या चालत आलेल्या रूढी तोडायला, त्याप्रमाणें भारतमातेचीहि बंधनें तोडायला गांधीजींनीं मार्ग दाखवला. घराच्या बाहेर न पडणाऱ्या भारतीय नारी हजारांनीं स्वातंत्र्यसंग्रामांत सामील झाल्या. हालअपेष्टा, कष्ट, संकटें, तुरुंगवास, मृत्यु. सर्वांना तोंड द्यायला त्या उभ्या राहिल्या. आणि असें केल्यानें सामाजिक नि राजकीय दोन्ही प्रकारचें स्वातंत्र्य त्यांनीं मिळविलें.

सीलोनमध्ये, जेथें जेथें आम्ही गेलों, तेथें तेथें जवाहरला बघावें म्हणून, त्याच्या तोंडचे चार शब्द ऐकायला मिळवेत म्हणून, हजारां नरनारी जमत. चहाच्या नि रवराच्या मळ्यांतून काम करणाऱ्या तामीळ कामगार बंधुभागिनींची खूप गर्दी असे. आमच्या जायच्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना हजारां लोक तासन् तास जवाहर दृष्टीस पडावा म्हणून ताटकळत उभे असत. मोटरींतून मी त्यांच्याकडे बघत असें; कधीं कधीं मोटरींतून खाली उतरून भावाबरोबर उभी राहून त्या संमिलित समुदायाकडे मी पाहत असें. त्यांचीं तोंडे तेजानें फुललेलीं दिसत. आपल्या प्राचीन मातृभूमीहून आशेचा नि उत्साहाचा संदेश घेऊन आलेल्या त्या भारतपुत्राकडे बघत असतांना त्यांच्या तोंडावर विश्वासाचें, प्रेमाचें तेज झळके. आपल्या जन्मभूमीपासून आपण दूर असलों, तरी आपणांला आपले देशबांधव विसरले नाहीत अशी खात्री, असा विश्वास, जवाहरची ती त्यांच्यांतील उपस्थिति त्यांना देत असे.

एके दिवशीं दिवसभरच्या अपरंपार श्रमामुळें जवाहर अगदीं गळून गेल्यासारखा दिसला. या साऱ्या श्रमांचा कांहीं उपयोग होईल का, कशाला करायची इतकी यातायात, असें क्षणभर मनांत आलें. परंतु तीं लाखोंचीं तोंडे माझ्या डोळ्यांसमोर येत. जर लाखोंचें प्रेम नि विश्वास मिळत असेल, तर कितीहि कष्ट पडले तरी ते घेणें योग्यच होईल असें मग वाटे.

दहाच दिवस आम्ही लंकेत होतों. गजबजलेले दिवस. किती तरी सभा, परिषदा, ते स्वागतसत्कारसमारंभ ! आणि सीलोनमधील सुंदर स्थळांना आम्ही दिलेल्या भेटी ! सारखी धांवपळ होती. आणि आमची मुदत संपली. आमची म्हणण्यापेक्षां जवाहरची संपली. कारण मी तेथें आणखी एक आठवडा राहून मग मुंबईस परतलें.

सीलोनहून परतल्यावर जवाहर लगेच चीनला जायला निघाला. राजा, मुलें, मी-आम्ही सारींच अलाहाबादला त्याला निरोप देण्यासाठी गेलों होतों. चीनमध्ये जाण्याचें स्वप्न किती तरी दिवस जवाहर खेळवीत होता. प्राचीन देशांचें त्याला सदैव आकर्षण वाटतें. स्वतःची इच्छा पूर्ण करण्याची त्याला आज संधि मिळत आहे, ती इच्छा आज तो पुरी करूं शकत आहे, यामुळें मला तरी आनंद झाला; परंतु तिकडे फार दिवस तो राहूं शकला नाहीं. ती क्षणिक अल्पजीवि भेट झाली. महायुद्ध भडकल्यामुळें एकाएकी त्याला चीनची यात्रा संपवावी लागली. तो परत आला. चिनी लोक नि त्यांचा महान् नेता जनरॅलिसिमो चॅंग-कै-शेक यांचें धैर्य नि निश्चय पाहून जवाहरला अपार कौतुक वाटलें, अति आदर वाटला. कांहीं झालें तरी चीनच्या स्वातंत्र्याचें रक्षण करण्याची त्यांची ती भीष्म प्रतिज्ञा पाहून जवाहरचें हृदय उचंबळून गेलें.

१९३९ सप्टेंबरमध्ये इंग्लंड नि जर्मनी यांच्यांत युद्ध सुरू झालें. हिंदुस्थाननें हि जर्मनीशीं युद्ध पुकारल्याचें जाहीर करण्यांत आलें. परंतु हिंदी जनतेला एका अक्षरानेंही विचारलें नाहीं. हिंदी जनतेची संमति घेतली नाहीं. आम्ही एकंदर परिस्थिती-कडे काळजीपूर्वक पाहत होतों. साम्राज्यवाद शेवटीं खत होईल अशी आशा करीत होतों. या सर्व गोंधळांतून, या चिखलांतून स्वतंत्र असा नव हिंदुस्थान जन्माला येईल असें वाटत होतें. गांधीजींची तटतच राष्ट्रीय सभेची सहानुभूति संपूर्णपणें ब्रिटिशांकडे होती. मैत्रीचा नि मदतीचा हात प्रामाणिकपणानें पुढें करण्यांत आला होता. युद्धहेतु जाहीर करा अशी आमची मागणी होती. परंतु युद्धहेतूंची घोषणा केली जाईना. हळूहळू लक्षांच्या हृदयांतील आशांकुर जळून गेले. सारा भ्रमाचा भोंपळा फुटला. विफलतेची भावना फैलावली. ब्रिटन आपल्या इतिहासांतील आणीबाणीच्या वेळीं तरी हृदयपरिवर्तन झालेलें दाखवील असें जें वाटत होतें, तें फोल ठरलें.

१९४० मध्ये मिहपाय म्हणून, दुसरा मार्गच नव्हता म्हणून गांधीजींनीं वैयक्तिक सत्याग्रह सुरू केला. सान्या राष्ट्रांच्या वलीनें केलेला तो नैतिक निषेध होता. आदर्श सत्याग्रही श्री. विनोबा भावे हे पहिले स्वयंसेवक म्हणून गांधीजींकडून निवडण्यांत आले. जवाहर दुसरे निवडले जाणार होते. परंतु सत्याग्रह करण्यापूर्वींच, बरेच दिवस आधीं वर्धाहून अलाहाबादेस येतांना वाटेंतच त्याला पकडून गोरखपूर येथें काटण्यासाठीं नेण्यांत आलें. चार वर्षांची सक्तमजुरी त्याला मिळाली. ती शिक्षा ऐकून सारा हिंदुस्थान अवाक् झाला; स्तंभित झाला. परंतु त्याचबरोबर स्वातंत्र्यासाठीं निकरानें लढायला, अधिकच निश्चयानें लढायला तो बद्धपरिकर झाला.

राजानें सर्वांआधीं स्वयंसेवक म्हणून नांव दिलें. जेव्हां त्यानें गांधीजींची परवानगी मागितली, तेव्हां गांधीजींनीं कृष्णीला कल्पना मान्य आहे का असें विचारलें. जर कांहीं कारणास्तव मीं परवानगी देत नसेन, तर राजानें तुरुंगांत न जाणें बरें, तो

तुरुंगांत न गेलेलाच बरा, असें गांधीजी म्हणाले. आमच्याभोंवतीं सारा अंधार होता, गोंधळ होता, उत्पात होता. परंतु जें थोडेंफार देशासाठीं करतां येईल, तेंहि हातून न झालें, तेंहि न केलें, तर राजा दुःखी होईल हें जाणून मीं परवानगी दिली. राजाला अटक झाल्यानंतर महिन्याभरानें बापूंना मीं पत्र लिहिलें. सत्याग्रह करण्याची मींहि परवानगी मागितली. मीं लिहिलें, “ लढ्यापासून दूर राहणें नीरस वाटतें. ” परंतु मुलें लहान असल्यामुळें त्यांच्याकडे कोणी तरी पाहणें अगत्याचें असल्यामुळें त्यांनीं मला परवानगी दिली नाही. त्यांच्या सांगण्याप्रमाणें वागण्याहून दुसरा मला मार्ग नव्हता.

याच्यापूर्वीं राजा नि मी पंधरा दिवसांहून अधिक एकमेकांपासून दूर राहिलों नव्हतों. कधीं एखादे वेळेस फार फार तर तीन आठवडे वियुक्त झालेलीं असूं. यामुळें त्याचा हा वियोग मला चांगलाच जाणवला. दर पंधरा दिवशीं मुलाखतीची मुभा होती. ठराविक वेळीं आम्ही पत्रें पाठवूं शकत होतों, आणि माझ्यासभोंवतीं पुष्कळ भलेभले मित्रहि होते. तथापि जरा सुनेसुनें वाटल्याशिवाय राहत नसे. माझ्या दोन्ही मुलांनाहि राजा नसल्यमुळें चुकल्याचुकल्यासारखें वाटे. परंतु जरी ते लहान होते, तरी त्यांना समजत होतें. आपल्या पित्याचा त्यांना अभिमान वाटत होता. एकदां केव्हां तरी भेटिला आम्ही गेलों होतों. दोन्ही मुलांच्या भावना त्या वेळीं उचंबळून आल्या. रडायचें नाही असें त्यांनीं ठरविलें होतें. ते अश्रु रोखूं पाहत होते; परंतु शेवटीं गालांवर ते घळघळून आलेच. परंतु आतां या वेळेस मुलाखतीहि नाहीत. त्यामुळें लहान मुलांच्याहि हृदयांत कटुता, दुःख, संताप निर्माण झालीं आहेत.

“पृथ्वीवरील साऱ्या साम्राज्यांच्या साऱ्या फौजा जरी आल्या, तरी एका सत्याग्रहीचा आत्मा त्यांना चिरडून टाकतां येणार नाही, आणि तो एक मनुष्य प्रभावी ठरेल.”

-- टेरेंस् मॅक्सवनी

जवळ जवळ अपत्य ११ वर्षे जवाहर आपल्या आईबापांचें एकच अपत्य होता. त्याचे खूप लाड केले जात. विशेषतः आईचा तर तो फारच लाडका होता. तो शाळेंत कधीं गेला नाही. घरीच त्या त्या विषयांतील तज्ज्ञ शिक्षक त्याला शिकवीत. कितती तरी वर्षे त्याला भाऊ वा बहीण नसल्यामुळें तो एकटा एकटा होता. वडीलहि जरी त्याचे लाड पुरवीत, तरी सुदैवानें ते कडक शिस्तीचेहि भोक्ते होते. यामुळें फाजील अहंकारी जवाहर झाला नाही.

लहानपणापासूनच वडिलांविषयीं जवाहरला फार आदर वाटे. जें जें चांगलें आहे, जें जें धीराचें नि सामर्थ्याचें आहे त्या सर्वांची मूर्तिमंत प्रतिमा म्हणजे आपले वडील असें त्याला वाटे. वडिलांप्रमाणें व्हायचें हीच एक त्याची महत्त्वाकांक्षा होती. वडिलांविषयीं पूज्यभाव नि प्रेम जरी त्याला वाटे, तरी तो त्यांना बराच भीतहि असे. वडिलांच्या रागाची त्याला नेहमीं धास्ती असे. कारण एकदां त्या रागाला त्याचा बळी पडला होता, त्या क्रोधाच्या कचाट्यांत-तावडींत तो सांपडला होता. आणि ती स्मृति सहजा-

सहर्जी पुसली जाण्यासारखी नव्हती. परंतु वडील अन्यायाने कधीहि शासन करणार नाहीत अशी आमची खात्री असे. तथापि पुढे वयोमानाप्रमाणे वडिलांचा रागहि कमी होऊं लागला. त्यांनीहि आपली ही वृत्ति कल्यांत आणली. जरी मधून मधून ती वृत्ति दिसे, तो राग जरी आंत सदैव होताच, तरी तो आतां वरचेवर वर उफाळत नसे.

अशा रीतीने जवाहर वाढला. लाजाळू, अति संवेदनाक्षम असा हा मुलगा होता. बरोबरीचे सवंगडी नसल्यामुळे तो वडील माणसांतच पुष्कळसा मिसळे. वयाच्या चौदाव्या वर्षीच तो हॅरोला गेला. केंब्रिजला अभ्यास पुरा करून १९१२ मध्ये तो हिंदुस्थानांत परत आला. तेव्हां तो माझ्या प्रथम दृष्टीला पडला. त्याने १९०८ मध्ये सुटींत घरी आलेला असतांना मला पाहिले होते.

किती तरी वर्षे माझा भाऊ मला परक्यासारखाच वाटे. कधी मी त्याच्यावर प्रेम करीत असें, कधी त्याच्याविषयी आदर वाटे, तर कधी त्याचा रागहि येई; मग तो मुळीच आवडत नसे असें व्हायचे. परंतु कांहीं वर्षांनी जेव्हां सत्याग्रह चळवळ सुरू झाली, आणि जवाहरने राजकारणांत उडी घेतली, त्या वेळेपासून मला त्याचे स्वरूप बरेचसे दिसू लागले. आणि जसजसा त्याचा स्वभाव मला अधिकाधिक कळू लागला, तसतसा त्याच्याविषयीचा आदर वाढतच गेला. एके काळी मला चुकीने वाटे की माझा हा भाऊ अहंकारी आहे म्हणून. परंतु आतां सम्यक् दर्शन झाले.

तो आदर्श वडील भाऊ आहे. माझ्या बहिणीपेक्षां आणि माझ्यापेक्षां तो वयाने इतका मोठा असूनहि त्याने कधीहि आमच्यासाठी कायदे केले नाहीत. असेच वागले पाहिजे, तसेच केले पाहिजे, असे इतर वडील भावांप्रमाणे त्याने कधी केले नाही. आम्ही केलेले कधी जर त्याला पसंत पडले नाही, तर तो सौम्यपणाने, शहाणपणाने, नीट धोरणाने आमच्याशी त्या वावर्तित बोले, चर्चा करी; आणि आम्ही चुकलो आहोत हें तो आम्हास दाखवी; आणि आपणच चुकलो हें मग आम्हांसहि दिसे. त्याचे म्हणणे समजा, आम्हांला पटले नाही, तरीहि जरी त्याला दुखावत्यासारखें मनांत वाटले, तरीहि तो तें दाखवीत नसे आणि स्वतःची मते आमच्यावर लादीत नसे. स्वरूपचा नि माझा तो वंदनीय असा बडा भाईच केवळ आहे असें नव्हे, तर तो आमचा महान् मित्र आहे, प्रेमळ सखा आहे. आम्हांला तो अति अमोल वाटतो. त्याचे आमच्यावर किती प्रेम, कशी समजून घेण्याची बुद्धि ! ज्याप्रमाणे वडील आधार वाटत, त्याप्रमाणेच आज जवाहर वाटतो. आम्ही कधी संसारांतील चिंतांनी, नाना प्रकारच्या प्रश्नांनी जिकिरीस आलों, तर आम्हांला कोण धीर देतो ? जवाहर. तो धीर देतो. तो सामर्थ्याचा मेरु आहे, आमचा आधारस्तंभ आहे. या खांबाला आम्ही टेंकतो नि निर्धास्त वाटते. तो उपदेश देत बसत नाही, तर ज्या ज्या वेळेस मदतीची, मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते, त्या वेळेस साहाय्यार्थ पुढे येतो. उपहासाची किंवा उपालंभाची भीति न वाटतां आम्ही

आमचीं सारीं हद्दतें त्याच्याजवळ ओकतो. तो अति विश्वासाह आहे. स्वतः मानवी असल्यामुळें तो दुसऱ्याचा दुबळेपणा समजू शकतो.

वडिलांच्या मृत्यूनंतर जवाहरला आईची नि माझी सदैव काळजी वाटे. स्वरूपचें लग्न झालेलें होतें. तिचें स्वतःचें घर होतें. आमच्या लहानशा कुटुंबाचा जवाहर आतां मुख्य होता; परंतु हिंदी कुटुंबांत पद्धति असते त्याप्रमाणें मला नि आईला आपण आतां जवाहरवर केवळ अवलंबून आहोंत असें वाटूं नये म्हणून तो फार जपे. आमच्या मनांतहि असें कधीं आलें नाहीं कीं आतां आम्ही परावलंबी झालों; आतां जवाहर प्रमाणः परंतु त्याला तसें वाटलें. वडिलांनीं मृत्युपत्र करून ठेवलें नव्हतें. त्यांनीं तसें करावें असें आम्हीहि त्यांच्यापासून कधीं अपेक्षिलें नाहीं. कारण असें करणें म्हणजे त्यांच्या स्वभावाच्या अगदीं विरुद्ध होतें. परंतु आतां कांहीं गोष्टींची जवाहरला सारखी चिंता वाटे. वडील जिवंत होते त्या वेळेस मी ज्या मोकळेपणानें वागत होतें, तशी आतां वागणार नाहीं, पैसे वगैरे लागलेसवरले तर वागणार नाहीं, असें त्याला वाटे. म्हणून त्यानें मला एक पत्र लिहिलें. मी आणि आईनें स्वतःला आनंदभवनाचें तसेंच वडिलांनीं जें कांहीं इतर ठेवलें असेल त्याचें मालक समजावें अशी इच्छा त्या पत्रांत त्यानें प्रकट केली होती. तो आतां एक विश्वस्त म्हणून आमचा कारभार पाहणार होता. विश्वस्त या नात्यानेंच माझ्याकडे पाहा असें त्यानें लिहिलें होतें. त्यांत त्यानें आणखी असेंहि लिहिलें होतें कीं “ मला नि माझ्या कुटुंबाला फारसें लागणार नाहीं; तेव्हां आपण पूर्वीप्रमाणेंच एकत्र राहूं शकूं. त्यांत संकोच वाटायचें कारण नाहीं; परंतु मी येथें तुम्हांला जरूर तेव्हां मंदत नि मार्गदर्शन करायलाच फक्त आहे असें तुम्ही समजून चालावें. असा वागणारा भाऊ या जगांत मिळणें कठीण असें मला वाटलें. हें सारें त्यालाच शोभण्यासारखें आहे. स्वतःच्या श्रेयाप्रमाणें तो वागतो. कधीं चलित्त होत नाहीं. जवाहरचा हा विशेष आहे. त्याच्या डोळ्यांसमोर कांहीं एक आदर्श असतो. आदर्शानुरूप तो आचारण ठेवतो हें विशेष.

वडिलांप्रमाणेंच जवाहरहि शीघ्रकोपी आहे. मी चौदा वर्षांचीं होतें तेव्हां जवाहर मला गणित शिकवूं लागला. तोच आपण होऊन म्हणाला, “ मी शिकवीत जाईन.” गणित म्हणजे मला अगम्य वस्तु. माझे डोकें उठायचें त्या गणितानें. जवाहर आतां शिकवणार म्हणून मी नाचूं लागलें नाहीं. परंतु त्यानें आतां शिकवतो म्हटलेंच, तर नाहीं कसें म्हणाचे ? सुटायला मार्ग नव्हता. त्या काळांत जवाहरला जरा मी भीतच असें. तो माझ्यावर संतापलेला पाहायची मला फारशी इच्छा नव्हती. आमचें अध्ययन-अध्यापन सुरू झालें. पहिले कांहीं धडे फारच चांगले वाटले. जवाहर किती छान सांगतो, कसें छान शिकवितो असें वाटले. ज्या विषयाचा मनापासून मी तिटकारा करीत असें तोच विषय अति आनंदाचा वाटूं लागला. मी त्यांत रस घेऊं लागलें. शुष्क नि नीरस

गणितविषय काव्यमय वाटू लागला. एक तासच जवाहर शिकवी. परंतु तो तास केव्हां येतो असें मला होई. परंतु जवाहरची जो भीति कमी वाटू लागली, मलाहि जरा आत्मविश्वास वाटू लागला; तोंच कांहीं तरी बिनसलें. एके दिवशीं माझे लक्षच लागेना. मला त्या दिवशीं कसेसेंच वाटत होतें. माझी एकाग्रता होईना. कांहीं लक्षांत राहीना, आठवेना, सुचेना. यामुळे जवाहर चिडला. (त्याचा तरी काय दोष? मी त्याला दोष देत नाही.) तो संतापू लागला. त्याचें तें खवळलेलें नारसिंह रूप पाहून माझ्या डोक्यांत थोडेंफार होतें- नव्हतें, तेंहि पळालें! मी केवळ मुकी बनलें. कशाचेंच उत्तर मला देतां येईना. तो कांहीं वाक्यें ओरडला, आणि मी घाबरून गेलें. माझी अक्कलच गुंग झाली, बुद्धि जणूं मेली. मला मेल्यासारखें वाटलें. मी स्तंभित झालें, अ-वाक् झालें. मी जायला निघालें, एखादा धडा नाही आठवला म्हणून का तो महान् अपराध? एखादे वेळेस माणसाला नाही मेलें आठवत. माझे मन जणूं दुखावलें गेलें. मी अ-सुखी आहे असें मला वाटलें. मी माझ्या डोक्यांतलें पाणी अडवीत होतें, परंतु मी माझी पुस्तकें भीतभीत हळूच गोळा करित असतां डोळे आलेच भरून; माझे अश्रु बघून एका क्षणांत त्याचा राग गेला. त्याला वाईट वाटलें, पश्चात्ताप झाला. मला जवळ घेऊन त्यानें चुकलों म्हटलें, क्षमा मागितली. परंतु ह्या प्रसंगानंतर त्यानें कितीहि सांगितलें, कितीहि खटपट करून पाहिली, तरी पुन्हां मी त्याच्याजवळ धडे घ्यायला गेलें नाही. तो माझे मन वळवण्याची शिकस्त करी. परंतु मी नाहीच गेलें.

राजकारणाशिवाय, तसेंच लेखनावचनाशिवाय जीवनांत दुसरी कसली गोडी जवाहरला नाही असें त्याला नीट न ओळखणारे लोक समजत असतात. परंतु ही गोष्ट सर्वस्वी खरी नाही. या गोष्टींत त्याचा पुष्कळसा वेळ जातो ही गोष्ट खरी; परंतु दुसरेहि त्याचे आवडते नाद आहेत, नाना छंद आहेत. परंतु इच्छा असूनहि त्या इतर गोष्टींकडे, त्या इतर छंदांकडे त्याला भरपूर वेळ देतां येत नाही. राजकारणांतून वांचलेला वेळ तो वाचनांत दवडतो. कधीं कधीं लेखनांतहि. परंतु लिहिण्याचें काम बहुधा तुरुंगांतच तो करतो. घोड्यावर बसणें त्याला आवडतें. तो खंदा घोडेस्वार आहे. पोहण्याचाहि त्याला नाद आहे. परंतु पोहण्याची संधि क्वचित्च त्याला मिळते. नाटक-सिनेमाला तो फारसा जात नाही. आम्हीं आग्रहच केला आणि चित्र किंवा नाटक खरोखरच चांगलें असलें, तर तो येतो; त्यांत रसहि घेतो. परंतु जवाहरचा खुला दिल जेव्हां तो मुलांत असतो तेव्हां पाहावा. मुलें, मग तीं किती का वर्षांचीं असेनात, त्याला त्याची फिकीर नसते. मुलें लहान असोत वा मोठीं असोत. तो त्यांच्यांत रमतो. मुलांचा त्याला फार लळा; आणि मुलेंहि त्याला जीव कीं प्राण करतात. तो कितीहि कामांत असला, अथवा कितीहि थकलेला असला, तरीहि जर एखादे मूल येऊन त्याला हें असेंच कां, तें तसेंच कां वगैरे प्रश्न विचारून भंडावूं लागलें, तरी तो त्या मुलावर रागावणार नाही,

त्याला रागानें दूर लोटणार नाहीं, हो तिकडे चालता असें म्हणणार नाहीं. उलट आपलें सारें काम थांबवून तो त्या मुलाची जिज्ञासा पुरी करील.

जवाहरमध्ये आणखी एक कधीं नाहींसा न होणारा गुण आहे. तो कोठेंहि असो; तुरुंगांत असो वा वाहेर असो; कितीहि कामांत असो; थकलेला भागलेला, गळून गेलेला असो; तो कधीं कोणाचा जन्मदिवस विसरत नाहीं; तसेंच वार्षिक दिवस किंवा आणखी असेच महत्त्वाचे प्रसंग तो विसरत नाहीं. स्मरणपूर्वक केल्या जाणाऱ्या या लहानसानच गोष्टी; परंतु त्यांमुळेच तो सर्वांना आवडतो. जे त्याला ओळखतात, ते त्याच्यावर यासाठीच अपार प्रेम करतात. एकदां असें झालें, कीं हिंदी पंचांगाप्रमाणें ऑक्टोबर १९, १९३० ला माझा वाढदिवस येत होता. अटक होतांच तो दिवस जवाहरला आठवला. त्या दिवशींच त्याला अटक झाली होती. कांहीं दिवसांनीं नंतर त्यानें मला पत्रांत लिहिलें:

“नुकतेंच माझ्या असें ध्यानांत आलें कीं १४४ व्या कलमाखालीं माझ्यावर पकड-वॉरंट काढणाऱ्या या ब्रिटिश सरकारनें १९ ऑक्टोबरला मला पकडून एक मोठा अपराध केला आहे. कारण एक महत्त्वाची गोष्ट त्या दिवशीं करायची मी विसरून गेलों. त्या दिवशीं तुझा वाढदिवस होता. एका सुंदर कलात्मक वस्तूची भेट त्या दिवशीं मी तुला देणार होतों. माझ्या आवडत्या लाडक्या बहिणीसाठीं मनांत योजनाहि होती. परंतु मनांतलें सारें मनांतच राहिलें. तें प्रत्यक्षांत आलें नाहीं. माझ्या हातून ही मोठीच चूक झाली. नि आतां चुटपुट लागली आहे, चुकचुक करीत आहे. परंतु झालेली चूक दुस्त करायला मी धांवलों आहे; हें बघ, तूं आतां एक काम कर. एखाद्या पुस्तकविक्रेत्याकडे जा आणि कांहीं सुंदरशीं पुस्तकें निवडून घे. कोणतीं पुस्तकें घेशील ? कांहीं प्राचीन काळांतील ज्ञानभांडाराचीं पुस्तकें घे; कांहीं मध्ययुगांतील श्रद्धेचीं घे; कांहीं अर्वाचीन संशय-वादावरचीं घे; आणि भविष्यकलीन नवशुगारचीं घे. घे अशीं सारीं सुंदर पुस्तकें. त्यांचे पैसेहि दे. आणि आपल्या भावाची लाडक्या बहिणीला उशीरा का होईना, परंतु आलेली प्रेमाची भेट समज. तुझा भाऊ जरा विसरभोळा आहे, परंतु आपल्या लहान बहिणीची त्याला नेहमीं आठवण येत असते. आणि विकत आणलेलीं तीं निवडक पुस्तकें वाच. जें वाचशील त्यांतून एक जादूचें शहर निर्माण कर. नाना स्वप्नें तेथें असतील. किल्ले असतील. उद्यानें असतील. फुलांच्या बागा, खळखळ वाहणारे झरे तेथें असतील, तेथे सुख नि सौंदर्य असतील. जीं दुःखें, जे शाप या पृथ्वीला, दुःखी जगाला सोसावे लागत आहेत, त्यांना त्या तुझ्या कल्पनानगरींत मुळींच येऊं देऊं नकोस. जीवन म्हणजे मग सुखमय असा चिरप्रयत्न; हें जादूचें शहर बांधण्यासाठीं अविरत उद्योग नि साहस; जीवन म्हणजे सभोवतालची सारी श्रद्धता नि कुरूपता; सारें दुःख, दैन्य घालवून देण्यासाठीं चाललेली महान् साधना अस वाटेला.”

जवाहर इंग्लंडमधून आला, तेव्हां तो अतिनीनेटका, झकपक दिसणारा, अति सभ्य असा एक सुंदरसा नवजवान होता. परंतु श्रीमंताचा मुलगा साहजिकच जरा बिघडतो तसाच तोहि होता. जरा गर्विष्ठ असतो वाटे. परंतु पुढे अशीं वर्षे आलीं कीं मोठमोठे अनुभव त्याला मिळाले. त्याचप्रमाणे निराशा, दुःखें हींहि आलीं. यामुळे तो मृदु बनला आणि आज तो पूर्वीं कधींहि नव्हता इतका प्रेमार्ह वाटतो. पाश्चिमात्य शिक्षणाचा साहजिकच त्याच्या जीवनावर बराच परिणाम झालेला आहे. आणि जीवनाकडे पाहण्याची त्याची दृष्टि हिंदी कमी असून अधिकांशाने पाश्चिमात्य आहे असें लोक समजतात. परंतु अलीकडे युद्धाचीं उपासमारीचीं जीं हीं वर्षे जात आहेत आणि जगांत जें नैतिक निराजकीय (अराजक माजलें आहे, जो सांवळागोंधळ चालला आहे.) तें सारें पाहून हिंदी निचिनी विचार ज्या उगमांतून संस्फूर्त होऊन बाहेर पडले, त्या मूळच्या उगमांकडे आपल्यांतील बरेचजण ओढले गेले आहेत. जवाहरहि त्याला अपवाद नाही: एवढेंच नव्हे, तर तो अधिकच ओढला गेला आहे. जवाहरचें व्यक्तिमत्व आज प्राचीन विचारभूमींत आपलीं मुळे खोल दवडीत आहे, आणि समृद्ध अशा भूतकाळांतून तें रसशोषण करीत आहे. पुष्कळशीं स्वप्नें भंगल्यावरहि भ्रमाचे, भोपळे फुटल्यावरहि आज त्याच्या जीवनांत जी शांति दिसते, कटुतेचा जो अभाव दिसतो, हें सारें भारतीय संस्कृतीचें खरोखर फळ आहे. जवाहर म्हणजे पूर्वपश्चिमेचें मधुर-मीलन; जीवन कसें जगावें तें त्याला पूर्व शिकविते; आणि माणसाचें भवितव्य बनविणाऱ्या नाना वृत्तिप्रवृत्ति, नाना विचारविकार यांचें स्वरूप व्यापकपणें समजून घेण्यासाठीं पश्चिम त्याला मदत करते. म्हणून प्रखर राष्ट्रीय वृत्तीचा असूनहि आपल्या राष्ट्राचें खरें स्वातंत्र्य दुसऱ्या देशांत जुलुम निदास्य चालू असतां टिकूं शकणार नाही अशा भूमिकेवर तो आज भक्कमपणें उभा आहे. हिंदुस्थानांतील घडामोडींनीं ज्याप्रमाणें त्याचें भावनाक्षम मन अस्वस्थ होतें, त्याचप्रमाणें आशिया वा युरोपमधील घडामोडींनींहि होतें. स्वातंत्र्याचा तो खरा शिपाई आहे. स्वातंत्र्य कुठेंहि कधींहि धोक्यांत आलें, तर त्याची बाजू घेऊन उभें राहायला तो सदैव सिद्ध असतो.

असे कांहीं आहेत कीं ज्यांना जवाहर जरा उद्धत वाटतो, दडपणारा वाटतो. त्यांना जवाहरची ही वृत्ति आवडत नाही. कधीं कधीं जवाहर असा असतो, परंतु स्वभावानें तो गर्विष्ठ किंवा दुसऱ्यावर हुकमत गाजवूं पाहणारा असा मुळींच नाही. असें असण्यापेक्षां तो दूर जाईल. तो महत्त्वाकांक्षी नाही. लोकांच्या डोळ्यांसमोर तेजोवल्यांकित असें असावें असें त्याला वाटत नाही. च्लट या धकाधकींत बाजूला जाऊन बसण्यांतच त्याला आनंद वाटेल. शक्य तर त्याला तेथेंच अधिक शांति मिळेल. परंतु हें सारें होणें नाही. जवाहर एक प्रकारचा स्वप्नांत विहरणारा प्राणी आहे. अति श्रमानें श्रांत झाल्यावर तो जेव्हां पडून राहतो, तेव्हां तो दूर कोठें तरी बघत असतो.

त्याचे डोळे स्वप्नमय दिसतात. या जगाचा तो नसून दुसऱ्याच जगांतील तो आहे असें वाटते. कधी कधी त्याचे डोळे अपार कष्टाने नि उदासीनतेने भरलेले दिसतात; आणि त्याचे ते ५३ वर्षांचे वय असूनहि फुलाच्या झोल्याप्रमाणे ताजे दिसणारे मुखमंडल क्षणांत किती तरी वर्षांचे म्हातारें आहे असें दिसू लागते. जवाहरचे जीवन सुखाचे नाही. त्याच्या जीवनपथावर सारीं फुलेच फुललेली नव्हती: दुःखकलेशांच्या, त्यागाच्या खुणा त्याच्या तोंडावर राहिल्या आहेत. ज्यांनी ज्यांनी तो कटकमय मार्ग घेतला. त्या सर्वांच्याच चेहऱ्यावर त्या खुणा दिसतील.

जवाहरवर टीका करणारे लोक आहेत; त्याचे दोष दाखवणारे लोक आहेत. परंतु खरी गोष्ट म्हणजे त्यांना जवाहर म्हणजे काय ते कळतच नसत. त्याच्या वागणुकीतील मर्म ते समजू शकत नाहीत. त्याच्या मार्गाचे आकलन त्यांना होत नाही. तोहि एक माणूस आहे. तुमच्या-आमच्यासारखाच तो आहे. माणसांत असणारे दोष, दुबळेपणा त्याच्यांतहि आहे. परंतु बहुतेक सारे आपल्या दुबळेपणाला बळी पडतात; जवाहर तसा बळी पडत नाही आणि म्हणून त्याचा मोठेपणा. आज सारे हिंदुस्थान जवाहर-वेडे झाले आहे ते कां? त्याचे अनेक गुण, त्याचे शौर्यधैर्य, त्याचे सामर्थ्य, एवढ्यामुळेच नव्हे, तर त्याच्यामध्ये आपणहि एक माणूस आहो अशी भावना आहे म्हणून. तो स्वतःला हुतात्मा समजत नाही, वीरशिरोमणि मानीत नाही. तो एवढेच समजतो की देशाच्या संकटकाळी त्याची सेवा करण्याचे भाग्य मिळालेला आणि शेवटपर्यंत तशी सेवा करित राहू इच्छिणारा मी एक माणूस आहे. तुरुंगांत जाणे म्हणजे मोठा त्याग असे तो समजत नाही. तुरुंगांत जाण्याची शेखी मिरवणे त्याला आवडत नाही. जरी त्याचे निम्मे आयुष्य तुरुंगांत गेले, तरी त्यांत काय मोठेसे असे त्याला वाटते. परकी सत्तेविरुद्ध स्वातंत्र्यासाठी लढत असतांना हे सारे अपरिहार्यच आहे. एकदां तुरुंगांतून त्याने मला लिहिले:

“ आजच्या जगांत तुरुंगांत जाणे ही एक क्षुल्लक बाब आहे. आज जगाचा पायाच खिळखिळ होत आहे. नेहमी तुरुंगांत जाणे, यालाहि थोडी किंमत आहे; त्यापासून फायदा होते; परंतु आंतून प्रेरणा नसेल, तर या किंमतीला फारसे महत्त्व नाही. जर आंतील प्रेरणा असेल, तर मग इतर कशाची पर्वा नाही. कारण ती प्रेरणा म्हणजेच कांही तरी प्राणमय वस्तु. ”

आणि तरीहि सारखे वरचेवर तुरुंगांत जाणे वाटते तितके सोपे नाही. आणि तुरुंग म्हणजेहि कांही केवळ पुष्पशय्या नव्हे, की जेथे पुन्हां पुन्हां विश्रांति घ्यायला मनांत आले की जावे. कांहीना वाटते की नेहमी तुरुंगांत जाणाऱ्यांना ती एक संवयच होते, आणि मग कांही वाटेनासे होते. परंतु अशांनी कांही महिने तुरुंगांत काढावेत म्हणजे या गैरसमजांचे, चुकीच्या कल्पनांचे निरसन होईल. किती तरी शारीरिक अ-सुखे

तेथें असतात. अर्थात् जेव्हां मनुष्य तुहंगांत जातो, तेव्हां तो हें सारें गृहीत धरूनच जातो. सर्वांत त्रासदायक गोष्ट म्हणजे तुहंगांतील जीवनांत अरेरावीच्या ज्या रोजच्या क्षुद्र गोष्टी घडत असतात, त्यांच्याशी जुळतें घ्यायला मनाला कठिण जातें.

आपल्या प्रिय मंडळीपासून विमुक्त केलें जाणें, अधिकाऱ्यांच्या लहरीनुसार भेटगांठ होणें, या सर्व गोष्टींनीं संताप येतो. आपण चिडतो. दुःखी होतो. तुहंगांत वाटेल तितके दिवस राहणें आणि पुन्हां जीवनांत कटुता येऊं न देणें ही मोठीच गोष्ट आहे. परंतु जवाहरला ती पूर्णपणें साधली आहे.

जवाहरनें लिहिल्याप्रमाणें, एखादी गोष्ट करण्याची आपल्याला आंतून प्रेरणा झाली असेल, तरच ध्येयप्राप्तीसाठीं भोगाव्या लागणाऱ्या हालअपेष्टा सुसह्य होऊं शकतात. जवाहरला पुनःपुन्हां अटक व्हावी आणि आम्हीं दुःखीकष्टी व्हावें; परंतु तो आम्हांला धैर्य नि शक्ति देई. तो म्हणें, “ मी कोण ? माझ्यासाठीं दुःखीकष्टी नका होऊं. आतां पुन्हां बाहेर येईन. ” कितांही आपत्ति त्याच्यावर आल्या, तरी तो त्यांचें हंसें करी. त्यांना फार महत्त्व देत नसे. आणि आम्हांला त्या सर्व गोष्टींना धीरानें तोंड द्यायला तो शिकवी.

१९४० मध्ये त्याला चार वर्षांची सजा देण्यांत आली. त्या शिक्षेंतील सूडबुद्धीनें सारा देश स्तंभित झाला. ज्यानें ज्यानें म्हणून ती बातमी वाचली, तो तो हळला, चकित झाला. आम्हांलाहि तो मोठाच धक्का होता, कठोर आघात होता. सरकारच्या जगाहून विपरीत असणाऱ्या कृतीची जरी आम्हांला कल्पना होती, विचित्र नि अनपेक्षित वटहुकुमांची जरी आम्हांला संवय झालेली होती, तरी ही चार वर्षांची सजा ऐकून पूर्वीं कधींहि आम्ही दुःखी झालों नव्हतो इतके दुःखी झालों. मला तर कांहीं सुचेना, जवाहरला मीं तसें लिहिलेंहि. आणि राजा व मी भेटिला येऊं का विचारलें. तो डेहराडूनच्या तुहंगांत होता. माझ्या पत्राला उत्तर म्हणून त्यानें लिहिलें:

“ राजा नि तूं जेव्हां जेव्हां याल, तेव्हां तेव्हां तुमचें सुस्वागतच आहे. मला फार आनंद होईल. विशेषतः राजाला भेटायची मला इच्छा आहे; कारण मग पुढें लौकर त्याची माझी भेट होणें शक्य नाहीं. (राजा वैयक्तिक सत्याग्रह करणार होता.) माझी शिक्षा ऐकून राजा अस्वस्थ झाला, त्याचें मन व्यथित झालें असें कळून मला वाईट वाटलें. आणि तूंहि वेडे, अस्वस्थ झालीस ? परंतु अलीकडे मला जितकें शांत वाटत आहे तितकें पूर्वीं क्वचित्च वाटलें असेल. आपल्या या वेड्या जगांत हें एक महत्त्वाचेंच कृत्य नाहीं का ? अशी शांति मिळविणें म्हणजे आश्चर्य नाहीं का ? माझे बाहेरचे जे उद्योग सध्यां थांबले आहेत, त्या उद्योगांशीं संलग्न असणारे माझ्या मनाचे कप्पे मीं आतां बंद करून टाकले आहेत. अभ्यासानें मी हें असें करायला, स्वतःला अलग करायला शिकलों

आहे. एखाद्या कांसवाप्रमाणें स्वतःच्या बहिर्वृत्तीना आंत ओढायची कला मला थोडी अवगत झाली आहे. तुम्हीं माझ्यासाठी उगीच दुःखी होऊं नका. माझी काळजी कळू नका. आपणां सर्वांचेंच जीवन उत्तरोत्तर अधिकाधिक कठिणतर कष्टांचें होत जाणार. मागचे ते मऊ सुखाचे दिवस ते गतयुगांतील झाले. ते कधीं परत येणार ? ते कधीं परत येतील का तरी ? कोणालाच माहित नाही. जें जीवन आज समोर आहे, त्याच्याशीं जमवून घेतलें पाहिजे; जें आज नाही त्याच्यासाठीं आसावून वसतां कामा नये. शारिरीक कष्ट नि धोके, मनांतील वेदना नि वादळें यांच्यासमोर कांहींच नाहीत. आणि जीवन मृदु असो वा कठिण असो; सुखाचें असो वा कष्टाचें; त्याच्यांतूनहि आपण कांहीं भिळवून घेऊं शकूं; काढून घेऊं शकूं; परंतु शेवटीं ज्याला जीवनाचा उपभोग घ्यायचा आहे, त्यानें किंमतीचा (विचार करणे सोडून दिलें पाहिजे.) विचार करायचा नाही असें ठरवून टाकलें पाहिजे.

एकदां कलकत्याच्या अलिपूर जेलमध्ये जवाहर होता. पकडला गेल्यापासून त्याच्याविषयीं कांहींच कळलें नव्हतें. म्हणून साहजिकच थोडी हुरहुर वाटत होती. त्यावेळेस असेंच एक पत्र त्याने मला लिहिले होतें. विशिष्ट जवाहरी वळणाचें तें पत्र पुढीलप्रमाणें आहे:

प्रिय कृष्णा

तूं नि इतर सारीं माझ्याविषयीं काळजी करीत नसाल अशी आशा आहे. मी बरी आहे. मनाची शांति आहे. विश्रान्ति मिळत आहे. मी आतां खूप वाचीन. कारण करायला दुसरें खरोखरच येथें कांहींच नाही. वस्स ! वाचायचें नि विचार करायचा. दिवसाच्या रोजच्या गोष्टीहि करायच्या आणि म्हणून मी जेव्हां बाहेर येईन—तो दिवस दूर अद्याप बराच आहे. तेव्हां आजच्यापेक्षां अधिक शहाणा होऊन येईन. कदाचित्, कदाचित् नाहीहि कारण शहाणपण ही हातांतून निसटणारी वस्तु आहे; ती धरून ठेवणें कठिण. आणि तरीहि तें शहाणपण एखादे वेळेस अकमात् येतें, आपणांस समजतहि नाही. तें येवो, न येवो मी या काळांत त्याचा निष्ठावान उपासक होईन, त्याची कृपा मिळविण्याची खटपट करीन. एक दिवस हें शहाणपण माझ्यावर प्रसन्न होईल. आणि शहाणपणाची प्रमाराधना करायला तुरंग योग्यच आहे असें तुला नाही वाटत ? येथल्या या एकजात शहाणपणाला वरुं पाहणें बरें वाटतें. जीवनांतील ती धांवपळ, ती घिसाडघाई येथें नसते. आपले मन व्यग्र न होतां येथें एकाग्र होऊ शकतें. आणि सर्वांच्या जीवनाकडे जरा दुखून, अनासक्त रीतीनें पाहतां येतें. ”

मैदाना जीवनाचा जवाहर भोक्ता आहे. हिंवाळ्यांतील खेळांचा तर तो फार शोकी. आम्ही जेव्हां स्वित्झर्लंडमध्ये होतो, तेव्हां तो तासन्तास वर्फावरून घसरण्याचे,

चालण्याचे खेळ खेळायचा. निसर्गाचे ताजे, भ्रष्ट न केलेले सौंदर्य त्याला फार आवडले. तो निसर्गप्रेमी आहे; कारण खरोखर तो निसर्गाचेच बालक आहे.

प्रत्येकाने आपले काम नीट, चांगल्या रीतीने करावे असे जवाहर अपेक्षितो. खेळ असो वा काम असो. सारे व्यवस्थित पार पडले पाहिजे. काम नीट चापून चोपून घेणारा तो कठोर मालक आहे. १९३१ मध्ये त्याच्या सेक्रेटरीचे काम मी जवळजवळ सहा महिने केले. मला ते काम फार फार आवडले. परंतु हातून कांहीं चूक होईल, जवाहर रागवेल अशा सारखी धाकधुक वाटायची. सुदैवाने माझ्या त्या मुदतीत कांहीं एक तसे झाले नाही. माझ्या कार्यक्षमतेमुळे हे झाले की नशिवाने हात दिला म्हणून झाले, त्याचा निर्णय अद्याप मला करतां आला नाही. मंदपणा, आळशीपणा, चुकारतडूपणा, काम नीट व्यवस्थित न करणे—या गोष्टी म्हणजे जवाहरच्या दृष्टीने अक्षम्य पापे आहेत. एकदां स्वित्झर्लंडमध्ये असतांना तो मला स्कार्पिंग शिकवीत होता. पहिला धडा ज्या दिवशी तो देणार होता, तो दिवस कांहीं चांगला नव्हता. दोन दिवसांत बर्फ पडले नव्हते. आणि पूर्वीचे पडलेले बर्फ टणक होऊन त्याचे गुळगुळित दगड बनले होते. मी पुनः पुन्हा उभी राहिली, परंतु लगेच दणकून खाली येई. मला माझा तोलच सांभाळवेना. मलाहि वाईट वाटले. जवाहर तर चिडला. थोडी पावले तरी चालायचेच, कांहीं होवो, असे ठरवून मी प्रयत्न करी. परंतु प्रत्येक वेळेस मी घसरें, पडे. आणि पडे तीहि वावळटासारखी, वेडीवाकडी. आणि जवाहरच्या स्वभावाचे थोडे दर्शनहि त्या वेळेस झाले. त्याने मला आपल्या मनोवृत्तीची थोडी चुणुक दाखविली. तो म्हणाला, भविष्यवाणी बोलला, “ दहा लाख वर्षांतहि शिकणार नाहीस. ” मला मेल्यासारखे झाले. माझाहि स्वाभिमान दुखविला गेला. एका स्विस, मैत्रिणीला मला शिकवायला सांगितले. आणि तीन दिवसांत, माझ्या भावाने भविष्य वर्तवले होते तरी, मी एकटी, कोणाचे साहाय्य न घेतां त्या बर्फावरून चालू लागले, स्कार्पिंग करू लागले.

शुश्रूषा जवाहरनेच करावी. अति कसोटीच्या परिस्थितीतहि त्याची शांति राहते. त्याची सौम्यता, त्याची सहानुभूति अनंत आहेत. समजून घेण्याची त्याची वृत्ति अपूर्व आहे. त्याचा धीर, त्याची सहनशीलता यांना माप नाही. परिस्थितीशी मिळवून घेण्याची शक्ति हा त्याचा सर्वांत मोठा गुण आहे. सभोवतालच्या लहानसान गोष्टींतहि तो सौंदर्य बघतो, सुख बघतो; हा गुण ही एक फारच मोठी सिद्धि आहे. एकदां डेहराडूनच्या तुरुंगांतून त्याने लिहिले:

“ तिसरे प्रहरच्या प्रखर सूर्याने बरेचसे बर्फ वितळवले आहे. परंतु पर्वत-शिखरांवरचे तसेच आहे. मेघ हळूहळू दूर निघून गेले आहेत. त्यांनी आपला गाशा गुंडाळला आहे. आणि त्यामुळे ते गंभीर निळे निळे आकाश दिसत आहे. उत्तर हिंदुस्थानांतील पावसानंतर प्रथमच असे आकाश दिसले. ते निळे आकाश ! खरेच किती

आहे. एखाद्या कांसवाप्रमाणें स्वतःच्या बहिर्वृत्तीना आंत ओढायची कला मला थोडी अवगत झाली आहे. तुम्हीं माझ्यासाठी उगीच दुःखी होऊं नका. माझी काळजी कळू नका. आपणां सर्वांचेंच जीवन उत्तरोत्तर अधिकाधिक कठिणतर कष्टांचें होत जाणार. मागचे ते मऊ सुखाचे दिवस ते गतयुगांतील झाले. ते कधीं परत येणार ? ते कधीं परत येतील का तरी ? कोणालाच माहित नाही. जें जीवन आज समोर आहे, त्याच्याशीं जमवून घेतलें पाहिजे; जें आज नाही त्याच्यासाठीं आसावून वसतां कामा नये. शारिरीक कष्ट नि धोके, मनांतील वेदना नि वादळें यांच्यासमोर कांहींच नाहीत. आणि जीवन मृदु असो वा कठिण असो; सुखाचें असो वा कष्टाचें; त्याच्यांतूनहि आपण कांहीं भिळवून घेऊं शकूं; काढून घेऊं शकूं; परंतु शेवटीं ज्याला जीवनाचा उपभोग घ्यायचा आहे, त्यानें किंमतीचा (विचार करणें सोडून दिलें पाहिजे.) विचार करायचा नाही असें ठरवून टाकलें पाहिजे.

एकदां कलकत्याच्या अलिपूर जेलमध्ये जवाहर होता. पकडला गेल्यापासून त्याच्याविषयीं कांहींच कळलें नव्हतें. म्हणून साहजिकच थोडी हुरहुर वाटत होती. त्यावेळेस असेंच एक पत्र त्याने मला लिहिलें होतें. विशिष्ट जवाहरी वळणाचें तें पत्र पुढीलप्रमाणें आहे:

प्रिय कृष्णा

तू नि इतर सारीं माझ्याविषयीं काळजी करीत नसाल अशी आशा आहे. मी बरी आहे. मनाची शांति आहे. विश्रांति मिळत आहे. मी आतां खूप वाचीन. कारण करायला दुसरें खरोखरच येथें कांहींच नाही. वस्स ! वाचायचें नि विचार करायचा. दिवसाच्या रोजच्या गोष्टीहि करायच्या आणि म्हणून मी जेव्हां बाहेर येईन—तो दिवस दूर अद्याप बराच आहे. तेव्हां आजच्यापेक्षां अधिक शहाणा होऊन येईन. कदाचित्, कदाचित् नाहीहि कारण शहाणपण ही हातांतून निसटणारी वस्तु आहे; ती धरून ठेवणें कठिण. आणि तरीहि तें शहाणपण एखादे वेळेस अकमात् येतें, आपणांस समजतहि नाही. तें येवो, न येवो मी या काळांत त्याचा निष्ठावान उपासक होईन, त्याची कृपा मिळविण्याची खटपट करीन. एक दिवस हें शहाणपण माझ्यावर प्रसन्न होईल. आणि शहाणपणाची प्रेमाराधना करायला तुरुंग योग्यच आहे असें तुला नाही वाटत ? येथल्या या एकजात शहाणपणाला वरू पाहणें बरें वाटतें. जीवनांतील ती धांवपळ, ती घिसाडघाई येथें नसते. आपलें मन व्यग्र न होतां येथें एकाग्र होऊ शकतें. आणि सर्वांच्या जीवनाकडे जरा दुखून, अनासक्त रीतीनें पाहतां येतें. ”

मैदानी जीवनाचा जवाहर भोक्ता आहे. हिंवाळ्यांतील खेळांचा तर तो फार शोकी. आम्ही जेव्हां स्वित्झर्लंडमध्ये होतां, तेव्हां तो तासन्तास बर्फावरून घसरण्याचे,

चालण्याचे खेळ खेळायचा. निसर्गाचे ताजे, भ्रष्ट न केलेले सौंदर्य त्याला फार आवडले. तो निसर्गप्रेमी आहे; कारण खरोखर तो निसर्गाचेच बालक आहे.

प्रत्येकाने आपले काम नीट, चांगल्या रीतीने करावे असे जवाहर अपेक्षितो. खेळ असो वा काम असो. सारे व्यवस्थित पार पडले पाहिजे. काम नीट चापून चोपून घेणारा तो कठोर मालक आहे. १९३१ मध्ये त्याच्या सेक्रेटरीचे काम मी जवळजवळ सहा महिने केले. मला ते काम फार फार आवडले. परंतु हातून कांही चूक होईल, जवाहर रागवेल अशा सारखी धाकधुक वाटायची. सुदैवाने माझ्या त्या मुदतीत कांही एक तसे झाले नाही. माझ्या कार्यक्षमतेमुळे हे झाले की नशिवाने हात दिला म्हणून झाले, त्याचा निर्णय अद्याप मला करतां आला नाही. मंदपणा, आळशीपणा, चुकारतट्टूपणा, काम नीट व्यवस्थित न करणे—या गोष्टी म्हणजे जवाहरच्या दृष्टीने अक्षम्य पापे आहेत. एकदां स्वित्झर्लंडमध्ये असतांना तो मला स्कार्पिंग शिकवीत होता. पहिला धडा ज्या दिवशी तो देणार होता, तो दिवस कांही चांगला नव्हता. दोन दिवसांत बर्फ पडले नव्हते. आणि पूर्वीचे पडलेले बर्फ टणक होऊन त्याचे गुळगुळित दगड बनले होते. मी पुनः पुन्हा उभी राहिली, परंतु लगेच दणकन् खाली येई. मला माझा तोलच सांभाळवेना. मलाहि वाईट वाटले. जवाहर तर चिडला. थोडी पावले तरी चालायचेच, कांही होवो, असे ठरवून मी प्रयत्न करी. परंतु प्रत्येक वेळेस मी घसरें, पडे. आणि पडे तीहि वावळ्यासारखी, वेडीवाकडी. आणि जवाहरच्या स्वभावाचे थोडे दर्शनहि त्या वेळेस झाले. त्याने मला आपल्या मनोवृत्तीची थोडी चुणुक दाखविली. तो म्हणाला, भविष्यवाणी बोलला, “ दहा लाख वर्षांतहि शिकणार नाहीस. ” मला मेल्यासारखे झाले. माझाहि स्वाभिमान दुखविला गेला. एका स्विस, मैत्रिणीला मला शिकवायला सांगितले. आणि तीन दिवसांत, माझ्या भावाने भविष्य वर्तवले होते तरी, मी एकटी, कोणाचे साहाय्य न घेतां त्या बर्फावरून चालू लागले, स्कार्पिंग करू लागले.

शुश्रूषा जवाहरनेच करावी. अति कसोटीच्या परिस्थितींतहि त्याची शांति राहते. त्याची सौम्यता, त्याची सहानुभूति अनंत आहेत. समजून घेण्याची त्याची वृत्ति अपूर्व आहे. त्याचा धीर, त्याची सहनशीलता यांना माप नाही. परिस्थितीशी मिळवून घेण्याची शक्ति हा त्याचा सर्वांत मोठा गुण आहे. सभोवतालच्या लहानसान गोष्टींतहि तो सौंदर्य बघतो, सुख बघतो; हा गुण ही एक फारच मोठी सिद्धि आहे. एकदां डेहराडूनच्या तुरुंगांतून त्याने लिहिले:

“ तिसरे प्रहरच्या प्रखर सूर्याने बरेचसे बर्फ वितळवले आहे. परंतु पर्वत-शिखरांवरचे तसेच आहे. मेघ हळूहळू दूर निघून गेले आहेत. त्यांनी आपला गाशा गुंडाळला आहे. आणि त्यामुळे ते गंभीर निळे निळे आकाश दिसत आहे. उत्तर हिंदुस्थानांतील पावसानंतर प्रथमच असे आकाश दिसले. ते निळे आकाश ! खरेच किती

आश्चर्यकारक, किती वेड लावणारें ! त्या निळ्या आकाशाचें मधून मधून दर्शन आम्हांला व्हावें म्हणून का अभ्रें निघून गेलीं ? तुमच्या मुंबईत असें आकाश दिसतें का ? बरसातीनंतरचें निळें निळें आकाश ? तुमच्या तिकडेहि असेल. परंतु पाहणार कोण ? आणि आजची संध्याकाळ, नेहमीपेक्षांहि जी सुंदर होती, इतकी सुंदर क्वचित्च दिसते. दगांची खेळीमेळी सुरू होती. मेघांना खेळवेंसें वाटत होते. सुर्याचे-हंसणाऱ्या सूर्याचे किरण पकडून हे मेघ त्यांना चौफेर फेंकीत होते. इकडे तिकडे किरणच किरण ! अपूर्व रंग येत होते, जात होते. नाना आकृति दिसत ! विचित्र, अपूर्व आकृति ! आणि क्षणांत बदलत, नाहीशा होत. आणि या सर्वांच्यावर रंगांची ती धिंगामस्ती ! ती उघडीं बोडकीं पर्वतशिखरें लाललाल दिसत होती, जणू पेटलेले गोल ! खैबर प्रदेशांतील पर्वतांची त्यांनीं मला आठवण करून दिली. मधून मधून बर्फाच्छादित भाम चमकत, परंतु पुन्हां निष्प्रभ होत. आणि पुढें लौकरच तो चंद्र आला ! जवळ जवळ पूर्ण चंद्र ! त्यानें विविधतेत आणखी भर घातली. ”

जवाहरच्या तोंडावर सदैव हास्य असलें, बाह्यतः तो सुखी, आनंदी दिसला, तरी दुःखाचे, हृदयदाहाचे पेले तो कमी नाही प्यायला. त्याच्या वांट्यापेक्षांहि त्यानें अधिक दुःख भोगलें, हृदयविदीर्णता अनुभवली. ज्या वेळेस पत्नीच्या प्रेमाची नि सहकार्याची अधिकच आवश्यकता, त्यावेळेसच त्याची ती तरुण पत्नी निघून गेली ! जवाहरच्या जीवनांतील ती अति करुण नि दुःखद घटना होती. तें दुःख किती खोल होतें तें बाह्यतः न दाखवण्याची त्यानें पराकाष्ठा केली. क्षणभर जवाहर दुःखनिर्भर होतो, क्षणभर त्याचा धीर सुटतो. परंतु दुसऱ्याच क्षणीं तो आपला तोंड सांभाळतो, पुन्हां शांत मुद्रा धारण करतो.

अगदीं तरुणपणांतच जवाहर राजकारणाकडे थोडाथोडा झुकूं लागला. परंतु हेंच आपलें जीवनाचें कार्य होणार अशी थोडीहि कल्पना त्यावेळेस त्याला आली नसेल. हळूहळू निरनिराळ्या घडामोडींनीं, भराभर होत गेलेल्या घटनांनीं त्याला ओढलें. महान् आंदोलनांच्या महान् लाटा आल्या. आणि त्यांनीं त्याला वाहून नेलें. भरतीवरोवर तोहि नेला गेला. परंतु पुन्हां त्याला त्याचें जीवन जगायला दिलें, तरी पुन्हां तो अगदीं तसेंच करील. पूर्वीं वागला तसाच पुन्हां वागेल. अनेकांचे अनेक आरोप त्याच्यावर आहेत. कोणी म्हणतात तो नादी आहे, छांदिष्ट आहे; कोणी म्हणतात स्वप्नांत विहरणारा आहे; कोणी म्हणतात समोरचें या क्षणींचें काम नीट न करतां, या वेळचा, या क्षणींचा प्रश्न कसा सोडवायचा तें न बघतां, उगीच मोठमोठ्या गोष्टींविषयीं बोलत राहतो. हे आरोप खरे असतील वा नसतील. परंतु एक गोष्ट मात्र नाकारतां येणार नाही. आणि ती ही कीं जवाहर खरोखरच थोर थोर स्वप्नांत रमणारा आहे. मनोहर स्वप्नें मनांत खेळवणारा आहे. भविष्य काळांतील थोर गोष्टींचीं स्वप्नें तो बघतो; त्यांत तो रमतो. हीं स्वप्नें त्याला

जरी प्रत्यक्ष सृष्टीत पाहतां आलीं नाहींत, तरी दुसरे कोणी पाहतील. परंतु त्याचीं स्वप्ने स्वतःविषयींचीं नसतात, वैयक्तिक नसतात. भारताच्या भविष्याभोवतीं तीं गुंफलेलीं असतात, विणलेलीं असतात. तो महान् भारत, ज्याच्या आगामी उज्ज्वल भवितव्या-विषयीं जवाहरला तिळभरहि शंका नाहीं. ज्या भारताच्या भविष्यकालीन मोठेपणाची त्याला निःशंक खात्री आहे, आणि ज्याच्या सेवेत तो आनंदानें आपले प्राणहि अर्पील-अशा भारताच्या भोवतीं त्याचीं स्वप्ने नाचत असतात.

“ भुताप्रमाणें माझ्या लहानपणाच्या जागांमोंवतीं मी हिंडलों. तीं पूर्वपरिचित्त माणसें भेटावीं, तीं चिरपरिचित्त तोंडें दिसावीं म्हणून मी साऱ्या पृथ्वीला प्रदक्षिणा करायला निघालों; परंतु सारी पृथ्वी म्हणजे ओसाड वाळवंट वाटलें.”

*

*

*

“ आणि ती कांहीं मंडळी मेली; आणि दुसरेहि कांहीं कायमचे सोडून गेले; आणि कांहींना माझ्यापासून आंढून नेण्यांत आलें. सारीं गेलीं, सारीं; ते परिचित्त चेहरे; तीं ओळखीचीं माणसें, सारीं गेलीं. ”

—चार्लस् लॅम्ब

जवळजवळ एक वर्षापूर्वी, एका वर्षाहून थोडें अधिक असेल, मी अलाहबादला जात होतें. बरोबर हर्ष नि अजित दोघे लहान मुलगे होते. आमच्याबरोबर राजा येऊं शकला नाहीं. तो पाठीमागून येणार होता. इंदिरेच्या विवाहसाठीं आम्ही जात होतो. प्रवास परिचयाचा होता. वाटेंतील प्रत्येक दृश्य पाठ होतें. गेल्या नऊ दहा वर्षांत या रस्त्यानें मी शतदां गेलें असेन. परंतु प्रत्येक वेळेस मी तेथें गेल्यावर कांहीं तरी अशुभ ऐकावे लागे. म्हणून जातांना हृदय सकंप असे, अस्वस्थ होत असे. या वेळेस काय ऐकावें लागणार, या वेळेस कोणतें ताट नशिवानें वाढलेलें असेल याचा विचार करीतच

मी जात असें. कधीं आई अकस्मात् अधिक आजारी झालेली असायची, किंवा जवाहर पकडला गेलेला असायचा, किंवा आणखी कांहीं असायचें. कांहीं तरी अनपेक्षित, दुःखकारक, अप्रसन्न असें कानांवर यायचेंच. परंतु यावेळेस जातांना माझ्या डोळ्यांसमोर आनंद होता. कारण ज्या प्रसंगासाठीं मी जात होतें, तो प्रसंग परम मंगल होता. इंदिरा, माझी आवडती लाडकी भाची ! तिचा विवाह व्हायचा होता.

अलाहाबाद स्टेशनवर उतरलों, तेव्हां बरीच रात्र झाली होती. स्टेशनवर आम्हांला न्यायला मोटर आली होती. आम्ही पंधरा मिनिटांत घरीं आलों. आनंदभवन दिसलें, नेहमीप्रमाणें त्या माझ्या जुन्या घराविषयीं माझ्या हृदयांत प्रेमाच्या ऊर्मि उचंबळल्या. बरीच रात्र झाली होती, तरी आनंदभवन आज लखलख करीत होतें. सुंदर रोषनाई होती. घरांत गडबड होती, लग्नघाई होती. लोकांची ये-जा सारखी सुरू होती. गडी माणसें आंतबाहेर करीत होती. कामांत व्यग्र होती. प्रत्येक खोलींतून कानांवर बोलण्याचे, हंसण्याचे आवाज येत होते. किती तरी वर्षांनीं आनंदभवनां आज उत्सवरूप धारण केलें होतें ! आनंदभवन आज आनंदी होतें.

आमची मोटर सावकाशपणें त्या भव्य दरवाजांतून आंत गेली नि थेट प्रवेश-द्वारापर्यंत तिच्यांतूनच आम्ही पुढें गेलों. मोटर थांवतांच, मुलांना विसरून, भावाला शोधण्यासाठीं उडी मारून मी गेलें. मी एकदोन पायऱ्या चढलें असेन नसेन तोंच तो आला. त्यानें मला, मुलांना जवळ घेतलें. त्या जुन्या परिचित वातावरणांत जणूं आम्ही पुन्हां होतो. मनाला बरें वाटत होतें. जवाहर, स्वरूप, इतर मंडळी सर्वांना एकत्र बघून मला आनंद झाला. ज्या ज्या वेळेस मी आनंदभवनांत येत असे, त्या त्या वेळेस हृदय भरून येत असे. परंतु तें क्षणभरच. लगेच जाणीव होई कीं हें प्रियतम आनंदभुवन आतां पूर्वीचें नाहीं. किती तरी प्रिय मंडळी आज येथें नाहींत. आणि नवीन जोराचे बदलहि होत आहेत. अशा वेळीं आंतून अश्रु उसळत, परंतु बाहेर येत नसत. तथापि या वेळेस ही खिन्नता मी येऊं देणार नव्हतें. आम्हां सर्वांनाच तो आनंदाचा दिवस होता. अशा दिवशीं मी खिन्न नाहीं दिसतां कामा.

गेल्या कित्येक वर्षांनीं घरांत कहर उडवला होता. जें घर एके काळीं सुखाचें अन् शान्तीचें माहेर होतें, त्या घराला आतां अवकळा आली होती, तरी त्या घरांत पुनःपुन्हां यावेंसें वाटे. त्या घरांत आल्यानें अद्यापहि बरें वाटे. कारण तेथें भावाचें प्रेम मिळें; त्याची ऊब मिळें; काळजी घ्यायला तेथें बहीण असे. आणि पुन्हां निष्काळजी, अल्लड अशी अठरा वर्षांची मुलगी जणूं मी बनें !

लग्नदिवस उजाडला. प्रकाशमान सुंदर मंगल असा दिवस ! विवाह समारंभाची सारी सिद्धता झाली आहे कीं नाहीं, कांहीं राहिलें तर नाहीं ना, हें पाहण्यासाठीं पहांटेपासून

लोक उठले होते. सारें बघत होते. चुलत भाऊ, चुलत बहिणी, मित्र, मैत्रिणी, किती तरी मंडळी नवरीच्या खोलींत जमली होती. तिला चिडवीत होती. थट्टा मस्करी चालली होती. इंदिरानें विवाहवस्त्रें परिधान केलीं. शुद्ध खादीचीं तीं वस्त्रें होतीं. तुरुंगांत असतांना पित्यानें कांतलेल्या बारीक सुंदर सुतार्चीं विणलेलीं तीं प्रेमळ मंगल वस्त्रें होतीं. इंदिरे-भोंवतीं तरुणींची गर्दी होती. गंमत होती. इंदिरा जरा बावरलेली, जरा सलज्ज अशी दिसत होती. परंतु मनाची चलविचल दिसूं नये अशी तिची खटपट होती. मुखावर शांति धारण करीत होती. आप्तेष्ट मित्रवेष्टित अशी ती तेथें बसली होती. अहेरांच्या राशि समोर पडल्या होत्या. शेंकडों विवाह-भेटी. इंदिरा आधींच प्रिय-दर्शिनी; दिसायला गोड नि सुंदर; आज ती अधिकच गोड दिसत होती. अधिकच रमणीय दिसत होती. ती नाजूक दिसे. स्वप्नमय, परींच्या राज्यांतून, जणूं ती स्वर्गांतून खालीं उतरली होती. ती हंसत होती. बोलत होती. परंतु मधूनच तिचे ते काळेभोर टपोर डोळे कुठे तरी दुःखानें दूर बघत आहेत असें वाटे. त्या डोळ्यांत कृष्णछाया पसरें. कां बरें ती कृष्णछाया? अकालीं मेलेल्या आईवद्दलची का ती उत्कंठा होती? तिच्या मृत्यूनें जीवनांत निर्माण झालेली शून्यता अद्यापहि भरून नव्हती का आली? तो खळगा का तसाच होता? का पित्यापासून आतां दूर जावें लागणार म्हणून तें दुःख होतें? तो पिता, ज्याचें ती जणूं जीवन बनली होती, प्राण बनली होती! पित्याला अशा स्थितींत ती सोडून जाणार होती कीं ज्या स्थितींत जीवन अधिकच शून्यमय सुनेंसुनें असें त्याला वाटेल. कदाचित् तें दुःख अशासाठींहि असेल कीं सारे जुने स्नेहबंध सोडून नवीनच जीवन सुरू करायचें होतें. त्या नवीन जीवनांत काय काय असेल? सुख? दुःख? मनोरथपूर्णता? कीं भ्रमनिरास? ते काळे डोळे अधिकच काळवंडत. परंतु एक क्षणभरच. नंतर पुन्हां ते स्वाभाविक स्वरूप धारण करीत; आणि अथांग डोहाप्रमाणें वाटत.

मंगल घटका जवळ आली. जवाहर इंदिरेला घेऊन लग्नमंडपांत आला. नवरदेव तेथें नवरीची वाटच पाहत होता. विधि साधा सुटसुटीत होता. अगडवंव असें कांहीं नव्हतें. आवश्यक तेवढाच भाग ठेवण्यांत आला होता. वधू नि वर शेजारी शेजारी बसलीं. त्यांच्यासमोर वधूचा पिता होता. पित्याच्या शेजारीं एक आसन मांडून ठेवण्यांत आलें होतें. कोणासाठीं? त्याच्या पत्नीसाठीं. जरी ती देहानें तेथें नव्हती, तरी त्या दिवशीं त्याच्या विचारांत सारखी तीच होती; त्याच्या जीवनाचा जणूं ती भाग होती. त्या रिक्त आसनाकडे पाहणें अति कष्ट नि दुःखद होतें. ते रिक्त आसन! केवढा अर्थ त्यांत होता, किती दुःख! तिचा विचार मनांत घेऊन माझा कंठ दाटला. आज ती असती, तर तिला किती धन्य वाटलें असते! मला डोळ्यांसमोर जणूं ती दिसूं लागली. तरुण, स्मित करणारी, आनंदानें नि

विनोदानें नाचणारे डोळे, वधूपेक्षां जरा किंचित् वयस्कर दिसणारे—अशी तिची मूर्ति डोळ्यांसमोर मी आणूं शकत होतें. परंतु “असें—झालें—असतें तर” ते विचार मीं दूर केले. सारे खिन्न नि उदासवाणे विचार दूर घालवण्याचा मीं यत्न केला. कारण त्या विचारांना यावेळींच आळा घातला नसता, तर ते सारखे लाटांप्रमाणें अधिकाधिक येतच राहिले असते. आणि सुखाचा दिवस—त्याची शोभा गेली असती.

कांहीं दिवस विवाहभोजनें चालू होतीं. मेजवान्या होत होत्या. तें जुनें घर बरेंच प्रसन्न नि आनंदी दिसलें. परंतु एकामागून एक पाहुणे परतूं लागले. आणि कांहीं आठवड्यांनीं मीहि मुंबईला आलें.

एक वर्ष गेलें. पुन्हां एकदां मी अहलावादच्या मार्गावर होतें. माझी बहीण स्वरूप ९ महिन्यांच्या तुरुंगवासानंतर पंधरा दिवसांच्या परवानगीनें बाहेर आली होती. एक आठवडा तिच्याबरोबर दवडण्यासाठीं मी जात होतें. त्या परिचित स्टेशनवर किती तरी रात्रीच्या वेळीं मी उतरलें. पूर्वीपेक्षां तें स्टेशन जरा अधिकच मोडकळीस आलेलें दिसत होतें. माझी मैत्रीण नि भाची—म्हणजे स्वरूपची मुलगी मला स्टेशनवर भेटलीं. आम्ही घरीं यायला निघालों. या वेळेस मोटर नव्हती. जुन्या काळांतील टांग्यांत बसून चाललों. त्या वाईट रस्त्यांतून टांगा कसा तरी रखडत रांगत जात होता.

शेवटीं आनंदभवनाच्या दरवाजांतून आम्ही आंत आलों. एक वर्षापूर्वीच्या ज्या दृश्यानें माझे स्वागत केले होतें, त्याहून आजचें दृश्य किती विभिन्न ! लखलखीत दिवे नाहीत, इकडे तिकडे धांवपळ करणारे नोकर चाकर नाहीत. जवळजवळ अंधारच होता. फक्त पोर्चमध्ये एक अंधुक दिवा होता; आणि दुसरा एक एका खोलींतून डोकावत होता. आमचें घर उदास, निःस्तब्ध, परित्यक्त असें दिसलें. अपरिचित अशा जागेवर मी चालत आहे, असें वाटलें. हेंच का तें आमचें घर ? एक चमत्कारिक भीतीची भावना मनांत शिरली. एकदम हतथैर्य वाटलें. घरांत काय आढळणार याची कल्पना नव्हती. खचलेल्या हृदयानें टांग्यांतून मी उतरलें नि स्वरूपच्या शोधार्थ निघालें. मी तिच्या खोलींत शिरतांच ती उठली. तिनें माझे अभिनंदन केलें, मला मिठी मारली. मीं माझे हात तिच्या गळ्याभोंवतीं घातले. तिची ती बदललेली चर्या पाहून मला काय वाटत होतें तें मी तिच्यापासून लपवीत होतें. माझे हृदय विरघळून गेलें होतें. एक वर्षापूर्वीं मीं तिला पाहिले होते. त्या वेळेस स्वतःच्या वयाहून दहा वर्षांनीं लहान ती दिसत होती. नऊच महिने ती तुरुंगांत होती. आणि आतां दोन आठवड्यांपुरती बाहेर आली होती. पुन्हां एकदां तुरुंगानें एका प्रिय व्यक्तीची प्रकृति ढांसळून टाकली. त्या नऊ महिन्यांत किती तरी वयस्कर ती दिसूं लागली. तुरुंगांतील जीवनाची खूण तिच्या चेहऱ्यावर स्पष्टपणें दिसत होती. किती बदललेल पालटलेला, तो चेहरा !

आठवडाभर राहून मी माझ्या घरी, माझ्या मुलांकडे परत आले. प्रिय जजां-विरहित असें जीवन जगू लागले. स्वरूपला पुन्हां बेमुदत तुरुंगांत जावं लागले. आपल्या तीव्र तरुण मुलींना बाहेर सोडून तिला जावं लागले. त्या तीन मुली कोठे राहणार? ज्या जगांत आशेचें नि सुखाचें स्थान विफलता नि कटुता यांनीं घेतलेले आहे, अशा या जगांत स्वतःच स्वतःचें शक्य तितकें संरक्षण त्या मुलींनीं करून घेतले पाहिजे होतें.

मुंबईला नेणाऱ्या गाडींत मी बसले होतें. पुन्हां आनंदभवनांत कधीं जाईन, तेथें गेल्यावर पुन्हां नवीन फेरबदल काय दिसतील, याचा विचार करित मी बसले होतें. हास्य नि आनंद यांनीं भरलेले असें आनंदभवन पुन्हां दिसेल का? कां ज्यांतील सारा आनंद, सारें सुख निरस्त झाले आहे असें सुनें सुनें उजाड असें तें दिसेल! आशा करित होतें, कीं तें आनंदमयच दिसेल. वडिलांनीं जेव्हां आमच्या घराचें आनंदभवन नांव ठेवले, तेव्हां तें सदैव आनंदाचें माहेर असावें अशा अर्थानें ठेवले. तें आनंदभवन पुन्हां तसें होवो म्हणून मीं मुकी प्रार्थना केली!

अति खिन्न अशा मनःस्थितींत मी माझ्या लहानशा मुंबईच्या गाळ्यांत आले. आमचेंहि लहानसें घर—घर, म्हणून थोडेंच होतें? कारण राजा आमच्यांत नव्हता. जीवनाचा प्रवाह तर पुढें जातच असतो, गेलाच पाहिजे, हें खरें. राजा नाही म्हणून घर असून नसल्यासारखें. आणि जवाहर व इतर हजारों लोक तुरुंगांच्या गजांआड अडकलेले असतांना जीवनांत सुख, समाधान कोणतें असणार, कसें असणार? गेलीं चार वर्षे महायुद्ध सुरू आहे. सान्या मानवजातीला त्यानें ग्रासले आहे. आम्हांला स्वातंत्र्य न, देतां हि, या महायुद्धाच्या खाईत मात्र लोटण्यांत आले आहे. आमची औपचारिक संमतिहि त्यासाठीं घेतली गेली नाही. हें युद्ध जगाला स्वातंत्र्य नि शांति देण्यासाठीं आहे असें आम्हांला सांगण्यांत येतें. आणि असें असूनहि गेल्या चार वर्षांत पदोपदीं आम्हांला स्वातंत्र्य नाकारण्यांत आले; आमचा स्वातंत्र्याचा हक्क अमान्य करण्यांत आला. आमच्या नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली आमच्या देशांतील मनुष्यबळ नि इतर साहित्यबळ आम्हांला एकवट दे असें आम्हीं म्हटले तर त्यालाहि नकार! दोस्तासाठीं वाटणारी सहानुभूति परंतु साम्राज्यवादाबद्दल वाटणारी चीड, यांच्यामध्ये आमच्या लोकांची कुतरओढ होत होती, ओढाताण होत होती, ताणाताणी होत होती. म्हणून आम्हीं युद्धहेतूंची स्पष्ट घोषणा करा अशी मागणी केली. स्वातंत्र्याची सर्वांना ज्यांत ग्वाही दिलेली असेल अशी घोषणा आम्हांला हवी होनी. परंतु आम्हांला सार्धें उत्तरहि देण्यांत आले नाही. होना करतां करतां १९४२ मध्ये युद्धोत्तर स्वातंत्र्याचें एक अभिवचन आम्हांला देण्यांत आले. परंतु हें दिलेले वचन इतकें सशर्त होतें, त्याच्याभोवतीं इतकीं कुंपणे होती, इतक्या अडचणी उभ्या

करून ठेवलेल्या होत्या, कीं कोणत्याहि राष्ट्राला त्या अटी कधीं पुऱ्या करतां येणें शक्य नव्हतें. शिवाय गतकाळांत अशीं अभिवचनें आम्हांला का थोडीं दिलीं गेलीं होतीं? परंतु त्यांतील एकहि आतांपर्यंत पाळण्यांत आलेलें नाही. जें स्वातंत्र्य, जी लोकशाही आम्हांला सदैव नाकारण्यांत आली आहे, तिच्या रक्षणासाठीं आम्हांला रक्त सांडायला सांगणें, उपासमार सहन करा म्हणून म्हणणें, साऱ्या हालअपेशा मुकाट्यानें भोगा असें सांगणें—ही केवढी उपाहासाची गोष्ट, हा केवढा दंभ ! केवढी वंचना !

आज आमच्या भवितव्यावर आमची हुकमत असावी या हक्कासाठीं, स्वातंत्र्यासाठीं भीषण लढा लढण्यांत आपण गुंतलेले आहोंत. आमच्या देशांतीलच साम्राज्यवाद नष्ट व्हावा असें नाही आम्ही म्हणत; तर जगांत जेथें जेथें तो असेल तेथून तेथून तो नष्ट व्हावा अशी आमची इच्छा आहे. परकी सत्ता नि पिळगूक यांच्यापासून आमचीच नव्हे, तर साऱ्या जगाची सुटका व्हावी अशी जी महान् इच्छा, अशी जी इच्छिणारी शक्ति, त्यांचें प्रतीक म्हणजे आमची ही स्वतंत्रता आहे. १९४१ मधील आमचा वैयक्तिक सविनय कायदेभंग ब्रिटिशांनीं आपले युद्धहेतु जाहीर करावे म्हणून होता. जगाच्या नैतिक भावनेला ती हांक होती. परंतु ती व्यर्थ गेली. आम्हीं ती हांक सतत मारीत राहिलें पाहिजे. अधिक आर्गीतून आम्हीं गेलें पाहिजे. हिंदुस्थानच्या सीमांना धोका होता, तरीहि राष्ट्रीय सभेनें जनतेला अधिक बलिदान करायला हांक मारली. कारण आतां मानवजातीचें स्वातंत्र्य, साऱ्या जगांतील शांति एवढाच प्रश्न उरला नव्हता; तर आमच्या देशाच्या रक्षणाचाहि प्रश्न होता. फॅसिस्ट आक्रमणांपासून आमच्या देशाचें रक्षण करायचें होतें म्हणून आजचा लढा सुरू होणें अपरिहार्य होतें. परंतु तरीहि तो लढा राष्ट्रीय सभेनें आपण होऊन सुरू केला नव्हता. सरकारनें ज्या वाटाघाटी राष्ट्रीय सभा करणार होती, त्या करायला लागण्यापूर्वीच पुढाऱ्यांना झडप घालून पळवून नेलें आणि लढा पेटला. हिंदी स्वातंत्र्यार्थ चाललेला हा आमचा लढा संकुचित राष्ट्राभिमानाचें प्रतीक नसून, अखिल मानवजातीच्या व्यापक नि खऱ्या अर्थानें असणाऱ्या स्वातंत्र्याचें प्रतीक आहे. अखिल मानवजातीच्या स्वातंत्र्याच्या प्रेरणेतूनच हा हिंदी स्वातंत्र्याचा लढा सुरू झालेला आहे. हिंदी जनतेनें फॅसिझम नि साम्राज्यवाद यांना सदैव विरोधच केलेला आहे. चीन, स्पेन नि इतर देश यांना जी कांहीं लहानसान मदत करतां येईल ती हिंदी जनतेनें स्वतः उपाशीं राहून केली आहे. आपली सक्रिय सहानुभूति दाखविली आहे. जेथें प्रत्यक्ष मदत करतां येणें शक्य नव्हतें, तेथे आपली सहानुभूति, आपली श्रद्धा, जगांतील सर्व पददलितांच्या कार्यावरील आपली निष्ठा पुन्हां घोषवून सांगितली आहे.

आज आमच्यासमोर, साऱ्या जगाच्याच समोर एकच ध्येय आहे. या जगांत मूलगामी बदल झाला पाहिजे, या महायुद्धांतच राजकीय, सामाजिक नि आर्थिक क्षेत्रांत

क्रान्तिकारक बदल झाले पाहिजेत. तसें होतील, तरच आम्ही आमच्या लोकांना जपानी आक्रमणापासून स्वदेशाचें रक्षण करण्यासाठीं उभे करूं शकूं; आणि या देशाचा अधःपात थांबवून प्रगतिपथावर त्याला नेऊं शकूं. सारें जग अंधारांत आहे, गोंधळांत आहे. अशा या ब्रजबजपुरी माजलेल्या जगांत, अस्ताव्यस्त जगांत थोडीफार शान्ति, व्यवस्था आम्हीच आणूं शकूं. आमचें तें काम आहे. कदाचित् हिंदी जनतेच्या शक्तीबाहेरचें तें काम असेल. परंतु जोंपर्यंत तें ध्येय, तें स्वप्न आपल्या डोळ्यांसमोर आहे, आपण मशाल पेटत ठेवली आहे, तोंपर्यंत आशा आहे. जें आपण करूं शकलों नाहीं, तें दुसरे करून दाखवतील. सर्व मानव जातीचें हें जें सामान्य ध्येय त्याचा साक्षात्कार करून घेतांना, त्याचा जीवनांत अवतार व्हावा म्हणून झगडत असतांना किती तरी अडचणी मार्गांत येतील; किती तरी खांचखळगे दिसतील. परंतु जोंपर्यंत योग्य दिशेनें आपली पावले पडत आहेत, आणि आपले डोळे धिमपणानें परंतु अविचलपणें समोर पाहत आहेत, तोंपर्यंत सारें ठीक आहे; तोंपर्यंत कशाची फिकीर नाहीं.

सर्व जगभर, विशेषतः हिंदुस्थानांत स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत विश्रान्ति वा शांति आपल्याला नाहीं; हजारांना नाहीं. किंमत कांहींहि द्यावी लागो. सारें जीवन कष्टांत, हालअपेष्टांत दवडावें लागलें तरीहि शांतपणें तसें केलें पाहिजे; आणि सुख व समाधान आपल्याला जरी मिळायचीं नसलीं, तरी आपल्या मुलांबाळांना अधिक सुखाचें जग राहायला मिळावें म्हणून आपण आपलें कार्य सतत पुढें चालविलें पाहिजे. तो पिअरी व्हाँ पॅसे आपल्या “Thal Day Alone” या पुस्तकांत म्हणतो :—

“ एक दिवस असा खात्रीनें उजाडेल, कीं ज्या दिवशीं माणसाला एकटें फिरण्याचा कंटाळा येईल नि तो आपल्या भावाकडे वळेल. दुसऱ्याचीं सुखदुःखें, दुसऱ्यांच्या अशानिराशा, क्लेशकष्ट हें सारें आपलेंच आहे असें ज्या दिवशीं वाटायला आपण शिकूं, त्या दिवशीं ज्या प्रेमाच्या नि न्यायाच्या जागतिक नवरचनेसाठीं साऱ्या विश्राला तहान आहे, हे आकाशांतील अत्यंत प्रक्षान्त रात्रीच्या वेळेस चमकणारे ग्रहोपग्रह ज्या त्या प्रेमाच्या नि न्यायाच्या नवनिर्मितीचीं भव्य परंतु अपूर्ण प्रतीके आहेत, त्या नवनिर्मितीचा दिवस, त्या नवसमाजव्यवस्थेचा दिवस जवळ आला असें आपण समजूं. ”

माझ्या जन्मापासून १९१९ पर्यंत माझे जीवन सुरळीत, शांत, सुखी असें होते. माझ्या शांत जीवनांतील पहिली प्रक्षोभकारी लाट जालियानवाला बागेतील कत्तलीनें उठली. ज्या गोष्टींचा विचार मी पूर्वी कधीं करीत नसें, त्या गोष्टींचा मी विचार त्यावेळेपासून करूं लागलें. ती पाहेली लाट, पहिला उत्पात ! नंतर पुष्कळ लाटा आल्या, प्रेक्षोभ आले, क्रान्तिकारक फरक आले. मागच्यापेक्षां पुढचे अधिकच मोठे. १९२०

पासून पुढे सुरळीत असं जीवन आमच्यांतील कोणाचेंच उरलें नाहीं. तरीहि आमचें कुटुंब अभंग होतें. आणि ती एक मोठीच गोष्ट होती. १९३१ मध्ये वडील निवर्तले. त्यांच्या मृत्यूने आमच्या जीवनांत पडलेला खळगा हा पुढील आपत्तीचा केवळ आरंभ होता. १९३६ मध्ये कमला गेली. दोन वर्षांनीं नंतर आई गेली. आर्थिक स्थितिहि तितकीशी बरी राहिली नाहीं. आमच्यापैकीं कोणाचेंच जीवन मृदुमधुर असं, सुखी संपन्न असं राहिलें नाहीं. परंतु मला वाटतें कीं आमच्यापेक्षांहि आमच्या मागून येणाऱ्या तहण पिढीलाच त्यामुळे अधिक कष्ट सोसावे लागले आहेत. सदैव ताटतुटी आणि इतर लहानथोर आपत्ति यांतून पार पडणें म्हणजे एक कठीण कसोटी असे. मी तर पुष्कळ वेळां हताश होतें. माझे धैर्य अजिबात नष्ट होत नसेल, आशा संपूर्णपणें जात नसेल, तर याला कारण एकच आहे कीं आमचें ध्येय न्याय्य आहे अशी वाटणारी श्रद्धा नि खात्री. हें स्वातंत्र्याचें ध्येय केवळ आमचेंच नाहीं, तर सर्व मानव जातीचें आहे. हाच एक विचार मला धीर देतो, मदत करतो; आणि मला खात्री आहे, कीं या विचारानें दुसऱ्याहि अनेकांस धीर येत असेल, कुरकुर न करतां, हताश न होतां, कटु तोंड न करतां सारीं दुःखें, जीवनांतील सारे वियोग सहन करण्याचें धैर्य याच एका विचारानें येतें.

इतकीं वर्षे जीवनाची जी अनिश्चितता माझ्या कुटुंबीयांनीं आणि मी अनुभवली आणि अनुभवीत आहोंत, आणि जी हजारां लाखों देशभक्त अनुभवीत आहेत, त्यामुळे मनावर अपार ताण पडतो ही गोष्ट खरी. नेहमींचे सुखशांतीचे, सुरळीत जीवनाचे दिवस येतील अशी मी आशा करीत असतें नि वाट पाहत बसतें. ताटतुटी जाऊन सर्वांची पुनर्मीलनें व्हावीत, देशाला शांति लाभावी, वैभव लाभावें, अशी आशा खेळवीत मी बसतें. परंतु भविष्यकाळ फारसा उज्ज्वल दिसत नाहीं. परंतु माझ्या जीवनपथांत जीं जीं दुःखें आलीं—आणि तीं मागितलीं त्यापेक्षांहि अधिक आलीं—जे जे हाल मला काढावे लागले, काढावे लागत आहेत, आणि ज्या कसोट्या अद्याप पुढें असतील, आयुष्यभर प्रक्षोभ हाच जरी माझा सखा असला, तरीहि जें जें आतांपर्यंत घडलें, त्याच्याकडे वघतांना मला खेद वा खंत वाटत नाहीं.

“बंधूनो, आपल्या साधेपणाचा शुभ्र पोषाख करून मदांधांपुढें आणि सत्तांधांपुढें उभें राहायला लाजू नका. तुमचा मुकुट नम्रतेचा असो. आत्म्याचें स्वातंत्र्य हें तुमचें स्वतंत्र्य असो. आपल्या दारिद्र्याच्या विशाल माळरानावर दररोज प्रभूचें सिंहासन मांडा; आणि लक्षांत ठेवा, कीं जें अगडबंब दिसतें तें महान् नसतें; आणि गर्व चिरंजीव नसतो.”

रवीन्द्रनाथ ठाकूर

[“ दोन बहिणी ” नि “ आठवणी ” हे लेख म्हणजे “ ना खेद ना खंत ” हं पुस्तक ज्यांच्यातून परिणत झालें ते आरंभांचे मूळ लेख. त्या लेखांतील विषयाचाच विस्तार “ ना खेद ना खंत ” यांत आहे. पुस्तक येथें संपलें. विषय न संपणारा अमरच आहे. ते दोन लेख मी देत आहे. कारण माझ्या मनांत सदैव घोळत राहणाऱ्या अशा आठवणी यांत आहेत. ”]

दोन बहिणी

दहा वर्षे वयाची एक लहान मुलगी आपल्या आईच्या बिलान्याजवळ उभी राहून नदागताकडे पाहत आहे. नुकतीच जन्मलेली चिमुकली बहीण किती चिमणी परंतु किती निर्दोष ! दहा वर्षे वयाच्या मानानें ती मुलगी फारच शहाणी. हें लहानगें छकुलें कोठून आलें वगैरे मुखपणाचे प्रश्न ती विचारीत नाही. त्या सर्व गोष्टींची अस्पष्ट कल्पना तिला होती. आणि तेथें उभी राहून निसर्गाची कलाकृति मोठ्या कौतुकानें नि आश्चर्यानें ती पहात होती. एक दिवस असा थेंडिल की ज्या दिवशीं या मुलासारखेंच गोड बाल मलाहि खेळायला मिळेल असा जणू ती विचार करीत होती. तिचें हृदय त्या चिमकुल्या जीवाकडे ओढत होते. केवळ तें बहिणीविषयीचेंच प्रेम

नव्हते. तर तिच्या त्या ओर्डात कांहीं तरी अधिकच होते. एक प्रकारची कोमलता ति सांभाळवृत्ति हींही होती.

वर्षे गेलीं. एका खानदानी घराण्यांत महोत्सव होता. चारी बाजूला आनंदाच्या खुणा होत्या. तें जुनें घर सुंदर रीतीनें शृंगारण्यांत आले होते. आणि घरांतून संगीताचे नि हास्याचे ध्वनि ऐकूं येत होते. त्या घराण्यांतील सर्वांत लहान मुलीचें आज लग्न आहे. ती पाहा तेथें बसली आहे. अद्याप कोंवळी आहे. फिकट रंगाची गुलाबी साडी ती नेसली आहे. उषादेवीपेक्षांहि रमणीय दिसत आहे. तिच्या शेजारीं तिची मोठी बहीण आहे. तं हि तरुण अति सुंदर आहे. निष्कलंक धवल अशी साडी तिनें परिधान केली आहे. अंगावर तिच्या दागिने नाहीत अलंकृत करायला. कारण ती बालविधवा आहे. तिचें लग्न झालें, तेव्हां ती अशीच लहान होती. आणि एका वर्षांतच तिचा नवरा मेला, ज्याची तिला ओळखहि नव्हती ! परंतु आज तिच्या हृदयांत दुःखाला किंवा स्वतःची कीव करायला जागा नाही. जिला तिनेंच जवळजवळ वाढविले होते, अशी ती धाकटी बहीण आज विवाहबद्ध होत होती. मोठा आनंदाचा तो दिवस होता. तिची सारां भक्ति या बहिणीसाठीं होती. तिला स्वतःला कांहीं नको होतें. सुंदर कपडे, मोलाचीं माणिक मोतीं, ऐषआराम कशाचीच तिला इच्छा नव्हती. एकाच गोष्टीसाठीं तिनें सदैव प्रार्थना केली. आज तर विशेषेकरूनच केली. ती गोष्ट म्हणजे आपल्या आवडत्या प्रियतम बहिणीच्या मार्गांत कधीं दुःख न येवो, आपत्ति न येवो. आणि त्या लहान नवरीजवळ बसली असतांना तिचें हृदय तिचें सौंदर्य पाहून अभिमानानें नाचत होते. तिचे ते करुण पिंगट डोळे सारखे त्या नववधूकडे पाहत होते. किती रमणीय होतें चित्र तिच्या डोळ्यासमोर !

आणखीं वर्षे गेलीं. ती लहानशी बहीण आतां सुंदर स्त्री झाली आहे. अनेक मुलांची ती माता बनली आहे. सुखी समृद्ध गृहाची स्वामिनी बनली आहे. आणि अशा रीतीनें पुष्कळ वर्षे सुप्तासमाधानांत गेलीं, शान्तींत गेलीं.

नंतर त्या मोठ्या घरांत वदल होऊं लानले. आज त्या घराचा धनी तेथें नव्हता. तो त्या घराला शोभनायला उरला नाही आणि धनीणहि दुःखी, कष्टी आहे. आणि जे घर एके काळीं हास्याने नि आनंदानें भरलेलें असे, तें आज मुकें आहे, दुःखानें काळवंडलें आहे. तो जो कोणी निघून गेला, त्याच्याबरोबर जणूं सारा सूर्यप्रकाश, सारें सौख्य हींही निघून गेलीं. आणि तो जो गेला तोच तर त्या घराचा जणूं प्राण होता.

बागेच्या एका कोपऱ्यांत दोन वृद्ध स्त्रिया आहेत. परंतु वाढत्या वयानें तारुण्यांतील त्यांचें सौंदर्य अधिकच रमणीय केलें आहे; अधिकच वाढवलें आहे; त्या दोघांतील जी ज्येष्ठ होती, ती अधिक सशक्त दिसत होती. क्वचित्च एखादा तिचा केंस पिकला असेल. त्याच्या खिन्न चेहऱ्यावर अवर्णनीय रमणीयता आहे. जणूं ती

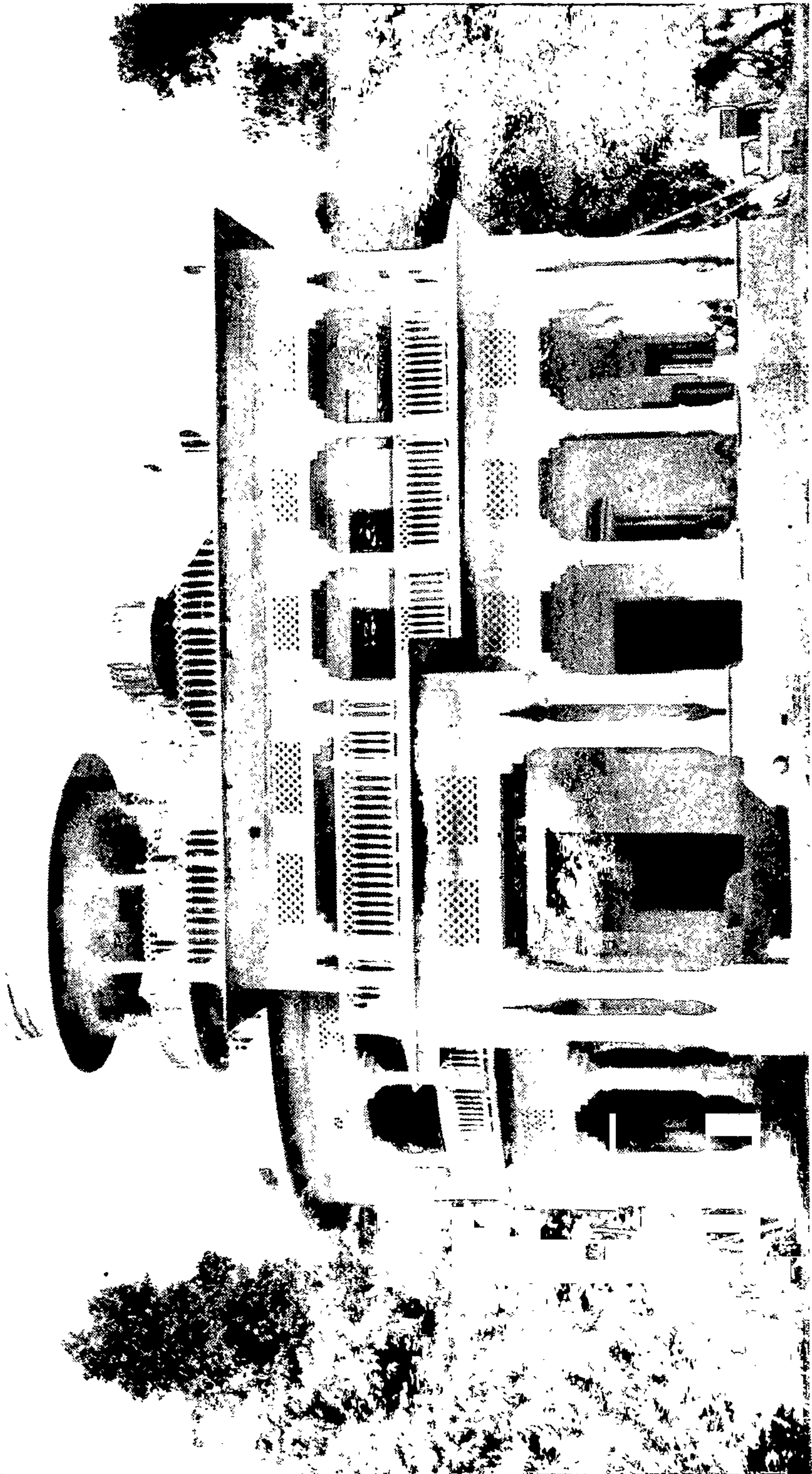
रमणीयता स्वर्गीय आहे. कनिष्ठ जी होती ती तशीच लहानशी, नाजुक राणी आहे. तिचे केंस हिमधवल आहेत. त्या केंसांनी तिच्या तोंडाभोंवतीं जणू तेजोवलय निर्मिले आहे. त्या तोंडावर दुःखाच्या, वेदनांच्या खुणा आहेत. दुरून वाऱ्याबरोबर लहान नातवंडांचे आवाज ऐकू येत होते; आणि मधूनमधून ते आवाज ऐकून दोर्घीच्या तोंडावर हास्य चमकत असे.

ती विछान्याजवळ उभी होती. जणू पुतळ्यासारखी निश्चल होती. आपल्या लहान बहिणीच्या शान्त सुंदर मधुर मुखाकडे ती पाहत होती. मृत्युंतहि ती अति सुंदर दिसत होती, जशी जिवंतपणी दिसत होती. परंतु मोठ्या बहिणीला सोडून तिला जाववले कसे? मोठ्या बहिणीला सोडून कशी गेली? तें शक्य नव्हतें, जी नेहमी भ्यायची, घाबरायची, ती अज्ञानांतील त्या महान् यात्रेला एकटीच कशी गेली? तो प्रवास तिनें एकटीनें अंगीकारणें कसें शक्य होईल? तिला एकटीला ती मोठी बहिण कशी जाऊं देईल? तिनें पाठोपाठ निघालेच पाहिजे. नाही तर तिचा हात कोण धरील, तिला धैर्य कोण येईल....

त्यांनीं तिला नेले आणि मोठ्या बहिणीजवळ कांहीं उरले नाही. तिच्याजवळ फक्त तिचे शक्तिचूर्ण झालेले रक्ताळ हृदय होतें. शान्तपणें थकलीभागलेली, स्तंभित झालेली ती पडून राहिली. तिचे डोळे मिटलेले होते. आणि सर्व प्रकारचीं चित्रें तिच्या मनश्चक्षूसमोरून जात होती. लहानशी बहिण, अगतिकपणें आईच्या कशीत असलेली, लहानशी नवरी अति सुंदर, आणि अति बाल-सदृश अशी; आणि तेजस्वी माता तिचीं मुलें-वयस्कर अशी बहिण, अशक्त, कृश, दुबळी, आणि नंतर-नंतर प्रियतम बहिणीसारखेंच कोणी तरी परंतु बहिणीसारखें नसणारेंहि कोणीतरी, इतकी फिकट मुद्रा आणि इतकी शान्तपणें पडून राहिलेली-जणू प्राणहीन, निर्जीव. परंतु नाही, ती मृत नाही-ती सारी चूक होती. कारण ती पहा आपल्या वडीलबहिणीला बोलावित आहे, त्या नदीतून पलीकडे जाण्यासाठीं मदत करायला बोलावित आहे, बहिणीच्या मुखावर हास्य चमकले- अति कोमल असें तें हास्य होतें. आपल्या बहिणीचा हात धरण्यासाठीं, परलोकांत जातांना लागणाऱ्या नदीतून हात धरून तिला नेण्यासाठीं ती पहा आपला हात लांबवित आहे, आणि असें करतांना तोंडावरचें अपूर्व असें अति कोमल हास्य !

आणि तोंडावर अनंत शांति असलेली अशी ती त्यांना आढळली. सुख नि शांति. होय, कारण थोड्या तासांच्या विरहानंतर लगेच आपल्या बहिणीच्या पाठोपाठ या जगांतून त्या जगांतहि शोधित ती नाही का गेली? आणि बहिणीला पुन्हां नाही का ती भेटली? त्या दोघी पुन्हां भेटल्या. तिचे सारे जीवन म्हणजे बहिणीसाठीं पेटवलेला भक्तिप्रेमाचा महान् यज्ञ होता. त्या दोघींना अलग ठेवण्याचें सामर्थ्य मृत्युंतहि नव्हतें. तोहि त्यांची ताटातूट करूं शकला नाही.

स्मृति

एका कवीने म्हटलें आहे की “ स्मृति म्हणजे डिसेंबरांतील गुलाब. ” ज्या वेळेस शून्य वाटणाऱ्या जिवाला त्या सुंदर पुष्पांचा सुगंध आणून देतात, त्या वेळेस त्या तशा असतात. परंतु सान्याच स्मृति सुंदर नसतात. कांहीं स्मृतींवर खिन्नतेची छटा असते; कांहींवर दुःखाच्या, हळहळीच्या छटा असतात; आणि कांहीं स्मृति तर अशा वेदना घेऊन येतात, की ज्या काळानें वा वातावरणानें बदलत नाहींत, कर्मा होत नाहींत. आपल्याजवळ सुखी दिवसांच्या स्मृति असतात, सूर्यप्रकाशाचे, हास्याचे दिवस—त्यांच्या स्मृति; त्याप्रमाणेंच ज्या वेळेस काळ्या मेघांनीं सूर्य झांकोळल्यासारखा होतो, ज्या वेळेस जीवन निरुपयोगी, शून्य असें वाटतें, अशा वेळेच्या दुःखदायक स्मृति, त्याहि आपल्याजवळ असतात. परंतु या सान्या स्मृति जातात—कारण त्या गेल्याच पाहिजेत. कांहीं आपल्या थोड्या खुणा ठेवून जातात. परंतु कांहीं मात्र अविस्मरणीय असतात.

माझ्या बाळपणच्या घरीं जेव्हां जेव्हां मी जातें, तेव्हां स्मृति माझ्यावर हल्ला चढवितात. अपूर्व नि आश्चर्यकारक अशा धन्यतम बाळपणींच्या स्मृति, त्याप्रमाणेंच पुढील आयुष्यांतील शोकदायक स्मृति—अशा दिवसांच्या, कीं जे दिवस आपण पुन्हां जगूं शकत नाहीं. हृदय फुटेपर्यंत हृदयाला रडवणाऱ्या स्मृति; कारण पूर्वीं होतें तसें आज तें जुनें घर नाहीं. आणि ज्या ज्या वेळेस मी जातें, त्या त्या वेळेस तेथें कांहीं तरी नवीन बदल असतोच.

मी त्या जुन्या परिचित अशा बागेत बसले. सदैव बदलणाऱ्या जगांतील न बदलणारा असा भाग फक्त तेथेच होता. माझ्या डोळ्यांसमोर ते भव्य घर होते, जे माझे घर होते. न पाहणाऱ्या डोळ्यांनी मी त्याच्याकडे बघत होते. कारण माझे विचार कोठे तरी दूर गेले होते. जे पुस्तक वाचायला म्हणून मी आणले होते, ते मांडीवर तसेच उपेक्षिताप्रमाणे पडले होते. माझ्या पायांजवळ आणि सभोवती सुंदर फुलपाखरे नाचत होती. हिरवळीचा ताजा वास येत होता. आणि वाऱ्याच्या झुळुकेसरशी गुलाबाचा सुगंधहि येत होता. मी जरा तेथेच आडवी झाले. एक सुस्कारा मी सोडला. कारण माझ्या सभोवतालचे सारे जरी सुंदर होते, शांत होते, तरी माझ्या हृदयांत जे मला पकडून ठेवतां येत नव्हते, जे मी गमावले होते आणि जे मी पुन्हां मिळवू शकत नव्हते, अशा गोष्टीसाठी एक प्रकारची हुरहुर होती, मंद दुःख होते. आणि माझे विचार असंबद्धपणे सर्वत्र फिरत असतां मला झोंप लागली. जो काळ होता, जो आतां केवळ स्मृतिरूप झाला, त्या काळाचीं स्वप्ने पाहायला मी झोंपले.

मी एक माणसांनीं गजबजलेले घर पाहिले. चांगले मोठे प्रशस्त ऐसपैस पसरलेले जुने घर. त्या घरांत पैशाने नि अभिरुचीने जे जे ऐषआराम आणणे शक्य होते, ते ते सारे आणण्यांत आले होते. त्या घराचा मालक दिसायला रुबावदार आहे, सुंदर आहे. त्याचे व्यक्तिमत्व अतिमानुषी जणू आहे, अति सामर्थ्यसंपन्न असे आहे. सारे घर जणू त्याच्या अस्तित्वाने भरलेले होते. त्याचे हास्य, कुटुंबावर असणारे त्याचे प्रेम-यांनीं ते घर भरलेले आहे. एकीकडे त्याची प्रिय मंडळी आणि एकीकडे सारे उपद्रव यांच्यामध्ये तो सामर्थ्याचा जणू महान् स्तंभच असा उभा असे. घराची स्वामिनी वर्णनांतीत सुंदर आहे. परंतु दुबळी अशक्त आहे. आपल्या कुटुंबाची ती काळजी घेत आहे. इकडे तिकडे धांवपळ करित आहे. अशा अशक्त माणसांत इतकी उत्साहशक्ति आली तरी कोठून, असे आश्चर्य वाटे. पाहू तेथे जीवन आहे, उद्योग आहे, सुख समाधान आहे. अशा या वातावरणांत तीन मुले वाढलीं.

पुढे कांहीं वर्षांनीं. घर तेंच. परंतु सारा डामडोल नाहीसा झाला होता. वैभवाच्या, थाटामाटाच्या सान्या खुणाहि पार धुतल्या गेल्या. कांहीं वर्षांपूर्वी जेथे उधळपट्टी करणारे भव्य वैभव होते, तेथे आज केवळ साधेपणा होता. परंतु आंतील माणसे तींच होती. आणि धन्याचे ते महान् मुक्तहास्य अद्यापहि सान्या घरांत घुमत होते आणि ज्यांना निरुत्साह नि गलित वाटत असेल, त्यांना उत्साह देत होते. कारण जो बदल दिसत होता, तो दुर्दैवामुळे आलेला नव्हता. तर जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टिच बदलली म्हणून नि कांहीं राजकीय सिद्धान्त श्रद्धेनें जवळ केले, म्हणून तो दिसत होता.

आणखी थोडीं वर्षे गेलीं. जुन्या घराशेजारीं एक नवे घर बांधलेले आहे. ते घर जणू स्वप्नमय भासत आहे. प्रेमळ पित्यानें प्रिय पुत्रासाठीं बांधलेले घर. परंतु या घराने आंत राहणाऱ्यांना सुख फारच थोडे दिले, दुःख मात्र अपार चाखविले.

एक प्रशस्त खोलीत एक वृद्ध मनुष्य बसलेला आहे. त्याचे केंस हिमधवल आहेत. त्याचे मस्तक विचारमग्न असल्यामुळे वांकलेले आहे. तो फार आजारी होता. परंतु मुलाला त्याच्या कांहीं राजकीय मतांसाठी मुलाला पकडून नेण्यापूर्वी त्याला एकदां बघावे, त्याच्याजवळ बोलावे म्हणून शेंकडों मैलांचा प्रवास अंगीकारून तो आला होता. तो वृद्ध मनुष्यहि त्याच राजकीय विचारांसाठी तुरुंगातील कोठडीत कांहीं महिने राहून आला होता, पुन्हां जायला तयार होता. अगदी वेळेवर तो आला. मुलाला घेऊन जाण्यापूर्वी त्याचा हात क्षणभर हातांत घेण्यासाठी अगदी वेळेवर तो वृद्ध मनुष्य आला होता. त्याच्याजवळ एक लहानशी स्त्री बसलेली आहे. शौर्याने त्याच्या जीवनाचा, त्याच्या सुखदुःखांचा भाग तिनेहि उचलला आहे. कधी नव्हती इतकी अशक्त ती दिसत आहे. परंतु आश्चर्य हे, की तिनेच त्याला प्रत्येक नवीन घाव सहन करण्याचे धैर्य दिले होते. ती इतकी भीत्री नि दुबळी दिसायची! तो निर्भय नि बलवान्न होता. परंतु ती त्याची आपत्काळची स्फूर्तिदात्री, धैर्यदात्री होती.

खोलीच्या एका कोपऱ्यांत घरांतील वडील मुलगी बसली आहे. तिचे लग्न झालेले होते. तिला मुले होती. आणि म्हणून आपल्या आईबापांना काय वेदना होत असतील तें ती जाणू शकत होती. तिचे डोळे त्यांच्यावर खिळले होते; अनिमिष नेत्रांनी आणि संचित मनाने ती त्यांच्याकडे पाहत होती. त्यांचे तें मुकें दुःख पाहून, आणि तें दूर करायला कांहीं उपाय नाही असे मनांत येऊन तिचे हृदय विदीर्ण झाले होते. खोलीच्या दुसऱ्या भागांत लहान मुलगी उभी होती. भिंतीला टेंकून, दुसऱ्यांकडून तोंड फिरवून ती उभी होती. ती त्यांच्याकडे पाहत नव्हती. तिच्याहि हृदयांत दुःख होते. डोळ्यांत न ढाळलेले अश्रु होते. आणि तिच्या मनांत बंडखोर विचारांची गर्दी उसळली होती. जें जें नशिबांत असेल, तें तें मुकाट्याने भोगायचे अशी बाकीच्यांची वृत्ति दिसत होती. परंतु तिची तशी नव्हती, कधी कधी तिला वाटे, की त्यांचे जें महान् ध्येय आहे, त्याच्यासाठी ह्या हालअपेष्टा आवश्यकच आहेत. परंतु पुन्हां कांहीं वेळाने शंका नि सशय नि अविश्वास तिच्या मनाचा कवजा घेत. चिंता, शून्यता यांच्या वोजाखाली वांकलेल्या आईबापांना पाहून तिची श्रद्धा जरा डळमळत होती. तिच्या आईबापांनी साऱ्या जगावर सत्ता चालवली होती. साऱ्या दुनियेचे ते मालक झाले असते. सर्व चिंता, कथाकाळजी यांपासून ते दूर राहिले असते. असे असूनहि त्यांनी कर्तव्याचा कठिण पंथ स्वीकारला होता. मानवजात नि आपले राष्ट्र यांच्या सेवेसाठी त्यांनी आपली जीवने वाहिली होती. परस्परविरोधी विचारांची हृदयांत चाललेली ही लढाई तिला अपार त्रास देत होती. ती तेथे उभी होती. परंतु ज्यांचे दुःख ती कमी करू शकत नव्हती, त्यांच्याकडे ती पाहू शकत नव्हती. प्रिय पुत्र जवळ नसल्यामुळे तें घर जणू मुकें बनले होते; परंतु ज्या मुलाला आपल्या चार भिंतींत वाढवले, त्या मुलाचा अभिमान त्या घरालाहि जणू वाटत होता. तें

जुनें घर, जेथें तो पुत्र लहानाचा मोठा झाला होता, तें स्वाभिमानपूर्वक उभें होतें. आईबाप बसून होती. किती वेळ झाला इकडे त्यांचें लक्ष नव्हतें. कांहीं मैलांवर असलेल्या तुरुंगांतील एक थंडगार खोलींत असणाऱ्या आपल्या मुलाची त्यांची तहान होती. तो त्या थंडगार तुरुंगांतील खोलींत आणि ते त्या प्रासादसदृश घरांत होते. सभोंवतालचीं सुखें पाहून त्यांना त्यांची चीड येई.

थोडावेळ ते बसले. प्रत्येक जण आपापल्या विचारांत गुंग होता. परंतु सर्वांचे विचार एकाच व्यक्तीभोंवतीं प्रदक्षिणा घालीत होते. एक क्षणभरच—आणि सुस्कारा आंतल्या आंत दावून पिता उठला. त्याची ती दृढ हनुवटी अभंग निर्धारानें आणखीच दृढतर दिसली. जें काम मुलाला करूं देण्यांत येत नाही, तें आपण पुढें चालवले पाहिजे. आपण कार्यांत रंगले पाहिजे असें त्यानें ठरविलें; आणि रुंद खांदे अधिकच रुंद करीत तो निघून गेला. आणि महान् पुत्राची ती माता, ती दिसायला लहानशी माता, तीहि उठली. तिच्या तोंडावर शूर-हास्य होतें; जरी हृदय विद्ध झालेलें होतें. पूर्वी-प्रमाणेंच दिवसाचें आपलें काम करायला तीहि उठली.

आणखी वर्षे गेलीं. हजारों लोक कित्येक मैलपर्यंत रस्त्याच्या दोन्ही बाजूनें रांगेत उभे आहेत. एकहि ढोळा असा नाही, कीं जो रडला नाही. एकहि हृदय असें नाही, कीं जें विदीर्ण झालें नाही. स्वतःचेंच जणूं कांहीं तरी तुटलें फुटलें, गमावलें असें हृदया-हृदयाला वाटत होतें. ते त्या महान् मृताला वंदन करायला आले होते. तो प्रभु आज त्यांच्यांत नव्हता. सदैव झुंजणारा तो महावीर मृत्यूशींही झुंजला. किती तरी दिवसरात्री तो झुंजत होता. स्वतःच्या जीवनावधि कर्माचें फळ पाहण्यासाठीं आणखी कांहीं वर्षे जगण्याची त्याला इच्छा होती; म्हणून मृत्यूशीं लढाई; परंतु मृत्यु मात करतो. नेहमीं शेवटीं असेंच होतें. तो गेला. कायमचा गेला. एके काळीं आनंदमय असणाऱ्या त्या घराच्या एका खोलींत जो कायमचा गेला. त्याची विधवा पत्नी बसली आहे. तिला अश्रुहि ढाळवत नाहीत. कारण वियोगाचा तो आघात फारच तीव्र होता. जवळच तिला विळखा घालून तिचा पुत्र बसला होता. अश्रुपूर्ण त्याचे नेत्र होते. कारण पित्यावर त्याचें अपार प्रेम होतें. आईचें समाधान कसें करावें, सांत्वन कसें करावें, तें त्याला समजेना. परंतु तिनेंच त्याला धीर दिला. आपल्या त्या सशक्त तहण पुत्राला तिने धीर दिला. आपल्या मृदु हातानें त्याचा हात हातांत घेतला.

काळ आणखी पुढे गेला. त्या जुन्या घरानें किती तरी फेरफार पाहिले. आणखी किती तरी पाहवे लागतील. मोटरी आणून ठेवलेल्या आहेत. आवारांत ठायींठाथीं पोलिस आहेत. काय आहे भानगड ? दोन मुलींना आज अटक व्हायची आहे. म्हणून ती तयारी. त्या मुली इतकीं वर्षे स्वस्थ नव्हत्या बसल्या. परंतु आपल्या वडिलांच्या पावलांवर पावले टाकीत त्याहि काम करीत होत्या, पाठोपाठ जात होत्या, कुलाची परंपरा सांभाळीत

होत्या आणि यासाठी पित्याप्रमाणे, भावाप्रमाणे, त्यांनाहि तुरुंगांत जाणे प्राप्त होते. अधिकाऱ्यांनी सभ्यतेने वॉरंटें दाखविलीं. हंसतमुखानें मुलींनी तीं घेतलीं. थोड्याशा वस्तु बरोबर घेण्यासाठी त्या घरांत जरा गेल्या. इतक्यांत ती लहानशी आई आली. तिचें दुबळें आगमन तिला जितक्या त्वरेनें आणूं शकेल, तितक्या त्वरेनें ती तेथें आली.

“काय आहे हें सारें ? इतक्या मोटरी, इतके लोक कशाला ?” वडील मुलीनें आईच्या भोंवतीं बाहु पसरून हळूच सौम्यपणें सारें सांगितलें. क्षणभर ती कचरली. क्षणभर जरा दुबळेपणा दिसला. तिनें आपल्या मुलींना पोटाशीं धरलें. तिचे डोळे स्वतः होते. आणि कानांत हळूच म्हणाली, “तुमच्याशिवाय सुनें सुनें वाटेल.” परंतु हा दुबळेपणा क्षणभरच. पुन्हां तिनें आपला लहानसा देह सरळ केला. आणि एखाद्या हतबुद्ध सिंहिणीप्रमाणें या नवीन दिव्यालाहि तिनें धैर्यानें तोंड दिलें.

“मला तुमचा अभिमान वाटतो, किती तरी अभिमान वाटतो ! मीहि तुमच्या पाठोपाठ येईन. मी कांहीं तितकी म्हातारी नाहीं.”

असें ती म्हणाली; डोळ्यांत चमक आणून म्हणाली. पुन्हां एकदां तिनें मुलींना घट्ट हृदयाशीं धरलें आणि त्यांना आशीर्वाद देण्यासाठी हात वर केले. परंतु तें लहान सुकुमार शरीर ! किती तरी दुःखें वेदना त्यानें सोसलीं होती; आतां त्राण उरलें नव्हतें. तें शरीर अधिक सहन करूं शकत नव्हतें. आशीर्वाद देण्यासाठी तिनें हात वर केले नि ती घेरी येऊन पडली. मुलींना मोटरींत घालून त्यांच्या मुक्कामावर नेण्यांत आलें आणि पुन्हां नित्याप्रमाणें जीवन चालू झालें.

तुरुंगांतील एक खोली. सभोंवतीं काळ्या कराल मिंती. त्या खोलींत दोन बहिणी बसल्या होत्या. पूर्वी कधींहि एकमेकींकडे इतक्या ओढल्या गेल्या नसतील. आज समान-बंधन होते. एकमेकींना चिकटून त्या बसल्या होत्या. लोखंडी गजांतून सुंदर लाल आकाशाकडे त्या बघत होत्या. इतकें लाल आकाश त्या अर्थीं कोठें तरी भव्य असा सूर्यास्त झाला असेल—या भिंतींच्या पलीकडे झाला असेल. विचारमग्न अशा त्या बसल्या होत्या. एकीच्या मनांत तिच्या घराचे विचार होते. पतीविषयीं, सोडून आलेल्या मुलांविषयीं तिचे विचार होते. आणि दुसरीच्या मनांत काय होते ? वडिलांचें तें सर्वांना हंसवणारें, सर्वस्पर्शीं हास्य, जें सदैव धैर्य नि आशा देई, त्या हास्याची आठवण तिला येत होती. आणि आईनें आपल्याजवळ ओढून घेतलें आहे—अशा स्वप्नांत ती होती—आईच्या बाहुपाशांत असावें—ती आई, जी त्या भयाण अजस्र घरांत एकट्टी आहे, सारे जिला सोडून गेले आहेत.

कड्या सांखळ्या खळखळल्या; दारें उघडलीं. काय हें सारें ? कैद्यांना आश्चर्य वाटलें. त्या बहिणींकडे एक वॉर्डर बाई येते. हातांत तार आहे. भीतीनें हातांत घेतात. नंतर एका क्षणांत हसतात. अस्सें. एकदरीत आईनें म्हटल्याप्रमाणें केलें. त्यांची ती

लहानगी शूर आई. तीहि एका दूरच्या तुरुंगांत तुरुंगांतील गजांआड जाऊन बसली. किती तिचें धैर्य ! आणि तिला नेणाऱ्यांचें केवढें कौर्य !—३५ वर्षांची वृद्ध स्त्री !

आणखी थोडीं वर्षे गेलीं. ज्या घरानें अपार आनंद नि अपार दुःख या दोहोंची चव घेतली, त्या घरासमोर प्रचंड गर्दी जमली आहे. ती लहानशी आई—एके दिवशीं सायंकाळीं तिनें सुस्कारा सोडला आणि शेवटीं प्राण गेला. शांतपणें, एक शब्दहि न बोलतां ती सदैव दुसऱ्यासाठीं जगली, मरतांनाहि कोणाला तिनें त्रास दिला नाही. आणि तेथें ती बिछान्यावर होती. किती सुंदर, जणू जिवंत ! पुष्पांनीं अलंकृत जणू एखादी राणी; कारण शेवटपर्यंत ती राणीच होती.

मीं एक सुनें सुनें घर पाहिलें. ज्या बागेची कोणी काळजी घेत नाही अशा अस्ताव्यस्त बागेत तें घर उभें होतें. ना आनंद ना हास्य. सारें हिरावून नेण्यांत आलें होतें. आंत एका खोलींत मुलगा बसला होता. टेबलाजवळ बसून काम; सारखें काम त्याचें चालू होतें. त्याचें जें जीवन गेलें तें सुखाचें नाही गेलें; भविष्यकाळांतहि सुख, शांति, विश्रान्ति त्याला फारशी लाभणार नाहींत. कारण सरळ नि अरुंद रस्ता त्यानें निवडला आहे. तेथें मागें वळणें नाही. अधूनमधून जेव्हां तो चकलेले डोळे वर करून बघतो, तेव्हां त्या डोळ्यांत एक प्रकारची शब्दातीत खिन्नता दिसते. कारण खरोखरच तो अगदीं एकटा एकटा आहे, तसाच होता. परंतु दुसऱ्यांच्या समोर ही शून्यता तो लपवी, आणि आपल्या चिरमधुर स्मितानें, आणि अतिमधुर वर्तनानें सर्वांच्या हृदयांत शिरे-

मी झोंपेंतच होतें. अस्वस्थ वाटून मीं कुशी बदलली. माझे हृदय दगडाहून जड झालें होतें. मी जागी झालें होतें का ? ज्या घरावर मी अपार प्रेम करीत होतें, त्या घरांत या कित्येक वर्षांत किती फरक ! परंतु ज्या भावाला मी भेटायला आलें होतें तो अद्याप तुरुंगाबाहेर होता, हें ऐकून किती आनंद वाटला ! कारण तो घरांत नसला म्हणजे तें घर घर असें वाटत नसे. मीं माझे डोळे उघडले. वरती त्याच्या खोलींत जाऊन त्याच्याजवळ बोलत बसावें अशी उत्कंठा वाटली. मीं माझे पुस्तक उचललें आणि घराकडे जवळजवळ धांवतच गेलें. मी घरांत शिरलें नाहीं तो टेलिफोन वाजला. मीं तो उचलला. विचित्र आवाजांत ऐकूं आलें, “ एवढेंच तुम्हांला कळवायचें आहे, कीं तुमच्या भावाचा खटला उद्यां सुरू होईल. ” “ उद्यां खटला ? कोणता खटला ? ” मी आश्चर्यचकित होऊन विचार करूं लागलें. त्या बातमीशीं माझ्या झोंपाळू मेंदूला जुळवून घेतां येईना. आणि नंतर एका क्षणांत एकदम सारा प्रकाश पडला. भाऊ वर नव्हताच; माझ्यासाठीं वाट पाहणारा भाऊ तेथें कोठें असणार ? मी स्वप्नांत होतें तर. भावाला तर दोन दिवसांपूर्वीच अटक झाली होती.....

मी थकून गेलें होतें. मी माझ्या खोलींत गेलें. आणि जवळ भावाच्याऐवजीं त्याच्या स्मृति होत्या—गत काळांतील कडू—गोड स्मृति.... !

पुस्तकावरील अभिप्राय

- १ “कित्येक वर्षांत इतकें हृदयाला जाऊन भिडणारें लिखाण वाचलें नव्हतें. या पुस्तकांतील पानापानावर सुंदर विचारांची सृष्टि आहे. महान् घटनांना जणुं चित्ररूप देण्यांत आलें आहे. वाचक त्या त्या प्रसंगाशीं जणुं एकरूप होतो. त्या त्या थोर प्रसंगांना जणुं डोळ्यांनीं आपण बघत आहोंत असें वाटतें. या पुस्तकांत वर्णिलेल्या, व्यक्तींना आपण भेटणार आहोंत असें मनांत येऊन माझ्या अंगावर आनंदाचे रोमांच उभे राहिले.”

—डॉ. लिन युटांग

× × ×

- २ “खरोखरच हृदयंगम पुस्तक ”

—रॉय यांचें साप्ताहिक

× × ×

- ३ “ इंग्लंडमधील सुधारणांच्या अभ्यासकाला रोपरने लिहिलेले मूरचे चरित्र जितके आनंददायक व बोधदायक वाटते, त्याप्रमाणेच हिंदी राष्ट्रीय चळवळीच्या अभ्यासकाला हे कृष्णा हाथीसिंगचे पुस्तक वाटेल. ”

—रिचर्ड सिमाण्डस्—विश्वभारतीमध्ये

× × ×

- ४ “ अपूर्व असा आनंद देणारे स्मृतींचे पुस्तक ”

—टाइम्स् ऑफ इंडिया

• × × ×

- ५ “ कृष्णा हाथीसिंगचे हे आत्मचरित्र वाचून वाचकाला ह्या पुस्तकाची पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या आत्मचरित्राशी तुलना करावी असे साहजिकच वाटेल. दोन्ही पुस्तके खरींखुरीं आत्मचरित्रे आहेत. परंतु केवळ आत्मकथेपेक्षांही त्यांच्यांत कांहीं अधिक आहे.....वैयक्तिक आणि सार्वजनिक जीवन, कौटुंबिक आणि राष्ट्रीय इतिहास-सर्वांचे येथे मधुर मीलन आहे. आणि त्यामुळे हीं दोन्ही चरित्रे उत्कृष्ट कलेचे नमुने झाली आहेत. हीं चरित्रे राष्ट्रीय वेद आहेत. त्याप्रमाणेच मानवतेने नटलेलीं अधिकृत अशीं तीं लिखाणे आहेत. कृष्णा हाथीसिंगचे पुस्तक आकाराने लहान आहे. परंतु भावाच्या सुप्रसिद्ध आत्मकथेपेक्षां हे अधिक सहृदय व भावनामय आहे, अधिक उत्कट आहे. कृष्णा हाथीसिंगची भाषाशैली कोमल, परिणामकारक, जरा कावरीवावरी अशी वाटते. जवाहरच्या भाषाशैलीतील ती परिपूर्ण निर्दोषता, ते सामर्थ्य, ती आरसपानी विशुद्धता, येथे नाही. ते गुण कृष्णाला अद्याप मिळवायचे आहेत.

‘ ना खंत ना खेद ’ हे पुस्तक रमणीय आहे. त्याचप्रमाणे ते ओजस्वी आहे, वीरतामय आहे.”

डॉ. के आर्. श्रीनिवास आयंगर आर्यन पाथमध्ये

× × ×

- ६ “ किती तरी दिवसांपासून तुझ्या पुस्तकाची अपेक्षा करीत होतो. शेवटीं ते मिळाले आणि एकदम वाचून काढले. वाचून झाल्यावर मग त्यांतील अनेक उताऱ्यांकडे पुनः पुन्हां वळलो. त्यांतील कांहीं भाग मी अनेकदां वाचीन. परंतु सध्यां इतरांना ते वाचायला हवे असल्यामुळे माझ्याजवळ

नाहीं. या पुस्तकावर निर्विकारपणें नि निरपेक्षपणें असा अभिप्राय देणें मला जड जाईल. कारण तुझ्या बाबतींत केवळ निःपक्षपाती दृष्टि मी कशी घेऊं शकेन ? शिवाय ज्या गोष्टी, ज्या घटना तूं वर्णिल्या आहेस, त्या आपल्या सर्वांच्या जीवनांशीं एकरूप झालेल्या आहेत. त्या घटनांकडे मी दुरून कसें बरे पाहूं शकेन ? तरीहि अशा परिस्थितींत जितका निःपक्षपाती व त्रयस्थ रीतीचा अभिप्राय देतां येणें शक्य आहे, तेवढा देण्याचा प्रयत्न करतो.

मला पुस्तक आवडलें. तें सहज सोपारें असें आहे. वाचकाची तें पकड घेतें. तुझें लिहिणें सुंदर आहे याचा हा पुरावाच आहे. पुष्कळ वेळां स्वतःविषयीं लिहितांना कृत्रिमता येते; मोकळेपणा नसतो. परंतु तूं हे दोष टाळले आहेस आणि त्यामुळें तुझें पुस्तक अकृत्रिम असें झालें आहे. तेथें सहजसुंदर ओघ आहे, संस्फूर्तता आहे. तुझ्या भाषाशैलीचा, एकंदर लिखाणाचा दर्जा बराच वर लागेल. पुष्कळ उतारे हृदय विरघळवणारे आहेत. फारच सुंदर रीतीनें ते लिहिले गेले आहेत. परंतु ही उंची सदैव सर्वत्र नाही. कधीं कधीं तूं खालीं आली आहेस; परंतु गोडगोड शब्दजाळ्यांच्या पाठीमागें लपण्यापेक्षां तूं स्वतःचें मनोगत प्रकट करण्यासाठीं धडपडत आहेस, कळकळीनें प्रयत्न करीत आहेस. असें पाहून मनाला समाधानच वाटतें. वर्णनाची व लिखाणाची उत्तंगता राहिली नसली, तरी प्रांजळ प्रयत्नाचें स्वागत करावेंसें वाटतें. तुझें पुस्तक मर्यादित आहे. तूं जें चित्र काढूं पाहत आहेस, त्याला तूं मर्यादित चौकट घातलेली आहेस. त्या मर्यादित फलकावर तूं शब्दचित्र लिहित आहेस. तुझें पुस्तक मुख्यतः कौटुंबिक कथा आहे. आणि ही कथाहि नीट सुसंबद्ध अशी न लिहितां तूं जणूं विविध दर्शनें दाखवीत आहेस; कांहीं वेंचक प्रसंग निवडून त्याभोंवतीं ही कथा तूं गुंफिली आहेस. तसेंच चरित्र असो वा आत्मचरित्र असो. आत्म्याची धडपड हा जो त्यांतील महत्त्वाचा भाग असतो, त्यांत तूं फारशी खोल गेली नाहीस. परंतु तूं तसें करूं लागतीस, तर पुस्तकाची मर्यादा ओलांडावी लागली असती. आणि इतरहि अनेक अडचणी आल्या असत्या. तूं जी ही विशिष्ट रीति निवडलीस, विशिष्ट विणावट निवडलीस, ती चांगलीच गोष्ट केलीस.

तुला या पुस्तकानें अभिमान वाटला, आनंद वाटला, तर तें योग्यच आहे असें मला वाटतें. तो अभिमान, तें समाधान अकारण नाही. तुझ्या या पुस्तकांत सर्वत्र एक खिन्न अशी छटा आहे. दुर्दैव आपल्या पाठीस

लागलें आहे असा भास सर्वत्र होतो. तुझ्या मनोबुद्धीचें हें यथार्थ प्रतिबिंब आहे. आणि पुष्कळांची मनोरचना तुझ्याप्रमाणेंच बहुधा असते. ज्या वेळेस आपण गतगोष्टींकडे पाहतों, तो सारा भूतकालीन नकाशा पुन्हां डोळ्यांसमोर उघडतो, तेव्हां साहजिकच मनांत असें येऊन जातें. तूं पुस्तकाला नांव तर “ ना खंत ना खेद ” असें दिलें आहेस आणि नांवाप्रमाणें मधून-मधून दैवाला तूं आवहनहि दिलें आहेस आणि तेंच योग्य आहे. कारण या आत्मकथात्मक लिखाणांत जर कांहीं अर्थ असेल तर तो हाच. आपण सदैव दैवाशीं झुंजत होतो, त्याला जुमानीत नव्हतो. त्याच्यापुढें नमून जात नव्हतो; आणि जें जें नशिबीं आलें तें कुरकुर न करतां स्वीकारीत होतो. सूत्रें दैवाच्या हातीं नसून आपल्या हातीं होतीं. आपण बाहुलीं नव्हतो. आपण आरंभ करीत होतो, पावलें पुढें टाकायला निघत होतो. पुढें काय होणार याचें ज्ञान जरी आपणांस दिलेलें नसलें, तरीहि परिणाम काय होतील, काय फळें भोगावीं लागतील याची अटकळ आपणांस असे. तरीहि आपण पुढें जात होतो. आणि म्हणून प्रसंगविशेषीं आपलें जीवन जरी कठिण वाटलें, कष्टमय वाटलें, तरी त्यानें आपणांस धक्का बसला नाही; आपण वादळांत एकदम सांपडलों असें वाटलें नाही. मनाची अशी वृत्ति ठेवण्यांत आपणांस कितपत यश आलें तें आपणच कसें ठरवायचें? तें अशक्य आहे.

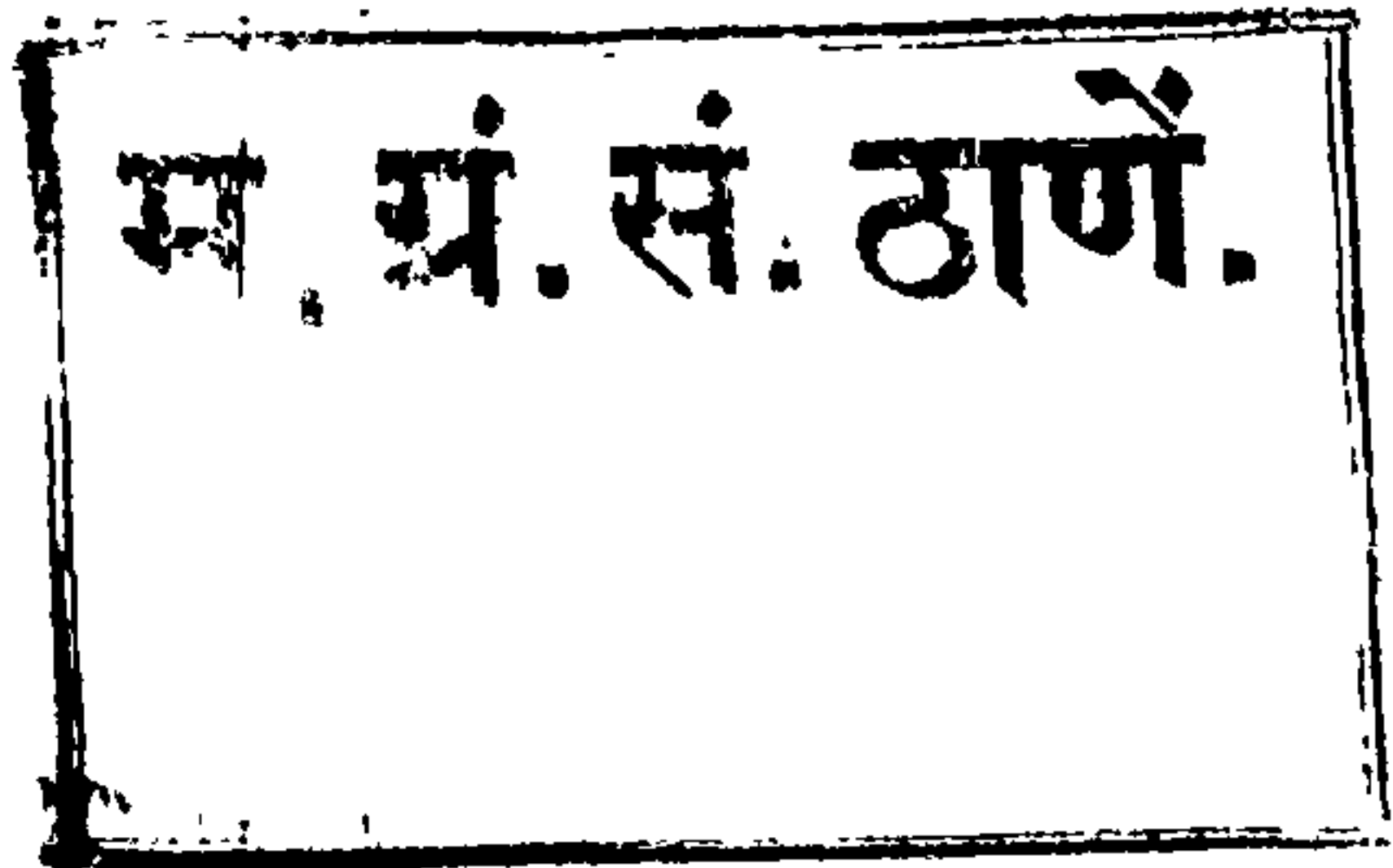
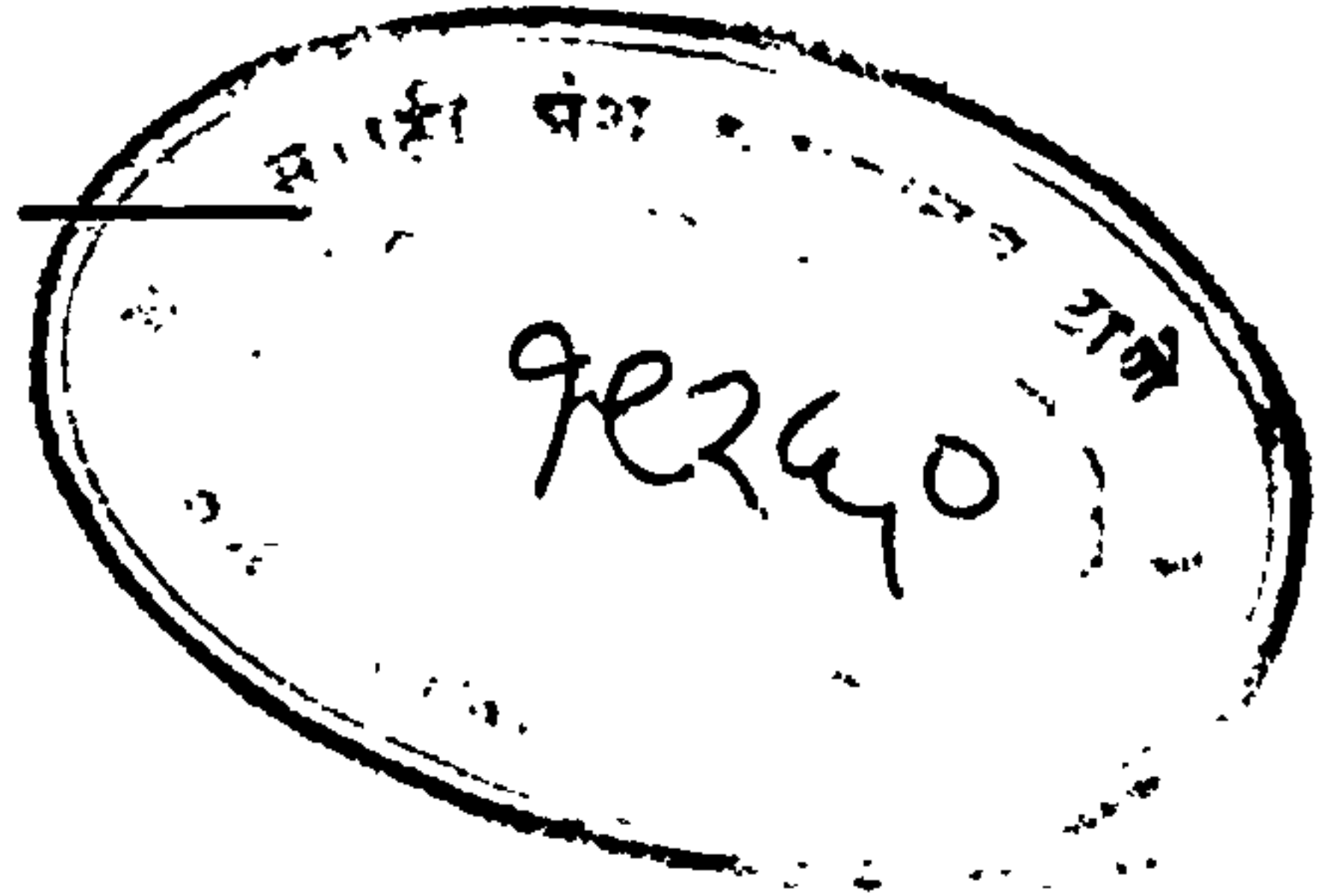
तुझे पुस्तक प्रसंगविशेषीं फारच उठावदार झालें आहे. माझ्या मनांत शेंकडों गतस्मृति साकार होऊन उभ्या राहत. सारा भूतकाल डोळ्यांसमोर उभा राही. एक प्रकारची अंधुक हुरहुर वाटे. आनंदभवनाची आठवण होई. आपणाशीं ज्यांचा परिचय नाही, अशा तिन्हाइतांवर या पुस्तकाचा काय परिणाम होईल तें मला माहित नाही. परंतु आपणाविषयीं किती तरी लोकांना उत्सुकता वाटत असते; आपलेपणा वाटत असतो. ते हजारों लोक तुझे पुस्तक आनंदानें वाचतील. त्यांच्या हृदयांतील भावनांना जणूं तूं मूर्त केले आहेस. त्यांच्या भावनांचें प्रतीक जणूं तुझे पुस्तक आहे.

डॉ. महमुद येथें आहेत. त्यांनींहि तुझे पुस्तक मोठ्या गोडीनें वाचलें. पुस्तकांतील व्यक्तींशीं दीर्घ परिचय असल्यामुळे त्यांनाही पुस्तक वाचतांना खूप उल्हास नि उत्साह वाटत होता. त्यांनीं तें पुस्तक डोळसपणानें वाचलें. गुणदोष पाहण्याच्या दृष्टीनें वाचलें. तरीहि त्यांना तें आवडलें. ते म्हणाले, “ यांतील कांहीं कांहीं भाग तर मी कधीं विसरणार

नाहीं.” तूं असेंच लिहित जाशील, तर सुंदर शब्दांची गुंफण करणारी तूं मोठी कलाकार होशील असें त्यांचें मत आहे. सुखमय प्रसंगांपेक्षां करुण प्रसंगच तूं अधिक सुंदर रंगवतेस. आणि महमूद म्हणतात, कीं खऱ्या कालावंताचें हेंच लक्षण. त्यांनीं पुस्तक संपवले त्या वेळेस रात्र होती. त्यांचें हृदय भरून आलें होतें. त्यांच्या डोळ्यांत अश्रु होते. ते म्हणाले, “ हिंदी स्त्रीला जवळच्या मंडळींविषयीं, प्रिय मागसांविषयीं जें निरपेक्ष प्रेम वाटतें, त्या प्रेमाचा पूर या पुस्तकांत वाहतांना दिसतो. हिंदी स्त्रीच्या हृदयाचें हें विशिष्ट स्वरूप या पुस्तकांत प्रतीत होतें. ”

—जवाहरलाल नेहरू

देशमुख आणि कंपनीची आगामी प्रकाशने

वि. स. खांडेकर

- १ अश्रु
- २ बुद्ध आणि हिटलर
- ३ चल ये राणी
- ४ विसावें शतक
- ५ तिसरी भूक
- ६ वर्षाकाल
- ७ छाया भाग १-२
- ८ वालुका
- ९ माझ्या कादंबऱ्या
- १० चार भिंती
- ११ दोन मन (आ. ति.)
- १२ बडी मां
- १३ चक्रवर्ति
- १४ तिसरा प्रहर
- १५ उद्यांची स्वप्ने
- १६ वटपत्रे
- १७ साहित्य साधना
- १८ उल्का (आ. ति.)
- १९ चंदेरी स्वप्ने
- २० श्यामची स्वप्ने
- २१ तुरुंगातील पत्रे
- २२ गडकरी (व्यक्ति आणि वाङ्मय)
(दु. आ.)
- २३ तीन संमेलने
ग. अं. माडखोलकर
- १ तीन दिवस
- २ ऋणभार
- ३ माझे आवडते कवि
- ४ चक्रवर्ति उदयन
- ५ कांता (दु. आवृत्ति)
- ६ स्वप्नांतरिता
- ७ ऊर्वशी
- ८ उमरखग्राम
- ९ विलापिका
- १० हें युद्ध
दत्त रघुनाथ कवठेकर
- १ आपुलकीची झळ
- २ ढगाआड
- ३ आग आणि पाणी
- ४ चितळलेल्या भावना
साने गुरुजी
- १ आवडत्या गोष्टी १ ते १० भाग

ना. धों. ताह्यनकर

- १ गुजाताई
- २ शेजारी
- ३ संतु
- ४ वडिलांचे सेवेशी
प्र. के. अत्रे
- १ 'मी' कसा झालो?
- २ ? (लघुकथा)
कृष्णाबाई मोटे
- १ अनामिकेची पूजा
- २ कलाक्षेत्रांत
- ३ मवाली
- ४ गुणाची पोर
काकासाहेब कालेलकर
- १ स्मरण यात्रा
- २ ? (पत्रे)
अनंत काणेकर
- १ काळे आणि पांढरे
- २ गिब्रानच्या कथा
चिं. वि. जोशी
- १ गुंड्याभाऊ
- २ दरवार कथा
- ३ लंकावैभव
- ४ आजीबाई
- ५ माणुसकी
दत्त बांदेकर
- १ हिरवी माडी
- २ कवुली जवाब
- ३ गडी फू
शकुंतला परांजपे
- १ चांदणी
कुसुमावतीबाई देशपांडे
- १ मोळी
सौ. मालतीबाई दांडेकर
वज्रलेख
गोपीनाथ तळवलकर
- ४२ आणि नंतर
पां. वा. गाडगीळ
(?) राजकीय निबंध
एम. एल. दांतवाला
गांधीवादाचा फेरविचार
एस. एम. जोशी
(?) राजकीय निबंध

REFBK-0019260